

284

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 5

 (50)

НБ ПНУС

282871

ТРАВЕНЬ

1927

БІБЛІОТЕКА
282871

П 1

ЧЕРВОНИЙ ЦВІТ

ЗМІСТ

	Стор.
В. Стефаник — Новели	5
В. Сосюра. — Відповідь. Вірш, посланіє	9
Г. Брасюк. — В потоках. Оповідання ч. II	19
М. Сайко. — Поезії	49
О. Демчук. — Просте оповідання	54
Л. Чернов. — Поетам України. Поезії	61
П. Коломієць. — Поезії	63
Т. Масенко. — Весна. Поезії	65
Є. Скальд. — Рибалка Ївча. Оповідання	66
Л. Гребінка. — Наймит. Поезії	76
В. Станко. — За відходом дня. Поезії	77
М. Слабченко. — До методології історії робітничого класу	78
М. Пивовар. — Проблема енергії	86
А. Борис. — Наука про поведінку людини, як проблема нашого часу	98
А. Філіпов. — Психологія і рефлексологія	111
З. Гуревич. — Полове життя сучасности в світлі соціальної гігієни	128
О. Шетліх. — Спогади про П. А. Грабовського	142
М. Сулима. — Де що про зниклі дієприкметники	145
Я. Полфіоров. — Музичні силуети	168
Г. Хоткевич. — До історії кобзарської справи	180
Неоголошений лист Івана Франка	189
Хроника	191
Бібліографія	207

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

НОВЕЛИ

ВОВЧИЦЯ

Оце я вернув з похорону моєї приятельки з дитинячих літ. Ледве витягав ноги з русівського, густого болота, а таки довів вовчицю до її ямки. В тонкі дошки її деревища груди землі дуже брутально гримали. Не багато нас було і всі дивувалися, що я між ними був. Та вони не знали, хто була вовчиця.

Як я почав ходити до школи, то вона у своїй наївності кликала мене до свобідної хати і просила перечитати їй звиток з бляшаної труби, щоби вона знала, що там є. Крім „Кнігініцьких“ латинкою я не міг нічого більше второпати. Аж геть пізніше, як я був в гімназії, той звиток показався шляхоцьким дипломом для родини Кнігініцьких.

До її убогої хати всі багачі, всі попи, всі жиди¹⁾ посилали на нічліг всіх бідних і заблуканих.

Зниділим і брудним шляхтичам вона казала:

— Не блукайте по світі, а приставайте до людей, бо люди не люблять шляхти. Панщина навчила їх, хто ми є, і тому і я лишилася з голою шляхоцькою трубою. Ночуйте, я вас погодую, а рано йдіть між люди і приставайте до них.

А злодієві говорила:

— Ти, небоже, не кради, краденим не погодуєшся, але йди просто і вбивай і ставай чоло до чола. Як твоє чоло розсиплеться, то нема утрати, а як багачеві впаде від твоєї ноги, то з гонором підеш покутувати. Я тебе переховаю, я тобі сорочку виперу й нагодую, але не наскакуй потайки на дурні маєтки.

А покритку з тяжких наймів у великих чоботах, і з засохлими сльозами на молодім лиці потішувала:

— Ти, небого, не журися, бо як уродиш файного байстрючка, то маєш силу, тебе бідну і так ніхто не візьме, а він виросте дужий на твоїх грішних руках. Ти посивієш, проклята між людьми, а він виросте і обітре своїми кучерями гріх із тебе. Я викупаю твою дитину, а ти подужаєш, ти молода і заробиш на нього. Не цокай чолом у мій поріг, а сідай на постелі і проси бога за свою дитинку.

Всіх блукаючих, всіх бідних, всіх нещасливих вона зодягала і кормила із своєї бідної долоні.

¹⁾ Залишаємо без змін мову оригіналу, що передає своєрідність місцевих діалектів. — Р е д.

Перед війною вона розпустила своїх доньок по роботах у світ. А було їх багато, а сама дальше приймала всіх грішних людей, дезертирів, злодіїв, калік і дівчат з грубими черевами, шугала поміж сусіди, як вовчиця, щоби нагодувати своїх безталанних гостей. А як війна кінчилася, то її доньки з дітьми почали сходитися до неї. Зяті були Прусаки, Москалі, Поляки, Італіяни з неволі й Українці з німецьких таборів. Старій вовчиці дуже тяжко було їх годити в малій хаті. Під чорною Матір'ю божою вони забирали місце для своєї нації. Вільгельм, Франц-Йосиф, Николай, Шевченко, Ленін і Гарібальді допоминалися в тій хатині домінуючого місця. І серед шаленого крику і бійки нераз попадав на землю Вільгельм, або Микола, або Ленін. Тоді моя приятелька зізла з печі, ховала портрети в пазуху і вночі прибівала цвяшками назад до стіни, щоби жоден зять не бив доньки.

По війні всі порозходилися, лиш лишився внук від Німця, бо батько його поїхав до свого краю, а його мама лежить тут на могилі.

Німчика я нераз бачу, як звертає чужі вівці і тоді іду до його хати і бачу через вікно, як мирно під Матір'ю божою примістилися царі, революціонери і поети.

БРАТТЯ

— давня мелодія

Я з сестрою у білих сорочках сиділи на печі. Мама, ще дуже молода, чекала на братів. Її біло-мережані рукави радуються, що покривають її міцне тіло.

— Діти, як прийдуть браття, то не пустуйте, а тихонько сидіть, там на горні є медівники і цукор. Беріть собі скільки хочете, лиш будьте чемні.

Небавом перед вікнами ми почули скрепіт великих чобіт на морозі. Гураган давньої мелодії вирвався з дужих грудей. Іде коляда про лицаря, як йому дорікає його вірний кінь.

— „Продаш ти мене, згадаш ти мене“ ...

І оповідає той кінь своєму лицареві, з яких то побоевищ він його виніс: і з половецького, і з турецького, і з московського.

Рефрен української історії мужньо звучав у того коня:

— „За мнов гармати, як грім гриміли“ ...

Тих гармат я збоявся та засунувся назад на піч. Але з жалю за конем я розплакався, а Марія казала: „ти все дурний“, — за це дістала від мене попід ребра і сама почала ревіти.

Мама ледве нас успокоїла.

Увійшли браття до хати, на столі стояли калачі великі, як вони. Колядують мамі, колядують Марії, а за мною на печі все гармати як грім гримлять і я гину побачити того коня, бо то був кінь інший як оці наші, що тягнуть плуг.

— Брате Семене, то ще ми заколядуємо твому хлопцеві.

— Прощу, панове браття.

— „Ой рано-рано пан Василь устав, при першій свічці личенько вмивав, при другій свічці суконки вбивав, при третій свічці коника сідлав“.

Я чув себе вже в сідлі і твердо постановив ніколи свого коня не продавати.

— Ходи дякувати браттям.

Взяв мене на свої руки і я цілував кожного з них у залізну руку. Як заплату, я дістав від кожного грейцар¹⁾, а як моя долоня вже не могла змістити стільки грейцарів, то моя мама забирала їх у червону хустку. Мені від цілування аж губи спухли, та я таки всіх доцілував, а тато заніс мене на піч.

Я щасливий заснув, з кулачка розгубив братні гроші, але гармати як грім гримлять до сьогодні за мною.

„СЛАВА - ЙСУ“

Присвячую Семенові Зінкевичові

I

Я знаю Снятин від року 1881, як мене післали там учитися у другу нормальну класу. По школі я вилазив на найвищу яблоню у сусідів міщан і довго дивився на Русів, але його ніколи не бачив, бо він у долині. Моя мати приходила до мене і давала „шустку“, щоби я не вилізав високо на деревину, бо могу розбитися, а Русова однако не побачу.

Директор школи, як я мав до нього діло, не дозволяв мені іти з ним разом, лише ззаду за ним.

Я дуже дивувався.

Мій сусід у шкільній лавці Тавбер все приносив до школи оселедці. Ми оба так пересякли оселедцями, що учитель тікав від нашої лавки, а моя мама, як прала сорочку, то казала: „Боже, чого в тій школі бочки з оселедцями!“ Тавбер тепер у Відні має магазин колоніальних товарів і їсть солонину і шинку.

Міщанин, в якого я був на квартирі, одного вечора розказав, що царя московського вбили. Я тоді не був монархістом і це мене ані трошки не зворушило.

Видко, що я тоді мав нещасливу фізіономію, бо як ішов на ринок шукати мами, то діставав від незнайомих жінок яблуко, обарінки²⁾ й цукор.

— На, небоже, це за мого Іванка, або Василька.

Всі ті дарунки я збирав у пазуху, а як уже здивався з мамою на ринку, то вона зараз сідала зо мною і вперед перебирала моє волосся, чи нема де „нендзи“. Потім цікавила її віддута пазуха.

— Хлопче, де ти це набрав, чи ти не крадеш?

Як я об'яснив мамі, відки стільки добра в мене набралось, то мама сказала, що за кожний обарінок і яблуко треба молитву говорити. Я так не любив говорити молитви і митися, що від милосердних жінок я тікав, як заяць.

¹⁾ Грейцар — менше копійки.

²⁾ Обарінок — бублик.

II

Давні роки минулися у гімназії коломийській і дрогобицькій. По maturі я знов зблизився зі Снятином, треба було міщанам читати реферати, організувати товариства.

Міщани були завзяті і подобалися мені. Час університетських студій у Кракові не перервав моїх зв'язків з міщанами. Декілька часів в Снятині сидів стало Кирило Трильовський і Лесь Мартович.

Міщани гомоніли, браталися з мужиками і робили партію радикальну. Вибори, маніфестації. Старого Грицька Запаренюка тягнуть жандарми під арешт, виборці - українці на ринку Снятина присягають вічну любов Україні, жандарми розгоняють.

Трильовський впроваджує до Снятина тисячу січовиків у червоних лентах, польське правління непокоїться, та нічого не заказує.

Загальне голосовання. Стаю кандидатом від радикальної партії до Віденського парламенту. Мушу виголошувати кандидатацькі промови (хай мені боги дарують у своїй великій ласці цей великий гріх) і виходжу послом. Більшого упокорення не зазнав я, коли вислухував промови моїх колегів у парламенті. Без знання мови, без програми, без темпераменту все те робило на мене вражіння штубаків із першої кляси. Якби не чотири наші бесідники з клубу, які виголошували промови і розумні і гарні, то дійсно треба було соромитися за українське представництво.

III

Я став головою філії „Сільського Господаря“, головою філії „Просвіти“, головою повітової управи радикальної партії і ще більше голов було в мене на шиї. Перед тисячами слухачів реферував про союз України з центральними державами з Берестя - Литовського. Поляки знижилися й говорили кожному будячкові „Слава - йсу“. Я їх успокоюю: „Не бійтеся, ми лиш ваш ґрунт заберемо, а самі ви будете жити як у раю без податкових тягарів. Все те хай тверді мужики забирають на свої плечі.“

Війна. Львів наш. Мужики тікають з фронту. Треба покидати Львів, починається велика трагедія, яка до тепер триває.

IV

Тепер я ходжу по Снятині, купую що найдешевше і вже ніхто з мужчин мене по дорозі не задержує. Одні з них пішли в підземелля у ясний сховок, другі гріються на сонці теперешніх можновладців. А мене вітають лише жінки словом „Слава - йсу“. Лиш вони одні пам'ятають ще мене і я їм вдячний.

— „На віки слава“ жінки!

В. СОСЮРА

ВІДПОВІДЬ

Посвята: В. Корякові

„Ми на горе всем буржуйам,
Мировой пожар раздуем“...

А. Блок

„В царях нашли свою опіку і рідню,
в буржуазії власний спокій, лінь і сон.
Це ж ви республіку пошили у брехню
і безоглядно повтікали за кордон.“

П. Тичина

ВСТУП

Вирує в кожному краю...
Уже плывуть грозові тучі...
Шановний пане Маланюче,
ми ще зустрінемось в бою...
А поки — відповідь свою
я вам пишу на крик жагучий,
на марний крик до: „серцевини
слабої нації“, де мла,
і в порожнечі вітер лине,
де вже не здібні ні до зла,
ні до добра... Там дух Загину
упав, самотній, на коліна,
і кров тече з його чола...
бо серцевина та згнила!

I

Була Вкраїна степова,
та дні нечувані настали,
гармати й трактори зорали
їй теплі груди... І в грозі,
у муках голоду й блокади,
коли палали барикади,
через добу червоних зір,
під гул загонів капітала,
розстрілів зойк і плач і сміх —
„Вперед за Ради!“ написала
вона на прапорах своїх...
А ви?... Що ви тоді робили?...
Кого розп'ять хотіли ви?..

В журбі, у шелесті трави,
 чиї незлічені могили
 ваш гнів останній і безсилий
 лишив на огненних шляхах?!
 ... печать руїн, погромів жах,
 і плач дітей осиротілих
 на кров'ю зрошених полях...
 Ви на одрізи, на ножі
 хотіли знов її шпурнути,
 коли: „Чи бути чи не бути?“...
 в пожежі встало!.. Нам чужі,
 ви світом прокляті, забуті,
 ви захлинетесь у отруті,
 що нам готуєте... Вже час.
 Залізний крок розчавить вас!
 В цей час закоханий, піїта,
 байдужим бути не можу я.
 Нехай, мов вибух динаміта,
 на спів нового езуїта
 лунає відповідь моя!
 І сум і мари про минуле
 не обгортали марно нас...
 Був тільки гнів старих образ...
 І так стискалось серце чуле,
 що наче зір од болю гас...
 Та знали ми, що в цьому гулі
 іде Комуністичний час...
 І йшли вперед!.. Ми все забули,
 одна мета спаяла нас.
 І стали ми, мов шмат із стали,
 в борні незмірено тяжкій...
 Бо власне щастя й супокій
 під ноги ми давно втоптали...
 Ах, Україно, Україно!..
 Хіба страшні погрози пізні,
 коли сини твої залізні
 завжди готові до загину,
 в революційному огні,
 за дні твої, за кращі дні.
 Вже далі криця залива,
 і димарі ростуть без краю...
 Була Вкраїна степова,
 але такої вже немає,
 і гасло: „моя хата з краю“
 ковтнула днів минулих тьма.
 Ви добре знаєте, що так,
 що ці слова мої правдиві.
 Але Ви хочете у зливі
 огню і „кари“, на селян
 знов кинуть горя океан?...

Та дні не ті. Зламався істик...
 Ви — не фашист, а лиш фашистик.
 У Вас думки і серця стук
 для Клемансо і Муссоліні...
 Ви тільки трупи жовто-сині,
 що впали на холодний брук...
 І белькотіння про Європу
 в Вас дійсно пахне Конотопом.
 Ми живемо в країні Рад,
 ми волю видерли із крові...
 і може тільки психопат
 злучити Маркса з Соловйовим...
 і слать на нас містичний гнів,
 що нуждарі усіх країв
 не хочуть бути гарматним м'ясом,
 але мети свідомим класом,
 що світить їм із даліни...
 Колись пани у вир війни
 шпурнули нас, немов в безодні...
 А Ви, як піп: „Це — гнів Господній!..“
 нам кричите іще й сьогодні
 з роздертої Галичини...
 Ви на абстракцію, на бога,
 звалить їх хочете вину,
 щоб знов дурить... яка ж убога
 в Вас філософія... і нам
 такий вже не підходить крам.
 Собі дорожче... брехень гать
 ми вже розбили... скиньте маску!
 Й за стиль такий простіть, будь ласка,
 за ці епітети й слова,
 бо ми вчимося торгувать.
 Я навіть можу з Церобкопу
 прислать безплатно Вам для гробу
 соснових дошок... бо ніде
 й ніхто таких Вам не знайде,
 ніде, ні в кого і ніяк...
 А в тім, пробачте. Що ж це я
 Вам буду слать добро народне...
 та Ви й в гробу лежать не годні,
 і він образиться... не слід.
 Вас просто - так! Що, пане? Зблід?!...
 Уже затіпались коліна,
 і стали, наче холодець,
 безвольні м'язи?! Заспокійтесь...
 Співайте, пане, плачте, смійтесь...
 Це я жартую. Крові мак
 ударив в голову і в груди!..
 я Вас лякати вже не буду...
 Ви — перелякані і так.

Це почуття у Вас незмінне
ще з тих часів, з тих днів, коли
нам росіяни помогли
прогнать Петлюру з України...
Ті, що прогнали й Смердякова
огнем гармат і бомб і слова,
хоч як він, бідний, не хотів,
але не вдержавсь і поплів
в Константинопіль... Добрий час.
Ми і в Європі знайдем вас!

II

„Ми живем, как на бивуаке“.
Л. Троцкий

Ми живемо, як на поході,
готові всі що-хвили в путь...
Бо не із Заходу, а Сходу
вітри історії гудуть...
На те в нас криця і залізо,
щоб вам під їх смертельний спів
не довелося більше різать
в ім'я Христа робітників!..
Це правда, пане, так і є,
що світ цілий від крові „багров“...
та не Христос на фоні заграв,
а постать Леніна встає!..

.....
Над Римом виснуть, наче тіні,
знамена чорних перемог...
Ми тут наймення „Муссоліні“
своїм собакам даємо.
Тим швидше гнів ланці поносить,
чим дужче тиск його лабет,—
йому вже перебили носа,
а ми — зламаємо хребет.

.....
У кабінеті кардинал,
залитий золотом і кров'ю...
і з синіх вуст облудне слово
поволі родить... о, скандал.
Туди, де даль набої рвали,
вела рабів його рука...
убога постать кардинала
в нас лиш огиду виклика.
Для вас — скарби, любов і вина,
рабами — засіб і мета...
О скільки спалено невинних
ім'ям химерного Христа?...

Танцюйте швидше ваш канкан,
його скінчить удар багнета!..
Революційному поету
чужий, ворожий Ватикан!
У ритмі музики шантани,
і тротуари золоті...
... А передмістя в зледі тане,
і ще далеко до мети...
Там діти схудлі, наче квіти,
що вбив мороз у-осени...
... А в місті жевжики тендітні
„Війни“, кричать: „Іще війни!..“
Щоб у Туреччини забрати
политі кривцею лани...
О, ми покажем вам „війни“,
ляльки напудрені, прокляті...
Танцюйте швидше ваш канкан,
його скінчить удар багнета...
Революційному поету
чужий, ворожий Ватикан.

III

„Як в нації вождя нема,
тоді вожді її — поети?!“
Да... На вождя претендують
в Вас пельки стане!..
та селяне
таких поетів не схотять.
Не Вам бруднить ім'я Тичини
і називать його рабом...
Лиш сяйво кидає кругом
цей світлий геній і людина!..
Він зрозумів, відчув наш вік
і не боїться ваших критик...
Жалкий, безумний сибаритик...
Ви — тільки пил од його ніг.
Гойдає даль заграви рижі,
і хлюпа кров — землі вино...
Петлюра дні скінчив в Парижі...
Ви-ж — не Петлюра й не Махно.
Замив їх рухом океанним,
немов пісок, останній бій...
Не Вашій музі, пане мій,
спинити світ новий, багрянний!..
Греми, пеан мій огняний,
назустріч панському пеану!
О, Вам досадно, знаю я.
що Ваші кривні десятини

рука могутня селянина
назавжди видерла в боях!..
І Вам ніколи не вернути,
туди, де верби золоті,
в тиші солодкої отрути
раптових зустріч, даль різьбить...
Вони пройшли, як сон, як мить...
І марно гнів шматує груди
і горло Вам... і так болить
жорстоке серце... Вас прикуто
до мрії марної навіки...
Могила... виправить... каліку...

IV

В залізо знов надхненно лину,
забув я рідную ріллю...
Комуністичну Україну
я так люблю!..
Вона — моя... Мені другої
уже не треба на віки.

Над полем грізний траур бою,
ідуть, хитаються полки...
В диму огонь шумить і тане...
Гори, душе моя, гори!..
Вже над Шанхаєм Гоміндана
шумлять знамена крізь вітри!..
В безумі бруду і наруги
нехай до хмар летить мій гнів!..
Я так люблю в країнах других
робітників!
Я так люблю в країнах других
такі ж пориви, як і в нас,
із моря безуму і бруду
в комуністичний час.
О любі дальні різномовні,
у різнокольорних морях!..
горять світи у хмар бавовні,
і лине жах...
То — жах того, хто звук, щоб люди
віки робили на його,
тепер йому у брови й груди
огонь...
Крізь крові чад і куль ридання,
що пробивають волі путь,
вже от Всесвітнього Повстання
пани не утечуть!
Ми пригадаєм наші муки
в заботах душних, на полях,

де марний труд ламав нам руки
й сушив наш мозок... линь же, жах,
в обличчя ситим ненажерам,
ти бий огнем в небес озера
й на хмари Льоріган-Коті,
на тонкі нігті в манікюрі,
на дим сигар... В моїй груді
така жага, такі там бурі!..
Я вже забув слова пощади...
Палайте ширше барикади!..
За залпом — залп!.. Нужда тіка!..
Холоне ворога рука...
На скроні впав зорі іней...
Це — п'ятий акт, остання ява...
І мертво вгрузли в синь криваву
холодні гудзики очей...
Так, ми йдемо!.. Ми прийдем, пане,
у віршах могого пеану...
„Симфонія мускулатур“¹⁾
Вам не такої заспіває...
Ми Вам „Послання“ згадаєм,
коли Ви станете під мур!..
Ах, перепрощую... Бонжур...
Я перебив солодкі мрії
про Ваш маєток і поля...
Да... Не повернеться „земля“,
як Ваша юність...

Даль шаліє,
все швидше крутиться земля,
біжать світи в краї незнані...
Де батько Ваш і матка-пані?...
Гниють, напевне, десь в землі,
черва жере їх, і у млі
холодні кості їх потрухли,
чекають Вас... і місце там
вже уготовано і Вам.
Надвоє я не розколюся,
не обдурив мене Ваш бред.
Ви лиш пір'їнка в бурнім русі,
коли світи біжать вперед!..
Ніколи час так не горів
у світлі місяця і Марса!..
Бо очі Леніна і Маркса
нам протинають тьму віків,
од них огню спіральні кола,
неначе пісня Комсомола:
„Наш паротяг, вперед лети,
в Комуні будем скоро!..“

¹⁾ Рильський: „Крізь бурю й сніг“.

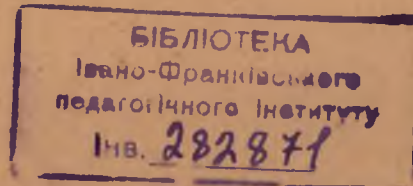
Нам більше нікуди іти,
 над нами зорі... зорі!..
 Ми діти тих, хто виступав
 в бій на Центральну раду,
 хто паротяги залишав
 і йшов на барикади!"
 Так. Не хвилює Ваша мова
 тих, що зросли в крові, в огні...
 В Вас одного нема — любови,
 і рими кволі та нудні...
 Любов і гнів — двигун прогресу
 на економіці новій,
 й комуністичні інтереси
 нас кличуть, щоб фашистське плесо
 повстань розвіяв буревій!
 Бо тільки ми у гromі бронь
 обернем воду на огонь.
 Не вий, не вий на прах Тараса,
 проклятий пан!.. бо він не твій,
 його родив народний гнів,
 він є співець нового класа,
 що йде тепер в останній бій...
 І жив якби Тарас тепер,
 він був би членом ВКП!
 Пішов би він на бурю-буру,
 так, як і всі, за юний клас...
 І не 'дного панка із Вас
 він сам поставив би до муру...
 Він за селян віддав ясні
 усі слова і нерви й сили...
 Він пригадав би вам ті дні,
 коли в тюрмі його гноїли!..
 А з Ним і — Ми... — „Вперед, за Ради!“
 гукнув би Він... а з ним і маси...
 (по всіх світах і штурм і марш...)
 Він батько наш, і ворог ваш,
 він трубадур нового класа,
 і спів його нас шле на ката...
 Не вий, не вий же пан проклятий,
 над прахом огненим Тараса,
 бо той огонь гуде над степом,
 його в залізо оберта!..
 Да, ви б лизали у Мазепи
 не тільки п'яти, а й... Жита
 шумлять на наших полі,
 нові шляхи, нові міста,
 і комунізм — одна мета
 горить для нас!.. Ми чорноброві,
 ми кароокі, молоді...
 Пожежі вдаль гудуть, руді!..

О, ми прийдем до вас в огні
 і в дорогій Галичині,
 в країні змученій і нашій
 ми розпатроним кодрло ваше!
 Звичайно, можна тільки в Львові
 Вам так писати і слати громи
 на нас у дні оці тривожні...
 Але громи у Вас порожні,
 а в нас?! Ви чуєте: о-у-у...
 гуде огонь... прийдіть до нас...
 і у вечірній, ніжний час
 Вас привітає ГПУ...

V

Робітники усіх країн,
 цей час настане скоро, скоро!..
 Тоді наллються кров'ю зорі,
 і загремить останній дзвін...
 Їм грізний сон, нам — юна мить...
 Затихнуть радісно заводи...
 Крок кавалерії й піхоти
 Європі в груди буде бити!..
 О, це не казка і не міт
 і не легенда Йордана...
 Заасфальтовані майдани
 під мільйонами чобіт
 розтануть воском, і копита
 в смолі й крові помчать у даль...
 На думку — думка, сталь — на сталь,
 вгорі над черепом розбитим...
 В циліндрі він лежить на розі,
 лиш пальці скручені — до зор!..
 І ситий ворон у знеможі
 над ним вартує і, крізь сльози,
 в останнє кричить: „Nevermor“...

Я бачу тіні, рухи й лиця,
 мурашки морем по мені...
 Я наче никну на коні,
 зо мною — шабля і рушниця,
 мов губи сохнуть од снаги,
 і серце щось до крику чує!..
 Нехай юрба кругом вирує
 бурунно в мурів береги...
 Я бачу тинів легіони...
 З усіх країв вони ідуть,
 всі замордовані, забиті,
 в морях восторгу і побіди,
 і кроки їх і голос чують...

Гремить надземною грозою:
 „Ура!“, „Віват!“, і „Слава!“ й „Гох!..“
 Он Маркс хитає бородою,
 нового світу Саваоф...
 І Гайне тіль, з платком на шиї,
 ніхто сміється так не вміє,
 як він і Байрон!.. Волг і Сен
 шумлять об'єднані потоки,
 злились живих і мертвих кроки,
 і в шумі гордому знамен
 ідуть Домбровський і Варлен!..

Харків — Артемівське.
 Революції року 9 - го.

Г. БРАСЮК

В ПОТОКАХ

ЧАСТИНА ДРУГА

Камінним гіпопотамом ревіло місто. Величезна гідра, що розпластала свій тулуб на базарній площі, хижо гарчала, втягуючи й витягуючи шупальці в лабіринти вулиць. Постаті церков та монастирів, стиснуті камінним натовпом, диким зойком дзвонів рвалися у простір. Довкола — комахнею людські істоти. Кожна з них — центр життя.

Ось прошмигнув з портфелем відповідальний адміністратор. Брови насуплені, в очах свідомість: не розпорядиться — життя ж загальмується, стане.

Ось зразковий голова родини, розриваючи натовп, поспішає з своїми комерційними планами: не вигорить — крах!

Когось б'ють, когось обікрали... Каліки. Голодні... Камінь кричить настирливим зойком. Десь вереснув під колесом автомобіля собака. Стурбований міліціонер поспішає начавити кнопку санітарії.

Все в порядку.

За мурами скриплять пера, підшиваються папірці, зводяться рахунки. Хто плаче, хто сміється, хто молиться... Добросердечні хазяйки патрають курей, заправляють криваві шматки ягнят добрим тоном кулінарії...

„Од сирого стерва до заправленого — шлях цивілізації жінки“, — з сарказмом думала Оля, що потрапила до професіоналок останньої категорії.

Вже кілька місяців Оля живе в родині свого батька й послугує за куховарку та прачку. Послугує, як рабіня, таячи зненависть до своєї праці й до своїх експлоататорів.

В родині Миколи Васильовича Ярового причаїлось дві ворожі сили.

Межа позначилася вже з першого моменту приїзду Олі.

— Ах, яка шкода, — привітала з щирим жалем Поліна Павловна дочку, — тільки що Шура пішов од нас...

Оля сумно глянула в далечінь і не відповіла. Увесь час жила осторонь тиха, мовчазна.

Шура приходив майже що-дня.

Це колишній офіцер, тепер біржовий спекулянт та ініціатор різних легальних комбінацій. Поліна Павловна знала, що грошей у Шури — тьма, та це й видно по його бриджах. Ласкава доля хоче зробити щасливою дочку Поліни Павловни, розвівши Шуру з його попередньою жінкою... Сьогодні Поліна Павловна ненароком підійшла до Олі.

— В твої роки я вже мала двоє дітей, а ти й посивієш у дівках.

На відповідь, Оля енергично помішала кашу. Вона не зрозуміла актуального значіння материних слів.

Увечері ж Шура, коли залишився віч на віч, промовив діловим патосом:

— Оля, я вас люблю!

Мовчання.

Шура взяв за руку.

Оля визволила:

— А я не люблю вас...

Шура примружив око:

— Так знайте, я хочу з вами одружитись.

— Це не аргумент, і цього не буде. Будь ласка, залишіть мене раз назавжди з своєю любов'ю — скрикнула роздратовано.

Шура з призирством вийшов.

За хвилину вихором влетіла Поліна Павловна.

— Паршивко! Як ти сміла йому одмовить? Що ти за персону з себе корчиш?..

— Це не твоя справа й прошу, дай мені спокій...

— Ах! — скрикнула Поліна Павловна, націливши бунтівничі очі. Та у відповідь рівносильний бунт. Погляди на момент схрестились.

З бічної кімнати виглянув Микола Васильович, обдав Олю льодовим поглядом і з того моменту остаточно окопався на своїй німій позиції.

Оля самотна лишилась у кімнаті. Взяла паперу й почала писати листа. Писала з запалом, а написавши, відчинила вікно й пустила пелюстки на вітер, сама забила у куток і довго ридала, глухо, безвідрадно, простягаючи руки в далечінь.

По хвилі задуми, вона рішуче підвелась:

— Вирвусь! —

З-під дверей зникли двоє шпигунських очей молодшої сестри — Зої.

Другого дня Оля стояла в черзі чорноробочих на біржі праці. Навкруг кишить людом різноманітного фаху й вигляду. Елементи польських мод комбінувались з паризькими, етикет демосу — з етикетом бомонду. Зацементовані глиною та вапном юхтові чоботи, наступаючи на шеврові, з незліченними вентиляторами черевички, виголошували удосконалений революцією „мат“, а на відповідь було салонне „пардон“, „мерсі“... Повітря сизе, стисле від випарин та тютюну. Рев. Лайка.

— За що я воював? За вас, буржуази, мать...

— Два роки ходила. Пропустила явку — виключили...

— Яку ще вам справку, щоб ви ноги виправили?

Задуха. Млосно. Нестерпуче штовхають, тиснуть, але очі й думка Олі до віконечка: зареєструватись.

Враз позад неї скрикнула жінка й впала зомліла.

Оля кинулась допомогти. Коли ж повернулася до свого місця, — її зустріла салдацька фуфайка на жіночих плечах:

— Куди лізеш? Стань в чередь...

— Я тут стояла. Всі бачили.

— Було стоять, як стояла. Тут не бульвар бігать на спацір.

— Правильно.

— Та яке „правильно“? Вона он жінку виводила.

— Ну й нехай водиться, — скрикнуло роздратовано жовте обличчя з рудими вусами, — баришням нічого сюди лізти між пролітарію. Хіба ж

не видно, яка тонкошкура. І колись за ними життя не було, і тепер преться, щоб вихватить з-перед тебе сухаря...

І далі, згадавши з десяток матерей, він затяг монолог на півгодини.

Оля стала в самому кінці.

За дві години вона наблизилась до віконечка.

— Довідку з попереднього місця служби, — кинув сухо реєстратор.

Все пропало. Оля схилила безнадійно голову й повернулася, як несподівано їй навздогін:

— Почекайте, товаришко, я звільнюся — тоді з'ясую в голови...

Оля стала під стіною, де стояли ще сотні люду з похиленими головами.

Враз голови стрепенулись, загорілися очі, як на бій — оголошували працю. Натовп бився в один клубок. Руки з картками схрещувались немов списи. Зі споду — вереск, стогін...

Ното homini lupus est. І впала в Олі надія. У неї ніколи не стане ні фізичної, ні моральної сили завоювати в цьому коловороті місце.

— Ходім, товаришко, — лагідно промовив реєстратор.

Вийшли на вулицю. Оля з перших слів відчула якусь симпатію до цього незнайомого. Одверто розповіла про своє нещасливе вчителювання, про безпорадне становище в родині... Вона хоче бути незалежною, працювати.

— Мда! — зі співчуттям промовив реєстратор. Сьогодні ввечері буде нарада правління, я там буду й посилююсь дещо зробити... Може як-небудь на завод пощастить.

Умовились зустрітись після наради.

Оля поверталась додому окрилена надією.

О, безперечно реєстратор їй допоможе!

Які ж є гарні люди в світі!

Вона віродиться до життя, стане справжньою пролетаркою...

І дійсно. Реєстратор зустрів з радісною вісткою:

— Я перебалакав. Завтра оформлю реєстрацію й пошлемо вас на цукроварню. Справа певна.

Оля була безмірно вдячна й щаслива.

В той вечір вона реготалась вперше за довгий час.

І реєстратор радів з Оліної радості. Він підбадьорював Олю, стискаючи її руку в своїй.

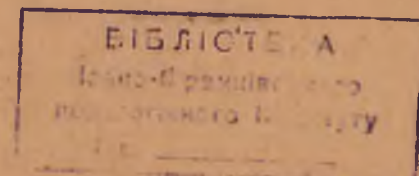
Довго гуляли міськими вулицями, оповідаючи одно одному найкумедніші пригоди з свого життя.

Врешті зайшли запросто до реєстратора в кімнату відпочити.

Реєстратор оповідав тоді про те, як через біржу він спас одну аристократку від голодної смерті...

Оля слухала зі співчуттям, заглибившись в себе.

— Її батько колись мав п'ятнадцять тисяч десятин землі... Все життя купалась у розкошах, у вині і от уявіть собі; отут, в оцій кімнаті вона стояла передо мною на колінах і благала, щоб дав їй хоч будь яку посаду... Н-да! Була надзвичайно красива. Струнка як фея, блондинка, блакитні очі і руки як мармур... Я отак підвів її за талію: „Не треба сліз, не треба благань... Кожна жінка має цінність купити право на посаду“.

Оля здивовано глянула в вічі реєстраторові.

Він її обіймав, а очі пожадливо наближались. Не встигла відкинутись, як наздогнав поцілунок.

— На що це? — скрикнула, вирвавшись з обіймів.

— Завдаток! — відповів, дивлячись нахабно їй в очі.

Оля опустила погляд.

— Не будьте ідеалісткою.

Він знову торкнувся її стану.

Оля відскочила, мов опечена.

Реєстратор став урівень і почав тоном офіційного відчиту:

— Хоч так, хоч так, а ви мусите продатись.

Оля здригнула.

— А інакше не будете мати ні найменшої посади. Я для вас можу зробити багато. Нарешті міг би влаштувати ще вашу сестру, чи хто там у вас є...

— Пустить! — враз скрикнула Оля в руках реєстратора так, що в бічній кімнаті стих гомін.

Реєстратор налився кров'ю, сіпнув за руку Олю і, відчинивши двері, піняво прошепотів:

— Марш, мерзавка!

Оля винувато збігала вниз засміченими й запльованими східцями відчуваючи на собі прошиплюючі погляди з відчинених дверей мешканців:

Мерзавка. Вулична.

Ліс чорний, змокрілий. Брудні хмари спадали імлістою мжичкою. Мертве листя вкривало землю, немов трупом після побоїська. Сергій немилосердно топтав його, змішуючи з грязею. Холод, дощ і грязь всмоктувались йому в обуття, в одіж, в саму душу. Вовком хотілося вити у дикому лісі.

Позад Сергія простягалися сотні верстов поневірянь. Від села до села, від міста до міста. Ні притулку, ні привіту. Всюди допит, анкети, рекомендація партійних, виправдуючі документи. Вже з кількох міст Сергієві довелося тікати. Став такий зацькований, що звичайний погляд людини наводив на його жах, а мусів іти до людей, мусів боротись за життя.

Тепер Сергій досягав стадвадцятиверстової мети. В цьому містечку, що доходив, жив його давній товариш — лікар.

Сергій ніколи ні з ким особливо не приятелював, але тепер хавпавсь за соломинку.

Коли сутінки згускли, Сергій стояв уже біля порогу лікарської квартири. Перед ним була незнайома жінка й ретельно інформувала:

— Я тут лікарка замість Осницького. Осницький вже давно перерівся...

Сергій зблід, поточивсь і ледве затримавсь за одвірок.

— Що з вами? Ви хворий?..

Вона посадила Сергія на стілець і заклопотано почала розпитувати.

Сергієві було байдуже. Край! Розказати, хай заявить...

— Я — зацькований заець...

Лікарка уважно слухала. Спочатку здивовано, потім що-раз її обличчя темніло від суму. Нарешті вона сягнула до шухляди й подала йому папери:

— Якщо вам вони можуть допомогти — візьміть.

Сергій глянув: „Атестат. Виданий цей Миرونенкові Константину Яковлевичу... Метрична випись“...

Невже ця жінка, що вперше бачить, довіряє йому?!

— Візьміть, візьміть!

Сергій був безмірно вдячний. Він, здавалось, цілком одужав і готовий був пройти ще десяток верстов до ближчого села, але лікарка запротестувала. Він мусить відпочити у неї.

Трохи згодом Катерину Якововну одвідали режисер драмгуртка з цукроварні, та начальник районної міліції. Катерина Якововна познайомила обох їх зі своїм братом — Костем Якововичем.

Цілий вечір був заповнений сміхом, дотепами та політанекдотами.

Під кінець вечора режисер обіцяв написати Сергієві довідку, що він був декоратором їхнього театру й тоді пропав його диплом вільного художника й всі інші документи.

Сергій розваживсь. В очах засвітився вогонь життя.

Скоро Оля одержала від Сергія першого листа.

Сергій був, як і раніш, надхнений ідеаліст. Він, що пройшов довгий шлях поневірянь, вірить у високу шляхетність людини, вірить у самовіддану її жертву.

Оля скорботно посміхнулася. Її очі запливли сльозами. Проте пригорнула листа.

— Мій хороший, мужній. — Він найкращий з людей.

А справді вже тоді й Сергій був не той.

Він одержав посаду декоратора й керownika гуртка малювання в одному клубі провінціального міста. Це давало йому разом заробітку на хліб та на воду. Жив у нетопленій норі, спав на холодній підлозі й для постелі тільки й мав, що дроне пальто, в йому ж ходив і на працю.

Сергієві кості, омиті осінніми дощами, тепер стогнали від нестерпучої ломути. Проте запобігти цьому не було ніякої можливості — Сергій не був ще членом профспілки й не міг користуватися державним лікуванням. Незабаром навинулася ще одна халепа.

Оголошено переоблік військовозобов'язаних.

Сергій зовсім не був на обліку.

Він з'явився.

„Заарештувати і навести справки на місці де жив“, — чиркав військовий комісар у блокноті.

Сергій збентеживсь. Хотів щось довести комісарові, але наперед його ввірвався якийсь гарячий пацієнт. Сергій охоче уступив йому свою чергу, а сам, зібравши документи, вривавсь у натопл.

З того моменту вже не знав спокою.

Його лякала кожна шапка міліціонера, кожний стукіт у двері. Тільки пізніми вечорами, як вертався з клубу, розважавсь.

Поодинокі прохожі, заглявши обідрану постать, переходили від неї на інший бік. Сергієві пригадувалась байка з дитячої читанки про зайця та жабів — він реготався: „Є такі, що й мене бояться“.

Проте з часом його стала ображати така поведінка прохожих.

Самотність розривала йому нерви. Тоді безмовний крик одчаю був схожий, здавалось, на нявчання безпритульного кошеняти, що обмерзло й голодне на вулиці пронизливим писком розрізає глуху ніч. Сергій повертався до своєї нори і здатний був божевільно кричати, лізти на стіну.

Після однієї такої безсонної ночі, він одержав першого листа від Олі.

Він так само хороший, дужий, її любий Сергій.

Те „дужий“ — майнуло в його уяві миршавим кошеним. Сергій болісно розреготався.

Ляцали стіни. Пацюки здивовано визирнули на веселий настрій свого сусіда.

Та через хвилину він схопив голову в руки й буйно ридав. Ридав над тим, що загубив своє „я“, свою мужність, ідеал, мету. Його любов — пустоцвіт. Він хороший тільки для Олі. — В житті він непотрібний — загине.

Грошей, грошей — за всяку ціну.

Сергій чітко бачив перед собою образ Олі, свіжо відчував її ласки, барви інтимного споріднення.

Мусить стати певно в життя, мусить вирвати її з лабетів міщанської заїди.

О, де ж вона, люба Оля?

Родина Миколи Васильовича Ярового засідала за вечірнім чаєм. Самовар награвав свою монотонну міщанську мелодію, а навкруг сьорбали солодково — нудну розмову.

Після довгої перерви знову з'явився Концов. Поліна Павловна трималась статечно, намагаючись підкреслити свою увагу гостеві:

— Налий, Олю, Шурі. Вам якої конфітури? О, чом ви не берете тистечка?

— Я дуже дякую, Поліно Павловно.

— „Пульхерія Івановна“ — потай виправляла Оля, але була мовчазна, слухняно розносила чай.

Врешті атмосфера взаємної поваги до того згускла, що гість і господарі взаємно набридли одно одному.

Замовкли.

В цей момент виразно почувся стук у двері.

Зоя побігла відчиняти.

— Скажіть, будь ласка, тут живе Ольга Миколаєвна Ярова?

Всі здивовано озирнулись на Олю.

Вона вся зашарілась, очі їй іскрились.

Коли ж увійшов гість — стала смертно-блідною.

Проте підійшла:

— Здрастуйте, Кость Яковович. Ви так змінилися. Знайомтесь — мій батько, мати. Мій колишній колега по школі.

Всі неохоче протягували руку, озираючи Костя Якововича з ніг до голови.

Це був сухорлявий чоловік, середнього зросту, з лахмітною русою бородою, пальто на йому мало вигляд шкіри напівоблізлого верблюда й викликало на обличчях спостерегачів вираз призириства.

Кость Яковович розгублено водив очима.

На щастя, скоро всі від нього одвернулись, сіла навпроти лише Оля. Руки їй тримтіли, в горлі душили спазми.

— Ви давно приїхали?

— Тільки що з вокзалу.

— А посаду лишили?

— Ні. На день лише.

І замовкли, споглядаючи одно одного страдницькими очима.

З боку ж проймав Олю ласим поглядом Концов. Відчував сік її малинових губ, жагу пружких форм її тіла.

— Ви ж це у якій справі приїхали? — запитав він діловим тоном, підсуваючись до Олі.

— Я?.. та якось вчителював тут. Тепер перевівся, але потрібно забрати де-які документи.

— Останнє діло — вчителювання, скажу я вам.

— Що ж, не всім же й спекулювать, — відповів незлосливо Кость Яковович.

Концов спалахнув. Повернувшись до Поліни Павловни, він промовив офіційно жовчно:

— Дивуюсь, що у нас і досі не вивелись оранг-утанги.

— Як? — в свою чергу здивувалась Поліна Павловна.

— Це я про наших грамотіїв — вчителіків.

— Ха-ха! — зайшлася робленим сміхом Поліна Павловна, а за нею й Микола Васильович хихікнув у вуса.

Оля, здержуючи ридання, вибігла в темну кімнату.

Кость Яковович підвівся:

— Бувайте здорові.

— Прощайте, джентльмен, — відповів нахабним сміхом Концов.

Враз його погляд занепокоївся. Поруч Костя Якововича стояла одягнена Оля.

— Ти ж це куди проти ночі? — скрикнула Поліна Павловна.

— Я мушу побалакати з Костем Якововичем.

— Не смій виходити. Можеш побалакати тут. Подумаєш, секрети!

— Так. Секрети — владно кинула Оля крізь плече і, стиснувши руку Костя Якововича, вийшла.

— Ти чуєш? — ревнув у слід Микола Васильович.

Кость Яковович затримав Олю:

— Люба, вернись!

— Сергій, — скрикнула благаючи Оля і, стримуючи ридання, припала йому до грудей.

— Ми завтра зустрінємось. Я все рівно не зможу тобі нічого розказати. Я стомився.

Оля лишилась покинута під темною стіною.

Тільки ж повернувшись у кімнату, мати зустріла:

— Щоб я більше не бачила таких вибриків. Я не дозволю водитися тобі з усякою мерзотою.

— А ви краще придивіться до мерзоти.

Оля виразно показала очима в бік Концова.
Вмент громом таракнув по столі кулак Миколи Васильовича.
Все стихло.
Оля зникла в темну кімнату. Пітьма глухо застогнала, як буря.
В той час Сергій безсило плентався міськими вулицями.

Зашерхлі калюжі ламались лунким криком відлітаючих надій,
струмки збігали тихим квилінням наруги й каламуту. Весна була в стру-
пах і бруді.

Підійшов до квартирі свого єдиного доброго знайомого в цьому місті.
— А-а!.. — захленулась на порозі жінка, — Це ви? А знаєте,
скільки ваших розстріляли?! Я так боюсь за свого Колю!.. Якраз
його вдома немає зараз. Може ви зайдете коди інше.
Сергій криво посміхнувся і побрів ночувати на вокзал.

— Тікаймо — сказала Оля Сергієві, — за мною слідкує Зоя.
Вони швидко зникали з одного рогу за другий.
Дощ з снігом спадав на них розпорошеним морем, загородні
вулиці обкидали грязюкою. Здавалось, нікуди втекти і ніде заховатися.
Їх гонила земля і небо.

Зупинились на кладовищі — під дахом каплиці.
Груди заніміли, просякні отрутою болів.
Плакали чорні дерева, хрести, вітер розносив стогін могил.
Як крапля по краплі, тихо спадали слова скарг у мертвому
царстві.

Сергій мовчазно слухав. Вони загинуть як комашинки в потоці.
Навіть не крикнуть.

— Не крикнуть! — зідхнули могили.
Оля підвелася:
— Тікаймо звідціль. Страшно цих могил.
Пішли як вигнанці Едема. В грудях любов і безнадія.
На шляху перед ними зашумів струмок.
— Сергій іронічно посміхнувся:
— Тепер — кінець. А-ну? Р-раз!..
— А що?! — зареготала Оля перескочивши. Вона повернулась до
струмка:

— Співаєш?
І враз зросла надія. Весело рушили до вокзалу.
— Побачиш, — казав Сергій, — до осені я буду мати гроші.
— До осені! — поцілувала Оля Сергія перед потягом.
Сергій нашвидко відповів і рушив у натовп до вагону. Видалось,
що розстались надто холодно. Хотів повернутись.
Бемкнув дзвоник.
Потяг рушив.
Оля повернулася до виходу, голублячи в грудях щось тепле й
разом тоскне.
— Мое поваження! — несподівано вдарило по нервах.
Оля здригнулась. Біля неї був Концов.
— А ви ж чого тут?
— Випроваджав товариша.

В очах видно було його нахабну брехню.

— М-да! — продовжував іронічним тоном, — значить і ви випро-
ваджали. А ваша мама так турбувалась, щоб ви не промокли та не
застудились. Я, звичайно, вас виправдовую цілком. Варто, варто було
йти, щоб поцілувати любого.

— А вам що до того? — спалахнула Оля.

— Звичайно, нічого. Я тільки хочу повіншувати вас з люмпен-
нареченим.

— Цього люмпена ви не варті й мизинця.

— О, куди нам грішним? То ж напевне якийсь геній?!.. Хіба ж
не видно по лахах?

— Мерзота! Я з вами не хочу й слова говорити, — викрикнула
з серцем Оля, повернувшись і пішла в протилежний бік.

Її наздогоняв жовчно-яхидний смішок.

Вдома Оля сподівалася нової бурі. Але відносини до неї стали
в образі загадкового, грізного сфінкса. Ні батько, ні мати жодним сло-
вом не закинули про її поведінку.

Концов, видно, беріг таємницю до більш слушного моменту, а
може йому просто набридла гра з Олею. Він знову став бувати мало
не що-дня, але на Олю не звертав жадної уваги, навіть перестав ручка-
тись. Тепер у Концова знайшлися спільні інтереси з Зоєю, хоч тій було
всього шіснадцятий рік. Вони часто відокремлювались у куток для
секретних розмов, ходили на прогулянки, в театр, то-що.

Оля в глибині своїх почувань шкодувала сестру, хоч разом раділа
егоїстично за себе — її дали спокій.

Раптом від Сергія лист:

— „Невже цьому правда? Ти зрадила? Ти давно маєш полюбов-
ника? Ти хочеш мене продати? — Але для чого запитувати? Як можеш
ти виправдати цей факт: твій любовник знає мою адресу, знає, що
я під чужим прізвищем... Він загрожує мені тюрмою від твого імени.
Я не можу збагнути, не можу вірити. Невже, сльози твої у мене на
грудях — то сльози Іуди? Він пише: „нащо здався обірванець красивій
жінці“? І це вже твоя віра? О, тепер зрозуміла мені твоя поведінка.
Ти заставила мене очікувати себе під дощем, в надії, що я піду і
не відбудеться побачення, ти втікала зо мною від свого любовника,
ти, врешті, так холодно мене поцілувала, мов їдь і ніколи більш не
вертайсь“...

Оля вся зблідла, руки дрижали, зір розгублено блукав. Враз запрі-
мітила, як Зоя лукаво посміхнулась і швидко зникла в другій кімнаті.
Блискавкою здогад. Оля відчинила шухляду. Кількох Сергієвих
листів не було.

— Зоя, ти забрала у мене листи?

— Що?! — глянула через губу Зоя.

— Так, так. Я знаю. Поверни, а йнак я тебе розірву.

— Божевільна! — скрикнула Зоя, злякано відступаючи.

Оля вмить скочила як дика кішка й шавила Зої руку:

— Віддай!

Зоя, вереснувши, схопила ножиці й вдарила гострим кінцем супро-
тивницю в руку.

На допомогу ще вискочила з кухні Поліна Павловна й теж штурхнула Олю в груди.

— Ти парш... — але на півслові запнулась.

В Олі зажеврився рукав і вмить по руці пробіг кривавий струмок. Оля хитнулась.

До вечора вона вже стала в домі героїнею дня. Рука спухла, підвищувалась температура.

Поліна Павловна з розгубленим виразом на лиці клопоталась. Боялись затруєння крові.

Микола Васильович покликав лікаря.

Ще кілька разів Оля з диким криком поривалась на Зою.

Зоя мусіла втікати з дому.

Під кінець Оля, бліда, знесилена впала на ліжку й заснула. Прокинулась аж тоді, як почула в домі голос Концова.

Концов підійшов до ліжка й лагідно запитав:

— Що з вами, Олю?

Оля мовчала.

— Хіба ж я вас чим образив, що навіть не заслуговую на відповідь?

Оля несподівано скочила з ліжка:

— Ви ще будете наївність корчити? Хто листи викрав? Хто писав Сергієві? Падлюка, спекулянт!..

Вона хижо націлила ненависні очі в Концова. Коси їй були розвіяні, груди розхристані. Була страшна, як божевільна.

Поліна Павловна водила переляканим поглядом то на Олю, то на Концова.

Концов гордо випростався:

— Це ви про свій роман з отим пройдисвітом? Прошу не згадувати мого імени у вашій брудній історії. Я вам не злодій, і не шантажист... я...

— Злодій, шантажист! — викрикнула Оля. — Геть сперед очей, геть, мерзота!..

Концов зніяковів. Змінивши погордливу міну на кислу — він вийшов.

Сергій не знаходив собі помістя.

Невже і вся любов її була обман? Ті поривчасті обійми, ті вогнисті поцілунки? Щоб знав тоді — убив би.

„Нащо здався обірванець красивій жінці?“

Ха-ха! Ось він, життєвий погляд практичного віку. І вона ще могла так нагло брехати?

„Я нікого не зможу більше любити. Я згоріла для тебе“...

Поїхати й плюнути їй в обличчя, а там — хай тюрма, смерть...

Але жах зупиняв: невже він побачить руїну своєї святині?

Та ніжна, щира Оля скаже йому: „не люблю“?

Десь в глибині ще жевріла надія.

Оля більше не писала.

Сергій запив. Пив мстиво. Колись він дав обіцянку Олі не пити „Алкоголь бруднить, озвірячує людину“ — А сама вона не бруд, не тварюка?“

І Сергій зловтішно пускав свої заробітки на самогон. Нехай віються. Йому ні для кого зберігати, йому нічого не треба, в його нічого

нема. Нема любови, нема мети, нема творчої праці. Коли ще в селі Сергій був ідеологом і творцем, то тут став звичайним ремесником: малював плакати, вівіски... Вся мета його існування стала в тому, щоб заробити копійку.

Сергія підносили в сферу забуття чад алкоголю та галас загородніх шинків.

Того дня Сергій силкувався якомога більше випити. Випити стільки, щоб вже ніколи не протверезитися.

Дико кричав, співав, щоб заглушити крик одчаю.

— Пропивай, Сергій, честь, продавай сумління, душу продавай!..

Його компаньйон, колишній адвокат, стукав по столі:

— Тобі з чести хліба не їсти. Маєш за честь — плюшку, за сумління — пляшку, за душу — дві.

— Дві! — командував Сергій.

— Всеї світ бордель, а люди... — десь в кутку синтезував п'яний, хрипкий голос.

— До чого ми дожили, о росіяне? — застогнала в другому бородача постать.

„До чого ти дожив — як крізь туман дійшло до свідомості Сергія.

Диким поглядом обвів присутніх. Видалось, що він давно вже в домовині. — Його посідає черва, копошиться, точить йому серце... Він ніколи вже не народиться, ніколи вже не побачить Олю...

Оля, Оля! — застогнав, заривав буйно, невітно.

Хтось розважав. Комусь оповідав:

— Я любив... Любив її...

Враз нахабно в саме вухо:

— Любві нету — дайош монету! Ха — ха — ха. Вот!

Сергій відчув, як йому затисло вуста слинявим поцілунком.

З ним була п'яна, розкуйовджена жінка.

Вихилялась, пестила.

Сергієві шугнула кров. Мстиво стис в обіймах, і немов наново відружений втішно закричав:

— Любві нету... Правильно! Дайош, дайош...

Повернувся додому пізно, з жінкою.

Всю дорогу повторяв слова нової для нього істини: „Любві нету — дайош монету“. Такий звичайний і легкий сенс життя: гроші, горілка й жінки... З цього моменту він легко покотиться по цій похилій площині.

Несподівано в кімнату постукала хазяйка.

Подала листа.

Як крізь туман дивився Сергій на білу пляму.

Враз знайомі кривульки літер немов зірвались з паперу і зграєю шугнули в груди.

Застогнав і ридуючи схилився на стіл.

— Дурак! Ідіот! — скрикнула призириливо компаньйонка.

— Що? — скочив несамовито — Геть, шлюхо!

І не встигла компаньйонка опам'ятатись, як бахнув нею крізь зачинені двері в протилежну стіну коридора.

Аж другого дня зміг прочитати листа Сергія.

О, якою скотиною видався сам собі!

Оля прислала йому величезного листа. Вона була хвора и боліла рука протягом цілого місяця. Тепер рука їй здорова й вона змогла з'ясувати все непорозуміння.

Того ранку Сергій ретельно вимився, неначе хотів змити намул минулих днів.

Це був його перший день весни.

Цвіла черемшина, зелено пишались дерева, розсипалося сонце золотим водограєм.

Сергієві цвіла душа. Бачив чисту красу жіночих облич, бачив братню душу в очах.

І того ж чудового дня завклубом сказав Сергієві:

— Можете більше не приходити на роботу. Вас я звільняю.

— Як?

— Отак. Ви вже більше тижня не з'являлись.

— Та я... Я хворий був.

— „Г'яний був“, дозвоьте виправити.

Сергій сидів на вузловій станції й очікував потяга.

Апатично дивився у натовп.

Враз із гущі виринула знайома постать.

Сергій поточився від здивування, мов від вибуху.

Галюцинація?!

Але за хвилину він уже твердо бачив на пероні Концова.

Той ішов у компанії другого виразного непмана. Очевидно були заняті діловою розмовою.

Сергій слідкував, як тінь.

Обидва пройшли до товарних вагонів — звіряли накладні.

Коли вертались до зали, Сергій зупинився, щоб пропустити вперед себе Концова.

Концов кинув летючий погляд на Сергія й продовжував розмову без найменшої павзи.

Не впізнав. Чи тому, що був заклопотаний справою, чи тому, що Сергій тепер був виголений і по-людському зодягнений.

Підбадьорений, Сергій рушив слідом через залю до ресторану, що був за вокзалом. Однак не посмів піти в глибшу кімнату.

Сів перед порт'єрою, з-за якої видно було лише руки над столиком обох спільників. Руки Концова відрахували червінці й прийняли з рук спільника накладні.

Після цього зблизили прозорі килишки, забряжчали об тарілки ножі. Розмова голоснішала.

— Будьте певні, що за кілька тижнів я зможу для вас заготовити вагонів зо два.

Концов:

— Зерно для мене — ризик. Мука — інша справа.

— А чому б вашу інвалідну хлібопекарню не перейменувати ну, просто, в сільсько-господарську артіль? Ви розумієте, скільки б ми мали на убій товару?..

Через кілька часу спільник Концова сидів у бричці, а Концов щиро тис йому руку. Навкруги стояли носільники, станційні службовці й по-блюзнірському прями очима на важну особу.

— Хто він такий? — запитав Сергій.

— Завідуючий культгоспом... Тут є такий, кілька верстов звідціль.

Коли бричка рушила, Сергій ступив униз по східцях назустріч Концову.

— Доброго здоров'я, товаришу.

— А-а!.. Мое поваження! — скрикнув Концов по хвилі здивований — Константин Яковович?

— Не зовсім так. Оскільки вам відомо, то я листи підписую „Сергій“.

— Ні, вибачте, я цього не знав. Як пам'ятаю, то ви, здається, так одрекомендувались?

— Рекомендація — рекомендацією, але ж ваше відкриття її анулює...

— Ви про що це?

— Про анонімку.

— Не розумію.

— Так зрозумієте, що ваш анонімний лист у мене в кешені. Ви дивуетесь? Ну-да. Ви й Олі казали, що не брали моїх листів, однак Зоя кінець кінцем призналась, що викрала їх для вас.

— Зоя? Ха-ха! — Надто штучно зареготався Концов. — Це цікаво. Мені дуже хотілося б з вами про це побалакати. Ви маєте час?

Обидва опинились за порт'єрою, що перед цим відбулася за нею торговельна умова. — Концов замовив пива.

Сергій приготувався вже викривати Концова, але на диво, той зразу ж почав діловим тоном:

— Н-да, пане-добродію, мусимо з вами домовитись остаточно. Справа з Олею. Ви, значить, продовжуєте переписуватись з нею в старому дусі?

— Діла вам до цього, здається, аж ніякогісінького.

— Діло до цього у мене є. Оля мені подобається.

— А через те, що ви Олі не подобається, то...

— Це ще питання.

— Питання? Так дозвоьте вам довести. — Сергій виняв останнього Оліного листа й почав цитувати: „Мені здається, що квінтесенція всієї підлоти, яка тільки є в людях — це Концов. Я так ненавижу цю падлюку, що сама, здається, різала б його на шматки без найменшого жалю“...

— Як од великого до смішного, так і од ненависти до любови — один тільки крок — відповів Концов з зніяковілим смішком. Але зараз же почав поважно:

— Справа не в цьому. Ви обоє надто наївні. Ви бороните з мужністю Дон-Кихота карточні замки. Одружитесь ви і вони розлетяться вам, як на вітрі. Ви тільки гляньте тверезо й чесно. Гаразд. Ви художник. А для кого потрібне мистецтво, раз нема капіталу? Для кого й що ви будете творити? Плакати? На цьому багато не заробите.

— А я посилююсь придбати марку якої небудь інвалідної артіль... Концов допитливо глянув, але так само продовжував рівним голосом:

— Не з вашою вдачею. Ви пропащий чоловік. Мені шкода Олі. Якщо у вас стане совісти вести її до загибелі, то я...

— Дивлячись, що називати загибіллю.

— Я називаю вас.

— А я вас.

— Це відомо. Божевільні вважають тих за божевільних, хто не поділяє їх думок. Я досі думав, що ви чоловік з тверезим розумом. Коли ж ви нездібні логично мислити, то запам'ятайте: Я не допущу, щоб Оля була ваша. Для цього мені треба сказати на станції тільки одно слово співробітникові ДПУ — й квіта.

— А друге слово лишається сказати мені — й з вами й з вашими вагонами — квіта.

— Ви про що це?

— Про те, що ви розумієте.

— Ви слідкуєте? Думаєте підкопатись? Пане - добродію, не раджу. Програєте. У мене факти, у мене капітал. Краще — мир. Дайте слово, що з цього моменту ви не пишете Олі жадного листа і я гарантую вам спокій і добробут.

— Живіть краще самі в своєму добробуті, а до нас з Олею не втручайтесь. Такого роду спекуляція складніша й ви нічого не виграєте. Я й зараз можу з'явитися в ДПУ. Нас будуть судити обох, — хоч, по суті, я не винуватий — ну й що ж? Все одно Оля буде любити мене.

— Ну, ще побачим, кого вона буде любити, — зухвало промовив Концов.

— Побачим!

За півгодини Сергій уже їхав потягом до нового міста. На чолі йому снували думи важкими хмарами, перед очима — жодної перспективи.

— Скажіть, ви перший раз їдете в це місто? — несподівано розбила Сергієві задумку елегантна сусідка, що сиділа біля вікна візаві.

— Так, перший.

— І у вас там нікого нема? Ні родичів, ні знайомих?

— Нема.

— Ви думаєте влаштуватись на посаду?

— Думаю.

— Так я й знала.

— Як це ви могли знати? — добродушно посміхнувся Сергій.

— Отак, дивилась на вас і читала.

— Ого, ви фізіономістка, значить?

— Так. До певної міри я можу нею бути.

— Цікаво мати таку сусідку. Так ви прочитайте, що взагалі доля пише для мене.

Фізіономістка охоче погодилась. Вдивлялась в обличчя, розглядала руку.

— У вас лагідна вдача. Кохається у мистецтві. Маєте якийсь мистецький талант, навіть здобудете славу. Між іншим, ви переживали, чи то ще маєте пережити в своєму житті якусь катастрофу, а поза цим життя пройде тихо й щасливо. Жити будете довго, одружитесь тільки раз...

Сергій посміхнувся. Він не вірив у ворожбу, але тут випадково збіглося так як було й як мусіло бути.

Безперечно він одружиться з Олею й життя їх буде щасливе.

У його є талант, буде й слава. Катастрофу він уже пережив.

Перспектива стала чітка й прекрасна. Відчув такий приплив енергії й утіхи, що вже замало стало весело балагурити з сусідкою. Він мусить поділитися з Олею.

Розклав для писання папір.

— А я знаю, кому ви хочете писати? промовила фізіономістка.

— Кому?

— Йй.

— Правильно.

— Цікаво, яка ж вона?

— О, вона найкраща з усіх людей і з усіх жінок.

Перше Травня.

Шумливо-весняні потоки розлялися міськими вулицями. Прапорі, як натовп червоних вітрил, пливли над хвилястою поверхнею.

В повітрі співи, музика. Небо роздирав клекіт залізних орлів.

Все стреміло до якогось центру, кружляло, кипіло, як у колороті.

Сергій пригадав маніфестації перших днів революції. Тоді й він плив у бурхливому морі, повний віри й ентузіазму, — тепер відкинутий хвилею на засмічений берег.

Протискався по під стінами поруч зі спекулянтами, люмпенами, та всякими іншими покидьками революції.

Не то з докором, не то з іронією дивився на робітничі лави.

Нема неба святного, немає див чарівних, — відкрились простори холодної матерії для розуму й серця людського.

Кожну промову тепер Сергій розцінював, як дипломатичний хід до кар'єри, або вислугу перед начальством за шматок хліба. Механично вигукувалось сотні „хай“, механично покривало їх тисячне „ура“.

Він був абсолютно самотній.

Коли розплився з гірла вулицею натовп — на сірих тротуарах лишилась потоптана зелень, лушпиння, недокурки... Тоді зустрівся Сергій віч-на-віч зі своєю творчістю:

„Пиво б. заводу Шульц“, „Ресторан Ренесанс.— Вечером Циганський хор“...

Поодинокі блукали, як сновиди, власники та одвідувачі цих закладів.

Золоті зуби, фарбовані коси, губи, обличчя — або висмоктані як цитрина, або оздоблені товстим шаром лою...

— Мої пани! — посміхнувся Сергій і відчував, як до краю спустошилась його душа.

Для чого йому життя? Колись вірив у кантовську вищу мораль, потім сам знайшов був мету в громадській праці, а тепер „carte blanche“ „Carte blanche“? — вловив себе й посміхнувся.

Власне для нього тепер два ходи: або лишитись наймитом на послугах у неповської отари, або ж...вийти за межі буття.

Сергій серйозно задумався над останнім ходом.

Враз метеором — нова ідея. Він може ще відродитися. Стати перед судом і відкрити до глибини своє ество. Невже він не заслуговує на право громадянства? Дайте працю, здорову творчу працю — він буде тягнути її як каторжний.

Увечері Сергій рішуче ступив до вокзалу. Він попрощається з Олею й піде.

Несподівано назустріч:

— Кость Яковович, ви?!

— Катерина Якововна? А ви як сюди?

Привітались як найближчі приятелі.

Катерина Якововна приїхала, щоб закупити деякі медикаменти та приладдя.

Коли довідалась, що Кость Яковович збирається їхати, щоб віддатися в руки суда, вона занепокоїлась.

— Не бійтесь, Катерино Якововно, — заспокоював Сергій, — я буду вам вдячний все життя й ніколи не дозволю собі вас видати. Я хочу, нарешті, бути самим собою. Прошу, ось ваші документи.

— Для чого це? Я зовсім не боюся за себе. Але ж, чи усвідомлюєте ви цей крок? Поміркуємо тверезо. Ви загнаний, ви в одчаї, але хіба ж це вихід?

— Так, Катерино Якововна, — вихід. Я йду цілком свідомо й спокійно. Він дійсно був спокійний.

Катерина Якововна нервувалась, упрощувала — нарешті на її очах заблищали сльози.

Сергія кольнуло це співчуття. Вирішив одкласти виїзд й інтимно з'ясувати її доцільність такого кроку.

Обоє приїхали з вокзалу в готель.

— Кость Яковович, це не ексцентричність. Ви мені дорогий. Ви тільки зрозумійте. Ви носите імя мого брата. Його розстріляли денікінці. Єдиного брата. У мене нікого немає більш. Мого чоловіка розстріляли більшовики, нізащо! Після розстрілу його виправдали... Виправдали!

З очей її бризнули сльози. Вся здригалась в конвульсійних риданнях й як крізь бурю прорвалось:

— Стьопа!.. Мій Стьопа.

Вона підвелася:

— Костя дорогий! Не йдіть, благаю. Я хочу думати, що у мене є брат. Я зовсім покинута.

Сергій чуло взяв за руку. Його нерви були напружені. Враз щось як струна йому обірвалось і затримтіло болісним скимлінням.

— Бідна! Мені шкода вас. Я розумію. Я може ще більш одиникий... Мене не приймає ні земля, ні небо. У мене ні класи, ні родини, ні імени, ні сестри...

— Брате!

І вмить вона втішила його поцілунком.

...Коли ж за вікном дрімала вулиця, Сергій у затінку ночі голубив Катерину Якововну, як мрію. Вкипали горюче вуста, нечутним шепотом розливався екстаз:

— Стьопа!

— Оля!..

Оля кілька днів кипіла ненавистю, як довідалась про нові підступи Концова. Вона мусила десь розкидати вогонь, щоб не спелити саму себе.

Концов не з'являвся.

Тоді Оля написала йому листа.

„Якщо ви привикли купувати любов по ціні коров'ячих туш, то я вам раджу змінити лише марку вашого підприємства й ви будете її мати. А що до загроз проти Сергія — то я застерігаю — вони стосуються більше вас самих. Зараз же поверніть мені його листи“.

Оля відчула заспокоєння уже в той момент, як її малий браток, Вітя, зник з листом за дверима. Вона була певна своїх сил, — її загрози — не іграшка. Спокійно віддалась на волю почуванням. Нехай рік, нехай ще два, а Сергій, нарешті, виб'ється на широкий шлях і тоді в щасливому житті вони винагородять себе за всі попередні прикрості долі.

Оля зважилась терпеливо ждати, поки випогодиться на її обр'ю. Взагалі вона звикла терпіти. Її тепер не обходило льодяно-мовчазне відношення батька, не дошкуляли докори матери, хоч з часу відомого інциденту з ножницями, ці докори стали більш механічними, аніж злосливими. А після того, як Оля прошила матір очима, як блискавкою, Поліна Павловна перестала глузувати з її нареченого „оранг-утанга“.

Навіть Зоя прикусила язика, а малий Вітя цілком перейшов на Олін бік. Вони спільно робили лекції, читали книжки, бавились, а під час своєї відсутності, Оля мала адвоката. Вітя огризався за Олею перед батьком, матір'ю, Зоєю.

Оля дуже полюбила цього маленького приятеля, бо крім його у неї не було нікого в цілому місті.

— А Шура дуже розсердився, — конспіративно сповістив Вітя. — Зразу порвав твого листа, а потім поклав шматочки на столі й став писати тобі.

Оля розгорнула чималюстого аркуша.

„Дуже дякую за попередження. Звичайно, я й без цього знав, що ви оголосите мені війну. Але дозвольте повідомити: ваші набой рвуться „за полем поразення“. Я тут не повинний. Вас кепсько поінформовано. Як хочете мати дійсне уявлення про стан речей — треба поставитися критично й до слів того, кому ви так безмірно довіряєте.

Коли хтось хоче вас вигідно продати, то не називайте це „купівлею любови ціною коров'ячих туш“. В ту хвилину, як і в дану, мені тільки шкода вас. Ви жертва. Я трохи більше за вас знаю життя і знаю людей. Вашого „товариша“, чи як ви його називаєте, я зрозумів з першої зустрічі, а остання сутичка тільки потвердила справедливість моїх спостережень. Я міг би багато де чого вам відкрити, але бачу, що моя послуга стає на перешкоді вашого „щастя“. Даю слово, що від цього моменту найменшого втручання мого у ваші відносини не буде. Зараз я хочу тільки попросити у вас пробачення за попереднє втручання й з'ясувати його природу.

Досі я вас знав за надзвичайно хорошу, скромну й справедливу людину і тим ви мені стали дорога. Я вас дуже поважав. І от в один

момент я побачив вас на краю прірви. Я сказав собі: „Твій моральний обов'язок за всяку ціну врятувати її. Вона ще наївна, молода, вона не бачить“... З цієї причини у мене його листи, його адреси й моя пропозиція йому виявити перед вами його дійсне обличчя.

Повертаю вам листи й шлю вам своє тисячу-тисяч — вибачте!

Від душі зичу, щоб ви були дійсно щасливі, а в нещасливу годину не забувайте, що є на світі готовий до ваших послуг—

О. л. Концов“.

— Ну за це вже дякую! — проказала собі Оля сміючись, але поруч з цим відчула, як просякло їй в груди якесь роздратування на саму себе.

— Вітя, підемо на город? — перекинула свій внутрішній голос.

За чверть хвилини вона уже обливалась потом, обсипаючи картоплю на батьківському клаті города. Вся увага — була в процесі роботи і зденерований організм вбирив, як живий нектар — сонце, відмолджувалась кров, росли м'язи.

Вже сонце, підпаливши край неба, склало офіру робочому дневі, як Оля поверталася з города. Повз неї проходили зі струментом теслярі, заляпані мулярі, вантажники... І Оля почувала себе спорідненою з цією робочою сім'єю. Вона має святкувати відпочинок разом з ними, вона має право на життя... Безперечно, вона відродиться. Незабаром стануть певно в життя, горді своєю вірною любов'ю.

Неначе вранішнє сонце розцвіла Оля щастям, коли вдома застала листа...

І раптом:

...„Ми сиділи самотні вигнанці світа. Були щирі й близькі, як брат з сестрою. Я не стямився, як наші вуста злилися в братній поцілунок...“

А потім... вона стала мені за жінку“...

Оля гидливо відкинула листа. Зблідла як висохлий степ. Сергій зрадив?.

Це та страшна хвилинка, що її Оля інтуїтивно сподівалася. Вирок вже давно був у неї випечений хрестом на руці. Дві пілюлі морфію зберігались як емблеми, що повинні уквітчати їх любов.

Як з-під удару ножа, криваво бризнуло з грудей:

Навіки втратила лютого, хорошого Сергія!

І руки рефлекторно протягались до отрути.

В цей момент, підстрибуючи, в кімнату вбіг Вітя.

— Бачиш скільки для тебе в полі нарвав квітів?!

Здержуючи ридання, Оля вибігла на двір.

Ні, вона лишиться жити за-для Віті. Вона виховає з його чесну людину.

Тамуючи розпач, тікала міськими вулицями від камінного натовпу від крику, від життя...

Скам'яніло зупинилася над кручею.

Сонце згасло. Насували примари. На синьому небі зірка запливла туманною поволокою.

Сергій був під перехресним вогнем.

Він втратив рівновагу, сон. Між ним і Олею повстало щось чорне, болісно-гнітюче, якийсь упир, що висисав йому кров і почуття. Сергій втратив мужність. Він не договорював.

Оля догадувалась.

...„Благаю, будь щирий. Чи ж любиш ти мене?“...

„Ти не розумієш, яка я покинута, самотня... Ти може ніколи не зрозумієш“.

...„Ах, як хотіла б я, щоб хтось могутній стер цю чорну сторінку наших відносин, щоб повернув мені давнього, хорошого Сергія“...

А поруч Катерина Якововна.

„Любий Костя! Ти завжди в моєму серці залишишся рідним братом. Ти надзвичайно хороша й щира людина“...

...„Як живо відчуваю твій подих, твою ласку“...

І Сергій сам ще свіжо відчував солодкий сік її вуст, гарячий тиск її оголених рук. Марив нею самотніми ночами.

І от, однієї ночі Сергій побачив їх двох. Він лежав, безвільний, а Катерина Якововна хірургічним приладдям витягувала йому серце з грудей. Поруч стояла Оля, бліда, з жахом ув очах.

На ранок Сергій рішуче розірвав листи Катерини Якововни, а Олі написав одверто.

Він зараз нічого не відчуває до неї — стомився від переживань — але знає, що незабаром прийде хвилинка, коли готовий буде добути її крізь ножі, крізь полум'я.

Написав і заспокоївся. Нарешті він одігнав чорну потвору. З певністю очікував хвилини, коли виправдає любов'ю слова.

Тим часом що-вечора Сергія заїдала самотність. Тікав на людні вулиці, на бульвари, в кафе... Всюди тинявся самотній, непомітний, безідейний, безбарвний. Заздрив тим, що мали громадської нагрудки на двадцять чотири години, заздрив і тим білим парам, що зогрівали прохолоду ночі жаром грудей, проймали п'ятому блиском ув очах.

Він самотній.

Одного вечора, кількогодінна прогулянка бульваром посадила його на лавку. Не було опертя ні для думки, ні для ока.

Враз на сусідній лавці, проти лихтаря, на диво знайоме обличчя.

Наблизивсь до лавки й лише вловив усмішку очей — крикнув:

— Фізіономістка?!

— Фізіономістка. Ну, що, справдилось моє пророцтво?

Така була зав'язка, а потім Сергій прогукторив цілий вечір. Щоб розпізнати ближче фізіономістку, він прикинувся ловеласом.

До кінця вечора уже грався її косою, брав за талію... І в той момент, як мав остаточно кваліфікувати її, наблизившись до вуст — фізіономістка раптом випросталась тигрицею:

— А та, найкраща з усіх жінок! — Ех ви, чоловіки... Або ви поцілуєте й ми більш не зустрінемося, або будемо хорошими знайомими.

Сергій засоромивсь. Він з'ясував мету свого поводження й запевнив:

— Я ніколи не полюблю другої...

— Полюбите! — жагуче шепнула йому в уста фізіономістка й зникла.

Сергій відчув, як той шепіт збурило йому кров, як раптом він зненавидів фізіономістку.

Другого вечора Сергій вперто шукав фізіономістку на всіх вулицях і бульварах. І знов несподівано вгледів її на тій самій лавці.

— А ви знаєте, що я приходив до цієї лавки вже кілька разів?

— Я знала, що ви будете мене шукати й вийшла.

Сергія обурила така самовпевненість.

— Так знайте, я шукав вас для того, щоб поцілувати.

— Ви можете мене поцілувати тільки раз. Раз на завжди — промовила романтичним патосом.

Сергій безцеремонно підступив.

Враз фізіономістка закрилась руками й голос її упав:

— Хіба й ви легковажний? Невже за-ради пошлого поцілунку ви здатні проміняти добрі — товариські відносини? Ах, якими можна бути друзями! Це ж прекрасніше за любов. Так мало в житті прекрасно — чистого. Люди такі легковажні. Крихту волі, крихту свідомости й можна викристалить прекрасніший перл, якого ще ніколи не знало життя. Його ніколи не породжувало кохання. Один необачний крок і вже ніколи не відродити чистоти відносин...

Вона підвела надхненне обличчя й захоплено промовляла, вдивляючись широко-відкритим зором у глибіню ночі.

Сергій зачарувався: Пророчиця, Тірца...

„О, як я хотіла б, щоб хтось могутній стер цю чорну сторінку наших відносин“ — пригадав за аналогією: — Але, чи ж знає Оля цей кришталево-прекрасний ідеал дружби? О, безперечно фізіономістка вища Олі. Вона пророчиця людського щастя, художник прекрасного ідеалу... Ніколи не сподівався зустріти в ній таку високо-ідеальну жінку.

Той вечір вони сиділи один поруч одного, повні екстазу, мрій, поривань до зоряних світів і не ворухнувшись жодний нерв полу.

Вранці Сергій не пішов на працю. Як же підло було б після надхненного піднесення знизитися до ілюстрування тексту: „щоденно свіже м'ясо з міської бойні“...

Сергій побрів назустріч сонцю, вітав волошки й пахучі медові гречки. Радий був обійняти всесвіт, затопити повіддю рожевих мрій...

Коли ж повернувся, місто зразу закричало на його тисячами голосів різноманітних потвор цивілізації, вітрини магазинів призириливо дивились на його, маленького, сірого...

Враз перед Сергія з магазину вийшла Тірца. Пішла вверх у супроводі сивого інженера. Тірца граціозно балансувала в білих капчиках, в білій шовковій сукні й білому брилі. До неї не по-батьківському притискався інженер. Він ніс галантерейні пакунки й Тірца вдячно схияла в його бік голову.

— Наволоч! — вирвалось у Сергія. — Так ось чому вона не хотіла, щоб її проводив...

За те тепер провів мстивим поглядом до самого будинку, де Тірца зникла разом з інженером.

Увечері Сергій зустрів Тірцу на умовленому місці.

Взяв грубо попід руку й мовчки повів. Коли опинилися в глухому місці, промовив:

— Сьогодні я вас поцілую.

— Я певна, що ви цього не зробите.

— Ні? Ось вам. Що ви після цього скажете?

— Нічого я вам не скажу. Це тільки гра.

— Гра?

Він пожадливо впився в губи, в очі, груди...

Тірца поривчасто дихала; вгиналась тремтячою лозиною, шепотіла:

— Це нічого...

Була чарівно-приваблива, як сон. Вона безмірно краща від Олі. Правильний ніс, еластичні гадючі обійми...

Солодкий гріх!

І вони сплелись, впившись одно в одного, як двоє зміїв.

— Ну, а тепер розійдімось назавжди.

Тірца мовчала...

— Прощайте!

— Пожди... Я хочу ще сказати.

— Краще мовчки. Я все одно не повірю тепер ні одному твоєму слову.

— Ти й раніш так ставився до моїх слів?

— На жаль я учора повірив тобі, а сьогодні я зневажаю тебе разом з собою.

— Я не брехала. Я так думала...

— А я так думаю, що це були дипломатичні віхи по дорозі в coitus.

Тірца мовчала, потім схилилась лицем у траву й заридала.

— Я думаю, що й твій плач — штучна гістерія, яку ти не раз учиняла своєму інженерові.

Тірца злякано підвелася.

— Взагалі, з сьогоднішнього дня, ти для мене — плювок. Більш ми не зустрічаємось.

Тірца стала навколішки, поцілувала Сергієві руки:

Костя! Котик... Вийди зватра... Я благаю... ти все визнаєш...

— Добре! — зневажливо кинув Сергій, вирвав руку й зник у пітьмі.

Але другого вечора він вийшов.

— Скажи, ти хоч крихотку мав доброго почуття до мене?

— Мав. Багато мав. Я навіть починав вірити, що ви морально мене підіймете, а вийшло, що ви мерзенна торговка душею й тілом. Від дотику до вас я став гидкий сам собі. Я не можу простити собі, що був момент, коли я протиставляв вас їй.

— Ви їй напишете про це?

— Я написав. Я завжди їй пишу про все.

— І вже послали?

— Ні, лист у мене.

— Ви зможете прочитати мені те місце?

— Це для вас не дуже приємно буде.

— Це буде для мене остання приємність.

— Гарзд! — згодився Сергій.

Вони зайшли в окремий кабінет кафе.

... „А виявилось, що ця свята жінчина — звичайнісінька полюбовниця якогось інженера — кінчав Сергій. Я певен, що ти не надаєш

цьому такого значіння як попередньому інцидентів. Після тієї віри в дружбу — це була звичайнісінька гра, щоб виявить обличчя цього типу“...

— Падлюко! — скрикнула обурена Тірца, — ви хитросплетінням хочете замаскувати свою підлу істоту? Ви називаєте це грою? У кого загорілися очі божевільним упоєм? Хто кусав мені груди? Я б доказала її — вашій любові. А він ще величається своєю щирістю. Мені противно дивитись на вас.

Сергій, загорнувши листа, встав.

— І ви пошлете?

— Пошлю.

— Ви не маєте права, — скрикнула Тірца з новим приступом люті. — Ви ображаєте мене. Ви мусите зараз же повернути мені цього листа. Плюгавить мене перед якоюсь міщанкою? Не смій!... Порви, або я перегризу тобі горло. Ти не мужчина, ти не маєш свого „я“. Я буду кричати, я покличу мужчин — хай розсудять.

Сергій озирнувся. Вже й так біля їх дверей стояло чимало людей.

Роздробивши листа, Сергій кинув Тірці в обличчя й кулею, врізався у натовп.

Другого дня Сергій уже сміявся з цієї пригоди. Він відновив листа й дописав останнього інцидента.

Тільки ж повернувся від поштової скриньки, як біля ганку до його підійшов хлопчина:

— Ви товариш Мироненко?

— Я Мироненко.

Хлопець ткнув пакета й вибриком зник за ріг.

Пакет був товстий, загадковий.

Глянувши на підписа, Сергій іронічно посміхнувся:

Тірца.

Лист починався тоном закляття пророчиці. Любов — не вічна. Настане хвилинка, коли він буде покинутий і тоді відчує себе обкраденим до дна душі. Він не має власної скарбниці, не має власних таємниць. Мусить їх берегти. Її останнє прохання — зберегти в таємниці чистий спогад про їх відносини. Щоб зрозумів її — вона розкаже про себе. Це мала йому переказати вчора.

Так, вона полюбовниця інженера, навіть двох інженерів, вона вже з останніх років гімназії — полюбовниця, бо вродилась красива й бідна. Вона все життя своє — полюбовниця, але їй дано розуміти й відчувати життя глибше. Вона плекала в своїй фантазії велику дружбу, велику любов — хоч ніколи її не знала. Тоді трапився він — закоханий ідеаліст. І першим її бажанням було вкрасти чужого раю. Вона вкрала...

— Істеричка! — промовив Сергій і недочитавши листа, злісно затопив його шматки в помиях умивальної миски.

— „Ти не надаси цьому такого значіння... це була гра...“

Там „братське почуття“, тут „дружба“, „гра“... Хто ж нарешті Сергій?

„Я міг би вам багато дечого відкрити“ — пригадався лист Концова.

І Оля приголомшена, знечулена, шукала зустрічи з Концовим. Кілька разів вона його бачила в компанії ділових непманів, раз з елегантною жінкою.

Врешті зважилась зайти до його на квартиру.

Концова не було.

Оля лишила записку.

Другого дня вже одержала відповідь: „буду очікувати о 7-ій вечора“.

О 7-й Концов очікував на Олю разом зі столиком, збагаченим фруктами, пундиками та парою чарочок.

Оля одмовилася від усього цього й зразу перейшла до питання, що їй цікавило.

— Що ви знаєте про Мироненка? Що він за людина, на вашу думку.

Концов озвався ображеним тоном:

— Мироненко... я не знаю, чи варто говорити про його після того, як мені висловлено повне недовір'я... а врешті, коли вас цікавить — скажу. Я в цьому не зацікавлений, а вам, можливо, буде на користь.

— Мироненко. Так. Я певен, що й ви не знаєте його дійсного прізвища. На мою думку — це тонкий дипломат, шантажист вищої марки. Я інтуїтивно відчув його істотність. І от уявіть собі... ми зустрілися з ним на вокзалі. Зараз почав про вас... Як живете, як виглядаєте, чи не зраджуєте.

— Так запитав?

— Так, так, так. От думаю.. Помилвся. Він щиро її кохає. Коли раптом: „Ну, а як вона вам?“ Кажу: „Оля мені дуже подобається. Це незвичайного розуму людина, це втілена наївність і чистота“.

„Так, — каже — такий крам на ринкові ідеалістів дорого цінується“. Я обурився.. „Як ви можете так цинічно висловлюватися про людину, що її любите?“ Він зареготався: „А ви з чого це взяли, що я її люблю? Я тільки думав любити“. „Тоді для чого ви переписуєтесь, для чого дурите дівчину?“ А він нахабно: „Ви ж людина комерційна. Власне, я й думав серйозно про це з вами побалакати. Я приручив одну з дикіших арабську коняку. Вам це не вдалось — прошу купити. Ваша ціна?“ Я не стямивсь від обурення. Я схопив його за груди. „Або ви припините з цього моменту переписку з Олею, або я зараз же вас одправляю в ДПУ, як шантажиста“ І він, мерзота, в той же момент вигадав на мене історію з спекуляцією. „А Оля, — каже — то така наївна, що щоб ви їй про мене не казали — то піде на гірше тільки вашій репутації... Запевняю, про це я потурбуюсь...“

Оля під час монологу Концова то блідла, то зеленіла. Потім тремтучими руками закрила обличчя й прожогом кинулась до дверей. Раптом вдарилась головою об одвірок і впала на долівку в конвульсійних риданнях.

Концов перелякався. Він розбив карафку, поки зміг налляти шклянку води.

Врешті, йому пощастило посадити Олю на ліжко. Тоді він, так само як і воду, майже силоміць влив їй чарку вина.

Гостро зворушливий струмінь розбігся по тілі. Голова налялася оловом.

Оля не плакала.

— Дайте мені ще! Ще...

За кілька хвилин Оля відчула, як плинна маса пов'язала їй ноги, руки, а груди зчавили отруйно-тяжкі випарини.

Хотілось скорій задихнутись, захлинутись в плині.

Жадібно пила щось нудно-солодке поруч з задушливо-гірким.

А навкруг тіні, тіні, вогні... Хаос...

Другого дня Оля прокинулася розбита, безвільна.

Мати стримано картала:

— Ну добре, що це в Шури... А якби це в когось? Хіба ж можна дівчині так поводити себе?

Трохи згодом з'явився й Шура. Він турбувався про здоров'я й самопочуття Олі.

— Тепер тільки одно може мене прив'язати до життя — казала Оля, — але почуваю, що цього ніколи не буде. Я хотіла б вчитися.

Шура серйозно замислився.

— Я вам допоможу. У мене є деякі зв'язки...

Оля вдячно глянула Концову в вічі.

На цю тему вони говорили одного дня, другого й десятого.

Тоді Оля одержала від Сергія:

... „Я певен, що ти нічого не будеш мати проти моїх розваг. Це переважно — тупоумні міщанки. Граючись з ними, я що-раз упевняюсь у твоїй інтелектуальній і моральній величі“..

В Олі, здавалось, не озвався жодний нерв. Здерев'янілими руками поклала листа до великої їх колекції.

Ввечері знов був Концов. Щось багато говорив. Оля зрозуміла його лише тоді, як торкнувся вусами її руки.

— Станьте мені за дружину. Клянусь вам. Ви будете користуватись всіма правами незалежної жінки. Ми цієї ж осені переїдемо в Москву, ви будете вчитися. До ваших послуг моя рука — товариша. Навіть більше. Я готовий бути вашим підданим — тільки ви б були щаслива.

Оля болісно посміхнулася.

Пригадався реєстратор з біржі праці. „Не продасишся — не будеш мати посади“.

Вона тихо кивнула.

Звістка ця пробігла промінем в очах батьків.

Поліна Павловна од несподіваної втіхи розридалася.

— Доню моя... Олюсю!

Микола Васильович не до речі поцілував Олю в лоб:

— Ну що ж... Живіть. З богом. Благословляю...

Почалось інтенсивне готування до весілля. Од ранку до ночі в квартирі Ярових гарчала машиною швачка. Поліна Павловна й Зоя валилися з ніг від утоми. А Оля ходила безучасна, анемічна, неначе все це стосувалося не її.

— Ось бач, які я для вас образи купила в нашої генеральші, — захоплено промовила Поліна Павловна.

— Я вінчатися не буду.

— Як? Ти знов за свої капризи.

Оля байдуже одвернулася і ніби не чула тих істеричних викриків, що бурею звихрилися за її спиною.

Капризи. Чи багато їх в неї лишилось? Всі вони розійшлися як омана. Це єдиний з багатьох, що в його Оля твердо ввірувала: Немає ні бога, ні чорта, ні душі!

Згодом Олю оточив цілий штат під'юдників з жінок.

Оля роздратовано скрикнула:

— На чорта мені ваші святощі, ваша церква, попи, як життя — чорне, брудне, як та біржа.

— Ну що ви скажете? — звернулася Поліна Павловна за підтримкою до Шури.

— По моєму... Оля права.

Галас ушух. Поліна Павловна не могла не погодитись з авторитетним словом Концова.

Запис у Загсі запивали вином. Було бучно, галасливо.

Концов погордливо цокався з гістьми й іскристими очима озирався на Олю.

Поліна Павловна масним поглядом благословляла заручену пару. Трималася статечно.

Микола Васильович був говіркий й сміявся до речі й не до речі, майже після кожного свого слова.

Оля ж сиділа бліда, мовчазна, як мармурова постать. Потім від вина їй щокі поволі починали жеврїти, на устах з'явилася крива посмішка.

Її смішила церемонія цокання, тости за „вірну любов і щасливе життя“...

Враз серед галасу в дверях побачила постать Сергія. Він був оброслий на виду, лахмітний, змучені очі злякано бігали, як у загнаного звіря.

Оля спалахнула стидом і опустила погляд долу, але в другий момент, вона вийшла з-за столу й покїрливо, як засуджена на кару, пішла слідом за постаттю в двері. Вона обійняла порожнечу пїтьми й заридала розпачливою безнадією смертника.

Того вечора, як і дальші вечори, Концов пішов самотоко ночувати додому. Що-раз в його поведженні з Поліною Павловною пробігало роздратування, а іноді й грубощі.

— Ви, Поліно Павловно, в своєму домі — не мати, а яка-небудь безмовна судомойка Гапка, — чула за стїною такі вирази Оля.

Але з нею Концов був запобігливо-лагідний. Кожне Оліне слово, кожне бажання він попереджав улєсливою усмішкою.

Безперечно, вона вільна в своїх бажаннях. Кожне її слово — закон.

Проте Поліна Павловна, кожного дня нагадувала Олі, що вона жінка Концова й повинна подбати про свої обов'язки. Шура витрачається на обіди в ресторанах, на швачку, на прачку.

Оля затирала такі розмови.

Нарешті Поліна Павловна рішуче заявила:

— Або переходь до Шури, або йди куди хоч. Ми не будем годувати тебе до сорока років. Тут не знаєш як утримати малих, а ще й ти на наші плечі. Шура на твоє утримання нам не дає.

Оля ще не вирішила остаточно, куди їй іти, як Поліна Павловна ввечері заявила Шури:

— Оля хоче перейти до вас. Сьогодні скаржилась мені, що їй сумно сидіти цілий день без вас.

— Олю, правда? Я дуже радий. Ти побачиш, які я меблі сьогодні купив. Кажуть, надзвичайно вигодно.

На цю ніч Оля перейшла до Концова. Вона уже привикла до його ширшавих поцілунків, до важких обіймів.

Сьогодні, на семейному ліжку, з льодовою байдужістю зустріла його буйний запал.

Враз дикий рик розбудив її з омертвіння.

— Так ти йому віддалася?!

Із п'їтьми з громовим блиском упали удари Олі на обличчя, на груди...

Оля хряснулась об залізо й висковзнула, немов ранений трусик з обіймів полоза.

Але врятуватись було неможливо. Вона в тісній клітці.

Причаїлась в темному кутку, вся тримтіла, сподіваючись кожний момент наскоку, а з її розбитої брови спадали каплями чорні, криваві сльози.

З часу інциденту з Тірцею, Сергій почав шукати дружби з чоловіками.

Блукаючи в різних закутках міста, йому не трудно було зав'язувати знайомства. Це були переважно плаваючі уламки старого корабля мистецтва: парикмахер-артист театру мініятюр, швець — колишній вихованець французької художньої академії, рахівник-поет Ероса, вантажник-колишній режисер мандрівного театру... Скоро вся компанія перезнайомилась між собою і майже що-вечора зустрічалась на богемські наради у кого-небудь на квартирі, або й в шинку під вивіскою „Ідальня“. Тоді розгорялись дебати, виносились присуди недоречностям сучасного.

— Театр мініятюр, по моєму, — це найпопулярніша галузь мистецтва, я сказав би, найпотрібніша в наш час. Це був би свіжий струмок в нашій затхлій атмосфері. Публіка стомилась, а вони годують її політичним чортовинням... Я пам'ятаю, як бувало виступаєш...

— Н-да! Сатира потрібна. Гостра сатира. Таких каторжних часів не знало й середньовіччя. Театр в загоні, література в загоні. У мене самого лежить уже дві збірки поезій — а попробуйте видати.

— Візьміть ви наше сучасне малярство, оце шукання революційної форми... Та це — варварство. Вже коли європейське малярство далі Мане не пішло, то...

— Ну, ви забуваєте про сюрреалізм в Європі, — кинув своє слово Сергій і надзвичайно здивував товаришів.

Сюрреалізм? — такого не чули.

Вже першого вечора Сергій виявив свою широку ерудицію в малярстві й свій талант. Він написав надзвичайної глибини символічну картину „соціалізм“, але варварство не змогло його оцінити.

Дальші вечори Сергій розмальовував приятелям сюжети нових своїх картин, які не жили на полотні тільки через те, що нема збути.

— Так, так. Нема буржуазії — нема мистецтва.

— Ні, я вірю; в потенції є мистецтво й буде мистецтво.

— Правильно. Воно виявиться нашими талантами. За талант Костя Якововича.

— За талант!

— За талант!..

— Товариство. Чи ж знаємо ми, хто такий справді Кость Яковович? Він надзвичайно скромна й скритна людина. А це вже й є благородна риса характеру великої людини. Однак мені ще пощастило витягти у Костя Якововича кілька мимовільних зізнань, і тепер я глибоко переконаний, що Кость Яковович — зовсім не Кость Яковович, а справжнє його ім'я красується на картинах паризької виставки...

— Слава! За успіх на паризькій виставці.

— Слава!

— За успіх.

Сергій завжди одмахувався од свого таланту й успіхів, але так скромно, що не трудно було переконатися, що справжнє його ім'я лунає по всій Європі.

В приятельській компанії ореол Сергія розцвітав. Це стало його рідною стихією й життям. Потрібно було готуватися на кожний день до диспуту, щоб перемогти своїх опонентів, — вести тонку дипломатію, щоб лишитись на височині своєї слави.

Поволі Сергій став погордиво дивитись на приятелів: дурні.

Таке поведження якраз личило генієві.

Захоплення ним перейшло скоро й до жінок (законних і незаконних), що стали необхідними атрибутами „богеми“.

Сміючись в глибині з жіночої дипломатії, на практиці він був сумлінним виконавцем їх жадань. Чому не поглумитися з нікчемних істот, які того варті?

О, як незрівняно вище стояла від них Оля!

Сергій написав їй про це листа.

Він задихається в оцій міщанській атмосфері. Тільки надія й тримає його на світі. Скоро його матеріальне становище окріпне, вона переїде до його й тоді житимуть по-людському. А зараз він розважається. Звичайно, хіба ж Оля могла йнакше поставитися? Оля його розуміє, Оля його гордість.

„Ти вільний у своїх бажаннях і вчинках. Все, про що ти пишеш, ще недавно могло паралізувати мене жахом незрозумілого, але сьогодні я тебе всього розумію й не жахаюсь. О, ти не знаєш, яка я тепер стала доросла. Тебе я не осуджую...“

Цілую мого хорошого, далекого Сергія, мою мрію. Прощай“.

І Сергій ще більш погордливо почав відноситись до жінок, ще певніше підкреслював, що він таїть в собі велику таємницю. Він — загадкова романтична постать. Ще більше схилялось до його серця жінок, і більше ними жонглював Сергій.

Одного разу Сергій зайшов до парикмахера, щоб спільно з ним одвідати „богему“. Парикмахера він не застав, але його радо зустріла парикмахерова дружина Лариса Григоровна.

Це була досить елегантна, як для парикмахерового заробітку, жінка. Сергій в її прищурених карих очах не раз бачив привабливі вогні, але він лишався завжди солідарним товаришеві. Сьогодні ж Лариса Григоровна була одважна, як пантера: лише Сергій ступив крок до порога, вона дико стрибнула й загородила собою двері:

— Як собі хочете — не пушу. Тепер ви в моїй владі. І не сором вам залишати мене одну? Він там цілу ніч буде грати у проферанса, а я повинна нудитись? — Вона стискала Сергієві руки, а погляд проймав безоднею чорного смутку й іскрами ласки.

Сергій докірливо глянув їй в очі. Вмент, спалахнувши, схопив в обійми й, здавалось, летіли обое з шалом горючого метеору.

Враз з кухні грюкнули двері. Не встигла Лариса Григоровна підвести голову, як два удари по лиці знову її схилили долі.

Сергій схопив парикмахера, й здавалось — розітре, як гучний постріл одкинув йому руки. Лариса Григоровна несамовито скрикнула. Око револьвера дивилось прямо Сергієві в груди.

Ввірвалась юрма людей. То були сусіди. Схиливши голову, Сергій вийшов під проводом погрозових вигуків парикмахера.

— Пустіть, застрелю собаку.

Яка ж брудна історія! Сергій направився додому. З лівого вуха його капала кров. На душі гидко, хоч провались. Кілька хвилин лежав скам'янілий у своїй кімнаті серед п'єми. Потім згадав про вухо й завіттив електрику.

На підлозі біля порога лежав лист. Диво, як він не бачив його раніш — поштар, певне, ще зранку всунув.

„26 вересня о 2-й годині ночі, в лікарні, моя дочка Оля вмерла. Перед цим за кілька тижнів вона вийшла заміж за Концова. Просимо не присилати більше листів.“

П. Ярова“.

Сергій прочитав і глянув мертвими очима за вікно. Не міг збагнути жодного слова. Зупинилась думка, захолинула п'єма. Тиша. Тільки з вуха на білий папір: кап, кап. Враз в очі — кривава хвиля. Коловоротом заходила кімната, речі. З грудей Сергія вирвався глухий стогін смертельно-раненого звіра.

Поліна Павловна, уздрівши Сергія, розридалась. Замість відповіді на його запитання — вона подала листа.

Почерк Олі. На конверті: „Як навідається до мене Сергій — віддасте цього листа, а коли ні — спалить“.

Затаївши дух, Сергій перебігав очима нервово-списану сторінку: ... „Я вірю, що ти прийдеш і тобі моя сповідь найпершому, найвірнішому другові.“

Я мушу вмерти, бо я зневажена, одурена, в тенетах, бо кохати можна тільки раз. Я вже ніколи не повернуся до тебе, мого любого, але я вирвуся з тенет“ ...

В кімнату ввійшов разом з Миколою Васильовичем — Концов.

Сергій похапцем заховав листа.

Концов, не привітавшись, скрикнув до Поліни Павловни:

— Ви від мене таїли її листа?

— Це лист мій — озвався Сергій, — і вам до його немає діла.

— Як, мені нема діла? Так запам'ятайте. Коли ви не повернете мені в найближчий час Оліних листів, — всі ваші листи підуть до прокуратури.

— Ваші листи Оля передала мені; — промовив Микола Васильович до Сергія і я їх вам віддам.

— Як? — скрикнув Концов, — так ви брехали. Вона значить не спалила? Ви мусите передати мені їх. Я віддам йому їх лише тоді, коли він поверне мені її листи. Оля моя жінка, я маю право ...

— Коли Оля була вашою жінкою — було берегти її. А ви загнали її в домовину, — гарячивсь Микола Васильович.

— Ось хто загнав її — показував Концов на Сергія. — Я думав, що вона чесна, а вона такаж потаскуха як і він.

— Не смійте ображати! — з люттю в голосі підступив Сергій.

— Хоч би пам'ятати її посоромилися! — заплакала Поліна Павловна, глянувши на стіл.

Всі озирнулись.

На столі була фотографія. Оля лежала в труні. Її уста, на мертво-блідому обличчі, біль перекосив у страдницьку усмішку.

Вмент Концов прожогом накинувся на фотографію:

— І пам'ять к чорту! Розтопчу ...

В той же час до його підскачив Сергій і Микола Васильович:

— Геть, падлюко!

— Мерзота ... щоб я більш не бачив тебе в своєму домі.

Поліна Павловна, піднявши фотографію з долівки, плакала навзрид, цілувала обличчя мертвої.

— Я сама винувата ... Я сама її загубила ...

Випровадивши Концова за двері, Микола Васильович почав вилити своє обурення перед Сергієм:

— Вона мусіла через його отруїтись. І вмерла з синяками на тілі. А що він виробляв, коли перед смертю вже непритомна згадувала ваше ім'я ...

Не багато могли батьки розказати Сергієві про Олю, але він зараз сам глибоко відчував її трагедію. Коли побачив паку власних листів, йому хотілося люто кинутися і всіх їх знищити, щоб і спогад зник. Це були обвинувачуючі документи в її смерті. Сергій довго сидів за столом, де сиділа навпроти вона, придушений власним злочинном, в напруженому чеканні. Здавалось, ось появиться в дверях і привітає його живим голосом. Вона десь є. Вона простить ...

Вітя повів Сергія до неї.

Ось за цим вуглом вони скрились від Зої, ось тут потоком збігав струмок. Висох. Не треба перестрибувати.

Кладовище. Урочисто. Сяє золотом, як у храмі. Паленіють клени тисячами свіч. Тихим смутком спадають золоті платки. Барвистим килимом веде доріжка. Тільки шепіт:

„Тихше, тихше... вона спить“...

Як черниця між золотих барв, стояв одиноко чорний гранітовий монумент.

„Тут спочиває Ольга Миколаевна Концова - Ярова. Народилась... померла“...

Ні, вона жива. Вона вийде зараз з-за тієї каплиці (там сиділи з нею) скорботно-тиха, як осінь, вся в прозоро-блакитному, як небо.

Він мусить зустрінути її чистий, щирий...

Враз, немов з землі, до його безліч пожадливих голосів: „Костя... Котик... Кость Яковович...“ Немов роблючи закляття перед тічкою темних сил, Сергій виняв папери, розірвав на безліч пелюсток. Пелюстки відлітали з тихим шелестом, і за ними зникали, здавалось, погрозливі голоси.

Він стане самим собою. Він повернеться в своє рідне місто, де лишив образ і віру в майбутнє соціалістичне життя.

Він створить їй свій монумент — він напише образ сучасної загальної, безвільної, оббріханої, опльованої жінки.

Сергій рішуче підвівся. То був тяжкий сон. Він знову прокинеться в своєму рідному місті. Він має хороший сюжет і стане великим.

А жовта гілка привабливо шепотом:

„Мій хороший, любий Сергій“!..

М. САЙКО

* * *

Під умитими зорями березня,
Коли дзвінко б'є утячий крик,
Бачу: шуляться степ сизим селезнем
І купає в струмках молодик.

Ще латаття, туманами вгорнене,
В провесняній задумі дрима,—
А в душі, як в степу, густозоряно:
Розцвітається квітневий мак.

Наливаються лози, повніють берези
В передранкових стисках вітрів...

Гей, чуття наші зимно-тверезі:

Сизим селезнем степ запіривсь!

Під весняними теплими зорями,
Коли плава в струмках молодик,
Відсахнемся від студного горя ми
І розіп'ємо утячий крик.

Тож розвіялись лютневі віхоли,
Утікли гостювать на бігун,
А до нас нишком весень приїхала
Із гудкими акордами струн.

На блакитних човнах під осінніми зорями
Плава Гамсун і Рильський тепер,—
З журавлями я мчу над степними розорами
По пшеничній моїй УСР.

З журавлями я мчу металевими

І сигналить від зір Оріон:

„Ті, що линуть у вир із крильми опалевими,
Не зустрінуть ніде перепон“!..

* * *

На провесні живу черемуховим маєм,
Кашкета з пролісків зухвало одягну;
На провесні зиму благословляю,
На несподіванки рясну;
На провесні втримбонюся у гаї,
Збуджу степи від хиряного сну.
Сівну дощем забруньчених октав,
Бо золотий клубок день тепло розматав.
На провесні знов небо молодіє,
Щоб запрохати журавлів,—

Тріпоче обрій маревом надії,
 Напередодні повнокровних днів;
 На провесні чуття овес родючий сіє
 На комнезамський лан, комуно, колектив.
 Спадуть дощі і квіти проростуть,
 Оздоблять сонячну, жнивову путь!..
 На провесні густіє хвилювання
 По мандрюванням польовим,
 Зростає духмяне, улюблене дерзання
 Назавжди будь, як сталь, дзвінким;
 На провесні жура веснянок давня
 Снує в душі терпкий кохання дим.
 В березовім соку втоплю чуття оков,
 Бо золотий клубок день краю розматав!

* * *

Вже сонце з золотого лука
 Убило в затінях сніги,
 І над свічадами по луках
 Весняно - захланне: киги!..
 Сміються в ус дядьки огрядні,
 Бадьорий, жвавий агроном,
 Бо по дворах на сірих ряднах
 Важке протравлене зерно.
 Бо по дворах бурхлива повідь
 Стужавлених робочих днів,
 Що поведе село за повід
 В широкий степ під дзвук плугів.
 З навилником надії в серці,
 Дідусь навилником новим
 Годує гноєм стерні стерті,
 Щоб забував овес, як дим.
 А Гаврик, комплексовий вчений,
 „Вчить“ діда господарювать:
 Який - то чорний пар, зелений,
 Як доглядати сіножать.
 І дід усмішкою онуку:
 (Навилник мрій росте, росте!)
 „Вам, грамотіям, книги в руки.
 Степи і сонце золоте!..“
 А сонце з мідяного лука
 Жбурляє стрілами в плуги—
 Й над дідусем і над онуком
 Весняно - захланне: киги!..

ОСТАП ДЕМЧУК

ПРОСТЕ ОПОВІДАННЯ

ПРО ЖИТТЯ ГАБИ ЧЕРПА, ЧОБОТАРЯ Й ЛАТОЧНИКА

Не подумати, який Габа Черп філософ чи такий уже фантаст. Бо справді, що таке життя?— Розумний салдат: він ніколи не буде чекати команди „руш“, коли скомандовано „кроком“, як і поїздові після другого дзвінка не чекати на пасажирів, що біля каси ще купують квитки.

Колись мати Габова казала: „Хто вмере молодим, той старим не буде вмирати“.

Старій людині треба подумати про смерть.

Габа по метриках не читав, кільки йому років, зате життя, о, то чесний рокомір, взяло та й поробило на шляхові його віку виразні зарубини, як той добрий та неписьменний господар мірки свого збіжжя кіскою на сволокові позарубцьовував. Темно в коморі, а намацав вирізки — й навмання знаєш: чи то хазяйська мірка під рукою, чи то так — на позички чи й гарнець.

Габа Черп родився і зріс у містечку. Багато людей родиться, росте і вмирає в містечку — ніякої дивовижі. Добро і горе знайде людину, як захоче, й у містечку, й у великому місті. І коли Габове добро прийшло до нього в хату, то не з якої такої великої маці; Габове добро прийшло з липового лубка.

Що? Авжеж. Викинув він липового лубка з хати — натомість прийшло щастя.

Як то сталося? А так, зовсім просто. Як уже вийшов Габа з челядників, оженився, взяв за жінкою трохи грошей і став сам собі швець, він, як і інші, шив чоботи „на тандит“. Хто в містечку спеціально замовить шити чоботи, та ще в невідомого молодого шевця? Пошиєш пару, дві — і на ярмарок продавати. А там — як торг піде. Хто добре робить „на тандит“? — так учив Габу хазяїн. Проте то Габа був з головою і замолоду. Він подумав: тандит тандитом, а ти дай доброго чобота й на тандит, тебе скоро визнають і будь певен, твоя марка піде широко між люди.

Габа вивчив вибагливість покупця ще як їздив з хазяїновими чобітьми. Нічого так не боявся покупець, як обману з устілками. І халяви, і підметки, і підкови — він може бачити, може пробувати руками й зубами, але як ти дійдеш, з чого устілки: з лубка чи з ременю? Хай лубок навіть довше походить, ніж який - будь поганенький ремінь, проте він, покупець, буде знати, що не обдурений, поставиться ймовірно до такого чоботаря, на другий раз прийде купувати і десятому закаже.

Так міркуючи, Габа перестав уживати до чобіт лубка.

Пішла слава про Габу Черпа і його чоботи, як круги по воді, коли кинеш камінчика. А в людини, відомо, не більш, як дві руки — давай челядників.

Та чи може людина, що викинула лубка, сказати на цьому — годі? Око хазяйське над челядниками — посамперед, але даси їм роботу, а сам поїдеш до міста по товар на чоботи. Габа не боїться зоставляти самих-но челядників. В нього роблять все такі, що вже десь учились по два-три роки, а тепер прийшли до нього закінчити свою науку. Кожний дорожить добрим словом Габовим і думкою про себе, робота кожного виміряна і нарешті, хіба Етля, дружина, не нагляне за ними? Ще й як! Та й то: в нього є один такий челядник — Сергій Олексів, що навіть самого Габу, при лихій годині, може заступити і за останніми трьома подивитись. Кметливий хлопець і швець з нього буде — ну-ну!

Чи ж тільки по товар іде Габа до міста? То ж бо то, що не тільки. Габа хитрий. Кожного разу він заводить ширші знайомства з міськими чоботарями, кожного разу він більше приглядається, розпитується про міські фасони обуття. І коли міські чоботарі нічого небезпечного в цьому для себе не вбачають, Габа поволі переймає всі їхні кращі властивості шити чоботи й черевики.

Як наслідок довгого вивчення справи, Габа пошив черевики волосному писареві. Доти він шив тільки чоботи, а там яку пару черевиків зліпить селянській дівчині на замовлення батька, давнього покупця. Тепер він пошив першу пару чоловічих черевиків. Не кому-небудь — писареві, не яких небудь — „фасон-вера“. Ця мода тільки-що проявлялася в місті. Габа сам пішов до писаря, бо то він останнім часом шив писареві чоботи, і запропонував пошити на цей раз черевики по останній моді. Для першої спроби він пустив навіть дешевше: тільки ремінь писареві коштував, робота була даремна. Що Габі робота? В нього більш було радості, як теї роботи — черевики вдалися: качинні носи, рант, підбори, як у книжці на картинці. І ще було чого пишатися з своєї першої роботи: вслід за нею замовив пошити такі ж черевики економ і собі.

І вже з цієї другої пари пішла популярність Габова. Популярність не шевця селянських простих чобіт — він прості чоботи тепер шив тільки своїм найдавнішим і постійним покупцям — популярність чоботаря делікатного обуття, хромових черевиків. Досить, дійшло до того, що черевики його роботи пробили собі шлях до міста. В самому місті завоювала покупця та крамниця, що він їй на замовлення шив черевики і чоботи. Правда, було відоме ім'я власника крамниці, про Габу самого в місті ніхто й не чув, але ж робота то була його і внутрішньо він міг почувати перемогу? Міг. І тишився.

Так може й жив би собі Габа відомим чоботарем у містечку, невідомим на ім'я, але через обуття популярним у місті, передав би своє ремесло дітям (в нього був хлопчик і дівчинка і він ще сподівався мати зо двоє хлопців і з одну дівчину), коли б одного приїзду його до міста не сталось однієї розмови. Габа здав до крамниці обуття, взяв нове замовлення і вийшов, щоб іти до заготовника, як на дорозі перестрів його Мендель Пік, міський чоботар і давній знайомий.

- Здоров, Черп, — бадьоро привітався він.
 — Здрастуй, Мендель, — в тон одповів Габа.
 — Здав?
 — П'ять пар чобіт і десять черевиків.
 — Багато вигдав?
 — Ет, як за добру роботу.
 — А підвода?
 — І підвода в цей кошт.
 — То ж то... А кільки він на тобі має?
 — Казав, карбованця з пари.
 — Карбованця? Бодай він так з носом був!
 — Чорт його врешті знає.
 — Чорт? Чорт його добре знає: найменше — три карбованці з пари. Ти не знаєш, хто такий Апатов!
 — Він і так мені більш платить, як інші.
 — Більш? — ехидно перепитав Пік, — ет, гоян-гоян ти, от і все!
 — Чого?
 — Чого? Ти послухай мене. Тобі треба сидіти в містечку? Тобі треба сидіти в місті на головній вулиці, ні, біля самого Апатова і мати свою майстерню. О! До побачення!
 Габа витріщив очі і дивився вслід Менделеві, такі для нього були несподівані і вразливі останні слова. Хотілось наздогнати його і висловити йому своє вагання, вичерпуюче з'ясувати собі його слова, як це роблять завжди в містечку, коли що для кого неясно і де на обговорення того неясного скількоро чоловіка можуть оддати пару добрих годин. Але Менделя вже нема. Поки Габа спам'ятався, той перейшов вулицю, вийшов на тротуар і загубився в публиці.
 Як після тифусу, Габа йшов до заготовника. Губи його самі до себе шепотіли:
 — Майстерню? В місті?

Хто накреслить, хто передбачить — далі? Рука швидче перебирає зарубини, кожна зарубина — то певний рік. Габа переїздить до міста. З ним — дружина Етля, син Вольф, дочка Бузя, чоботарське начиння, Сергій — челядник. Чи ж тільки челядник? Права рука.

Габова майстерня хоч не на головній вулиці міста, ну, і не на останній.

В Габи вже є замовники і свої, крім крамниці.

Габове діло йде на поширення, ім'я на популярність, через деякий час Габа буде і на головній вулиці.

Але — добро та горе знайде людину і в глухому містечку і в великому місті на головній вулиці.

На цей раз Габу спіткало горе. То вже як людині не повезе талан — одне чіпляється за друге, і як ти не крути, як не вигадуй, буде мотати тобою, обсотувати.

Почалося. Челядник, права рука, мало не компаньйон Сір'южка (Сергій Олексів колись), може з цієї намови, може й сам, забувши, що Габа його вивів у люди, одного дня без усякого приводу забажав узяти рошот.

Габа його і лякав і вмовляв — нічого не допомгло. Плюнув. Іди під три вітри! Не гадав, яка небезпека в цьому криється.

А небезпека виявилася швидко. Сір'ожка оженився, а взявши за жінкою, як і Габа, трохи посагу, відкрив свою чоботарню.

Чоботарня чоботарнею, хіба мало було і ще відкривається чоботарень, тільки Сір'ожкова чоботарня стала конкурентом Габової. Той самий Апатов, що раніш був головним замовником Габовим, звів діло з Сір'ожкою, бо Габа, побачивши, скільки на ньому заробляють, почав ставити твердіші ціни, а Сір'ожка пускав ще дешевше за колишні Габові. Габа кинувся туди-сюди за челядниками, челядників — хоч греблю гати, але жадного з них нема путнього: більшість треба ще вчити, а хто як вміє вже дратву зсукати — партачі і лодарі, що мають себе мало не за справжніх шевців. Габа повиганяв їх к дідьку, покликав з вулиці Вольфа і сказав:

— Сучи дратву!

Тим часом Сір'ожка що-раз ставав популярнішим, тим часом з'явилися і інші конкуренти з молодших, що може доставляли на ринок обуття не міцне, зате зовні лискуче й делікатне з чорта.

А міська людність не так дивиться на міцне, як на гарне.

Габа бачив, що в оточенні такої сили конкурентів йому не бачити головної вулиці, — податки і патенти заїдали заробіток, — хоч би втриматися на цій другорядній, поки Вольфова поміч підросте.

Етля плакала, канючила, ніж тут бідувати, вернутись краще назад, у містечко.

— О, вона каже назад, в неї нема ніякого гонору! Ні, цього не буде!

Вольфе, сідай на шевського стільчика! Так. А тепер відповідай мені: чоботарем будеш?

— Буду.

— Батька з цієї глухої вулиці на головну виведеш?

— Виведу.

— О!

Хіба за все згадаєш, хіба всього спам'ятаєшся? Не та голова, забита голова, зарубин багато ще на віку зосталося, більші з них.

Тепер він — не Габа Черп, відомий чоботар, тепер він — Габа з сутерен, латочник. Він латає латуні. В нього шумить у голові. Шість років шумить у голові. З того дня...

Сину мій Вольфе, дитино рідна, єдина надія! Ти, як Моїсей, мав вивести твого батька з цих сутерен на широку вулицю міста, ти закликав вивести... І ти три дні лежав знівечений, у калюжі власної крові, під самим вікном наших сутерен. О, двері з сутерен були заставлені всім, всім, що було в хаті! Тільки він, твій батько Габа, своє серце в кулак стиснувши, десятирічня сестра твоя Бузя, по черзі, а то й разом, крізь щілину внутрішньої віконниці, наглядали, щоб часом собаки не розтягнули твого тіла по шматках. Етля мати твоя, не вставала і не дивилась, а тільки, накривши голову подушкою, тяжко енчила.

Я думав, не витримає — витримала. І тільки через три роки вмерла. Хто б сказав? Згадала як раз через три роки, лягла, і не плакала, і не стогнала. А може з чого іншого вмерла — Габа й сам не знає.

В нього шумить у голові, він посивів, він постарів. Ніхто тепер не скаже, що Габі ледве-ледве, ну п'ятдесят два і ніхто не зайде до нього замовити ботинки по останньому фасонові, як колись.

Сусіди догоджають латунами — і дякують їм. Габи не залякає. Треба однаково, і в останній фасон черевиків і в латку до шкарбана вкрити свою кров. Так, так! Делікатна латка дорівнюється найкращому рантові „джіммі“.

Гарний чоботар... Що таке гарний чоботар? Кінські перегони. Дійшов кінь першим до старту — всі ложі гремлять і шаленіють захоплені переможцем — прекрасні дами, красні офіцери, цивільна знать...

І враз для Габи ніби газничок засвітив електрикою: обличчя прояснилось, стало надхненним.

... О, Габа не такий, ні, Габа ніколи не зламав слова. Чоботи будуть добрі і як раз. Тільки додати глянсу. Габа одягнеться в парадний гарнітур і занесе їх на квартиру цьому новому, молоденькому офіцерикові. Вони йому вподобаться. Конче. А коли халяви з Габових рук будуть вилискувати всіма кольорами на сонці і шпори видзвонувати на його закаблуках — Габа не пропустить цього видовиська: він з Етлею взавтра піде на іподром дивитись перегони... Хай би пощастило коневі цього молоденького офіцера доскочити першим!..

Першим? Першим, першим... Почекайте, дійде першим інший! Тоді про першого може згадають, або й ні. Більше того — не згадають. Його безіменного продадуть візникові, візник — водовозові, водовоз — круподерникові. О! І вже ходить на круподерні з зав'язаними очима кінь, колишній переможець на перегонах...

Зав'язані очі — який це жах, який великий жах! Ти можеш думати, що йдеш далеко, без краю далеко, тобі може вдатися — жодна коняка не зробить такої путі, ти переможець — безглуздя: ти робиш нікчемне коло в манежі круподерні.

* * *

Габі — радість. Та не одна — кілька.

Весна. Він раніш міг її бачити тільки крізь полатане вікно — в сутеренах завжди однаково. Так би хотілось вибратись туди, на верх: і очі, і кості спрагли по свіжому подихові повітря — боязко: постав верстата на вулиці — і не можна, і за місце плати, й се не те, й те не те — Габа не знає тих теперішніх порядків. Коли б так у коридорі господаревому? А хто скаже, що в коридорі не добре і хоч би навіть не в коридорі, а в малесенькому ріжечкові коло дверей? Габа скидає фартуха, надягає свого старенького піджачка і з одважним острахом іде на верх до господаря — коли людині нічого втрачати, вона пускається на це.

Ах, яка радість! Господар добрий, господар вняв Габовій прозьбі. Тепер Габа з верстатом у коридорі. Як хороше! Ніяк у голові проясніло, а в очах, то спалахкують, то вгасають білі сонячні лампки: так сонце-дошові краплі спалахкують і гаснуть у вишневому листі.

Кільки того люду — миг-миг тротуаром! Хтось навіть сандалі замовив. Габа любить і людей, і побалакати — чому не побалакати з добрими людьми? І роботи підносять та підносять, нема коли й хліба

кавалок ззісти, не то що в сутерени злізти пообідати. Сюди вже Бузя виносить йому якої там юшки чи крупничку посьорбати.

Ах, Бузя! Може була б вона рожевою квіткою на шляху життя Габового, поколошкало тоді її страхом і тепер, в шіснадцять років зварити що чи дратву зсукати, та й то не мудра. В людей — по шестеро-семеро, в нього двоє, було двоє, гай-гай!

Габа тішиться чужими. Праворуч, сусідою — школа, там діти, як метелики. В школі ще є сторож, Володимир, з ним Габа любить побалакати.

Такі радощі Габові — чи багато йому треба? Пройде яка пара під ручку повз нього, весело їм, сміються — і Габі стає за них радо. І от, прийшла до нього радість. Прийшла, коли вже Габа сидів та й сидів у хазяїновому коридорі, коли весна проминула, а може половина літа — дітей у школі вже не було і зорі в очах зовсім перестали мригати. Біля школи на вулиці Володимир траву виполював, Габа тут же на камінчикові сидів, курив і розказував про цю свою радість.

— Прийшов якийсь невідомий, видно, швець, спитав: ви Габа Черп? — Я Габа Черп, що вам треба? — Взавтра суд, ви не чули? — Ні, не чув, — я злякався, — який суд? — Сір'ожка за свою жінку позиває в'вника, ніби той візник згвалтував його жінку. — Ну і щож? — А те, що вам треба теж піти на цей суд. — Чого? — Така ухвала: всі міські шевці, за винятком тих, що служать у робкоопівських, комбор-безівських і „Червоного Чоботаря“ майстернях і що не можуть вирватись, узавтра йдуть на суд. Один другому переказують, загадують, хто не знає. Всім він сидить добре у печінках, а вам мабуть найбільше? — Ой, сидить - сидить, - одказую, — та що це pomoже? — Поможе, ще й як pomoже. Це діло таке стидне, а коли нас буде багато, хай хоч завстидаємо його так, щоб потім на очі не міг показатись.

Пішов. Не знаю, хто він, що. А сам радий, ну, не можу тобі сказати, який, і робота, і сон не йде, так чекаю другого дня.

Дочекався. Одягнувся, йду, наказавши Бузі, що як хто прийде з роботою, хай зоставить, я скоро буду. Еге! Прихожу в суд — ані пробитись, такого їх уже найшло, тих шевців. Я їх багатьох і не знаю, а вони, як побачили мене, так радо: „Габа, Габа, давай сюди Габу“ і посадовили мене аж на перше місце. Така пошана мені.

Чекали - чекали ми довгенько, ще кілька судів пройшло, викликають нарешті його, Сір'ожку. Ти послухай, Володимире, я не можу всього переказати, що там було!.. На різдво вони в Сір'ожки гуляли як уже добре перепилися, що Сір'ожка, як свиня, вбрикутився, Сір'ожкова панія захотіла на прокатку. Чому й ні, коли й візник тут. Запрягає він коня, садовить її і вдих — гайда за місто. Що там було, хто їх знає, приїздить вона додому, а на ній, вибач, порвані штани. Ха - ха - ха - ха! Що, де? — присікався він. — Візник згвалтував. Ти чуєш, згвалтував. Ну, далі не можу, не можу переказати, це треба було чути, цього на перекажеш!.. Як дійшло до того місця, що він її гвалтував, усі так і регонули, розумієш, яких п'ядесят або сто чоловіка в залі зареготали. Я теж сміявся. Я давно так сміявся.

Пішов суд на нараду, а в залі сміх, аж розлягається. Ти уявляєш, яке його почування, щоб міг, ззів би всіх. Вийшов суд — діло „без последствий“. Тут шевці стали швидко виходити, не виходити, а вибі-

гати. Думаю, чого так скоро вшиваються. Я сидів спереду, недалеко суддів, поки вийшов, бачу: по обох боках коридора стоять усі шевці рядами, як ото салдати на параді, тільки по середині місце для проходу. Тобі треба було чути: тільки він показався з жінкою, вони всі, ніби по команді, крикнули: жук! Ти розумієш — жук, і то як один, і не раз, а весь час, поки він між ними проходив: жук - жук - жук - жук, ніби то віват на весіллі кричать. І я ще раз сміявся. Я давно так сміявся...

— Оце, так інтересна штука, — зауважив Володимир.

— Інтересна, а правда? — перепитав Габа, завиваючи другу цигарку.

Помовчали.

— А тепер я хочу тобі одну загадку загадати, Володимире, — вони іноді любили пожартувати, анекдота один одному розказати.

Володимир. — Яку таку загадку?

Габа (жартовливо-серйозно). — Ти от при школі обертаєшся, ти повинен знати, що далі — Америка чи Туркестан?

Володимир (сплюнувши поважно). — Ну, ти й скажеш, Габо, то півтора людського.

Габа. — Ну-ну?

Володимир. — Туркестан — це в нас, а Америка, ну, конешно Америка.

Габа. (Хитро хитає головою, ніби на знак згоди). — А я тобі скажу ні. От мій хазяїн має від синів зистити, з Америки й Туркестану: з Америки лист ішов два тижні, з Туркестану — три.

Володимир (ніяково мовчить). — А як то ти, Габо, будеш умирати, що в тебе нема кадиш¹⁾?

Габа (несподівано вражений). Ет, це до діла не йде. (Махає прикро рукою, хуленько встає й вертається до верстата).

Кадиш, смерть, — вразило Габу. Подумав: то так. Він уже старий, старій людині треба подумати про смерть, а він гетьби забув. — Кадиш, — Габа розсердився. — А придибахуватий копф²⁾! І бик радується, коли шойхет³⁾ ріже його по правилах релігії, а прибувши на той світ, дякує господу - богові.

Спорснулось ненароком слово, а вролося невідь-що і вже материним афоризмом „хто вмре молодим, той старим не буде вмирати“ не вивітрити його з голови. Напосілося і ятриться, а в голові — знов шум і в очах мигає, наче б то не було просвітку. А може то воно ще так і від спеки сонячної, що шукає затінку в коридорчикові.

Володимира — ні на очі. Просвітліє в голові, чому б і самому не приглянутися до вулиці, ніяк відповідь звідти має надійти. Чому ні? Кільки тих мерців повз нього проваджено? Перше Габа дивився на похоронні процесії, наче б незайманий він, — тепер додивлявся до кожної.

Ах, як ховали ребі! Багато молоді, побравшись низкою за руки, мов у хрещика гратись, так у колі вели тіло до кладовиська. Кільки

¹⁾ Кадиш — поминальна молитва сина по батькові. Дочки можуть молитися тільки коли не переросли встановлених для цього років.

²⁾ Придибахуватий копф — дурна голова.

³⁾ Шойхет — різник.

того люду йшло, і всі ребі¹⁾, кантори²⁾, магіди³⁾ шамеси⁴⁾ і старий цадик⁵⁾ їхав ззаду на візникові. Габа йшов наглядці, захоплений ша-нобою похорону...

Так відновлюючи в згадці цю подію, Габа побачив іншу процесію: чотири нещасних обшарпаних мертвоносці тербичили на плечах чорну миту⁶⁾, два йшло ззаду на зміну. І більш, хоч би одна жива душа. Така літешня спека, і вони, запарені, зупинились навпроти Габи, щоб змінитися двом.

— А, холера, — сказав один, що змінявся, — такий бідний, а такий тяжкий, — долетіло до Габових вух, як вони вже рушили далі.

— Що, га, що він сказав? — у великому розпачі запитав себе Габа, — такий кінець життя бідного чоловіка? Це кінець життя? Це живодерня. Це година, коли з круподерні поведуть на живодерню.

В голові щось завертілось заграло, наче на всі лади катеринка. Гарячий дух вулиці вдарив у памороки і Габі стало недобре.

*

Літо збиралось звернути на осінь. Сонце не так стало пекти, здавалось би, роботі більшати, а робота чогось танула на очах. Так, як і з весни, догоджали більш сусідські матері дитячими сандалями-латунами. Дальші ніби сторонились. Чого б? Габа знав свою вулицю навильот, хто раніш завжди ходив тротуаром повз нього, тепер ходили з того боку. Інший, — стоїть Габа в дверях, — іде здалік, конче, не доходячи, зверне, ніби йому тим боком і треба йти.

Думки не міг прибрати Габа, чого б? І довмівся. Він таки останнім часом став непривітний до людей. І вже йде хто, хоч би з того боку, хоч би й незнайомий, Габа й усміхнеться чемно і здрастуйте скаже, ще й уклониться, кашкета скинувши. З тими, хто по цей бік іде, забалакає, чи то поспитати, як ваші тато — мама себе мають, чому ні? А що вже з клієнтами, геть би цілий день пробалакав, та ні в кого нема часу. Габа може й услід піти доказати щось цікаве.

От шкільне подві'р'я знов заповнилось дитячими голосами — який Габа радий. Діти — не старі, вони завжди вислухували, що він їм розказував. Вони й тепер будуть його слухачами. О, він їм цікавих казок нарозказує, він багато знає їх, на свому житті надивився. Яке ж його було диво, коли діти після лекцій розійшлися, й натомість до школи стали сходитися старі. Справді, старі! Скількоро таких, його віку. Габа гадав — батьки школярів на якісь збори, але придивившись, побачив: з книжками й зошитами. Невже вчитися? Не навертався Володимир, щоб поспитати, десь там Бузі Володимириха скачала, що вчитися, що школу ту звать — лікнепом.

— Лікнеп, лікнеп, — таке незрозуміле слово, а славне. Щоб то знайти з ними, може роботу яку дасть котрий?

1) Равин.

2) Сінагогальний співець.

3) Проповідник.

4) Служки в синагозі.

5) Щось подібне на святого: дає вказівки, поради і навіть пророкує.

6) Труна, що в ній несуть мерця.

Не наважувався так з бухти — барахти приставати, хай довше вбудуться, оговтаються, але поспіль кожного дня пантрував, коли приходять.

Так проминуло тиждень і день. В той день вони не поприходили. Сум, розпач. Невже перестануть ходити, може в іншу школу пішли? Думка напосідається, думка про роботу — не в не буде від них роботи? І враз десь здаля заграла музика — розбила Габову думку. Хто не хоче подивитись на музику, коли вона йде по вулиці й грає, а Габі ж з коридора це дуже легко. Виглянув на вулицю.

Йшла величезна процесія. Причинив одну половинку дверей. Процесія під голосну прекрасну музику великого оркестра наближалась до школи: вінки, червоні й чорні стрічки, катафалк, сила народу. Когось важного ховають, — подумав Габа і причинив обидві половинки дверей, щоб і собі з процесією піти, розпитати. Але ж процесія біля школи стала. Чого? Он уже на шкільному балконі стоїть завідувач школи, а побіч нього ще якихось двоє. Завідувач почав щось балакати. Що він балакав — Габа слухав і не втямив. От забалакав один з тих двох:

— Умер наш товариш по лікнепу — Берко Юкельзон.

— Що, по нашому балакає, ідиш¹⁾? — зрадів Габа і протиснувся ближче, щоб краще чути. Той далі казав.

— Він з простих робочих, кравець, мав 45 років, був неписьменний і цього року тільки почав був учитись грамоти. Але і неписьменний, він заповів нам поховати його так, як ми сьогодні ховаємо. Хай же не буде в нас жадного неписьменного!

— Ах, як зрозуміло все і як гарно він каже, щоб не було жадного неписьменного, подумав Габа.

За цим процесія рушила на кладовисько. Габа несамохить — і собі за всіма. Зразу ніби радість обхопила його від слів того лікнеповця, а далі, далі в усій ясності перед ним встала сама суть цієї процесії — смерть, кадиш. Звідкільсь, з середини почало підступати до голови те, про що він що-дня думав: похорон ребі, похорон бідного, до цього всього добавилось ще сьогоднішнє, змішалось зі словами того з балкону, чіплялось за кадиш, за смерть, мигало перед очима, почало варитись у голові, гамарчати. І вже такий натиск на голову цього всього, що не зосередити їх на одній точці, розірвуть може голову, Габа вставився очима в телеграфного стовпа...

... Коли думки було зібрано, побачив: процесії нема. Його навколо обступила дітвора, деякі тримають у руках грудки. Глянув під ноги — кругом понакидано груддя, мабуть швирили на нього. Взяв у руки грудку й погнався за дітьми. Повтікали. Далеко не доганяв, надокучило. Поплентався додому, зразу ж зліз у сутерени й ліг на тапчани. Очі — в стелю, бо там, о які там коники бігають! Справжні перегони. А, моє шанування! Проїхав, не бачив уклону Габового. Коли б пощастило цьому молоденькому офіцерикові доскочити першим. Він потім цим конем запровадив би Габу з музикою і з усім парадом на кладовисько. Ой, як Габа любить перегони, він цілий день буде дивитися. А чоботи як виліскують — чі чоботи найкращі, може того партача Сірьюжки?

1) Єврей.

Габа був „на перегонах“ цілий день і ніч. А на ранок, як прийшов додому і згадав Володимира — стало смішно, ой, як йому смішно з Володимира:

— Ха-ха-ха-ха-ха,—котився безперервний сміх по сутеренах. Бузя, почувши такий заразливий батьків сміх, почала й собі сміятися, але побачила — батько сам до себе сміється, злякалась, вибігла на двір Володимирові сказати. А Габа вже загрожував Володимирові:

— Що ти скажеш, а гойше копф¹⁾, коли я піду на лікнеп, га? Що ти скажеш? Де ти дінешся зі своїм кадишем, як Габу будуть з радою ховати?

— О, Габи не обдурите, ні,— Габа став серйозним,— він знає добре теперішніх людей — з ними треба привітно. І завідувач такий. Не пошій йому за хабара черевиків фасону „флот“ — напевне не прийме на лікнеп.

Габа рішуче встає, надягає фартуха, як до роботи, бере в руки шило, витягає з себе привітну усмішку й іде до школи.

Було ще рано. Що-йно починали приходити перші ранні діти. З усмішкою, що застигла на його обличчі, переступив Габа порога школи. Згадав, що з завідувачем треба бути привітним, усмішку звів на сміх:

— Ха-ха-ха-ха-ха-ха!..

Ага, от як раз і завідувач.

— Що, може прийшли вчитися, Габо,— спитав серйозно завідувач.

— На лікнеп,— так само серйозно відказав Габа, але моментально згадавши, що треба бути привітним і дати хабара, добавив: — по останньому фасонові пошю, вам ремінь тільки буде коштувати, роботу я беру на себе даремно,— і почав сміятися. Зразу маленький, нервовий смішок, немов схлипування, поступово переходив у голосний сміх, що раз дужчий:

— Ха-ха-ха-ха-ха-ха-ха!

Габи не обдурити, він буде сміятися доти, доки його не приймуть на лікнеп.

— Який я радий, я дуже радий,— відповів завідувач,— я так і знав, Габо, що таки на моє вийде і ви прийдете на лікнеп. Пам'ятаєте, як ми з вами про це сперечалися: ви казали — от не піду, а я казав — прийдете,— сумлінно видумував завідувач, в той же час шепнувши щось Володимирові на вухо.

— Ось зараз Володимир подзвонить і заведе вас на лікнеп, бо з учорашнього дня лікнеп перевели в іншу школу.

Задзвонив дзвоник. Габа, обдарувавши Володимира як-найбільшим призирилим поглядом, учув дзвоника. Вчув і став услухатися. На його обличчя зійшла ясна посмішка. Той дзвоник для нього був достоту, як учорашня музика — прекрасний похоронний марш Шопена, що його грали за Берком Юкельзоном.

З такою ж ясною посмішкою він вийшов за Володимиром, і хоч дзвоник перестав, йому вчувалось: десь здаля, звідти, куди він іде, назустріч йому грають прекрасного марша — марша Шопена.

... Володимир вів його до психіатричного відділу міської першої лікарні.

¹⁾ Мужницька голово.

ЛЕОНІД ЧЕРНОВ

ПОЕТАМ УКРАЇНИ

Четвертий рік —
Як я покинув вас,
В чужих краях
В чужі діла поринув.
Приємний вечір вам, щасливий час,
Славетнії поети України!

Мужицька кров лилася не дарма.
І ніби вчора пройшов той день,
Коли ми вибухом поезій і гармат
На Україні зустрічали Жовтень.
Чи то ж не ви
Зазнали щастя вщерть:
На зойк панів
Вогнем відповідати?
Чи то ж не вам
Еллана нагла смерть
В календарі
Перемішала дати?

Поети України! —
Грізний час.
За десять літ — мільйон відважних кроків.
Гудуть вітри прийдешніх років.
Поети!
Україна
Дивиться на вас.

Ну що ж,
Що зараз
Ми — як на пожежі?
Шукаючи найближчого шляху,
В обценьки розуму затискуєм жагу,—
І часем хмари закривають межі.

Хай так.
Але замість замріяних мадон
Ми серцем міцно полюбили крицю.
Хай вдарить грім,
Хай спалахне кордон —
Замість пера ми візьмемо рушницю.

А зараз —
Україна дивиться на вас,
Бо креше крицю біг великої години.

Приємний вечір вам,
Щасливий час,
Письменники радянської України!

Березень 1927

ПАВЛО КОЛОМІЄЦЬ

*

Мені здається
що й я лишу своє життя
у келії чоботаря.—
Дугою вигнув спину,
і рукою
так моторошно бігає по шву!
А на полицях
розставлено правила й копила,
чорняві і брудні.
Тут зрідка зазирає хлопчик,
такий бадьорий та стрункий.
Великі сірі очі
схвильовано вдивляються в багно,
розкидане навколо майстра.
Як лячно, друзі милі!
Обідраний, старий,
занедбаний з дитячих літ —
лиш тільки дратву шило й кожу
він визнав за своє.
А світ розлігся за вікном
чарівно й буйно,
гойдає сміх, утіху — й молоде
прекрасне слово.

тут чоботар
за зоряним вікном
чекає хлопчика до себе
— у чоботарські учні
Ось ще раз гляну на осіннє сонце
і піду.

* * *

Ой, згубилась блакитними днями
ширість серця і буйних слів.
Розлилися рожеві плями
і розбіглись в чужу далечінь.

Промайнули краса і радість,
юність німо лежить біля ніг,

і ніхто — ні словечка — поради!
і ніхто не приймає сліз.

Ну і згода. Нехай до болю
не надійде ніхто із вас.
Я ж притомлено йду до порога
і ридаю в майбутній час.

Ви зростаєте в хладнім димі,
ви зростаєте в жовтих вогнях,
і червоний — хоч зрідка — заблима
і трагичний розкочує шлях.

У шляхах, у дорогах майбутніх
може згасне назавжди біль.
Пригортаю до серця муку
і ковтаю прозору сіль.

Я для когось чужий і пустельний.
Що для вас чийсь шалений біль?
Тільки ж знайте: в Країну Далеку
Прийде людскість крізь муку і тлін.

ТЕРЕНЬ МАСЕНКО

ВЕСНА

Т. В.

Лише прилине, й одцвіта,
Оспівана Сосюрами...
Тікають весни, мов вода,
Закрижена, забурена.

Мов од холодного меча,
Похилять віти голови.
І їхню вічну печаль
Не скинете ніколи ви.

Сьогодні, завтра, мов торік,
Стремлять рвучкі і піняві...
Та у нових каменярів
На чолах нові лінії.

І я співаю, і зову
В захваті урочистому:
Течи в незнану синяву
Своєю кров'ю чистою!

Є. СКАЛЬД

РИБАЛКА ІВЧА

Небо було зоряне, як завжди на півдні в тихі серпневі ночі... „Низовка“ перед вечером зовсім вщухла, й Дніпро спав безжурним мрійним сном. Інколи риба булькотіла на поверхні, але не можна було сказати, з якого саме боку. Темрява охопила береги й річку, й здавалося, міцно тримала в своїх обіймах не тільки фарби, але й згуки.

На пристані людей було не багато, де-хто спав, а де-хто гомонів тихим, як сама ніч, буркотінням розмови.

Плями від лихтаря лягали колами на дощаній долівці й освітлення гостро відділялося смугою, яка вставала над водою. Лівий беріг ледве манячив вузькою стрічкою рівних, мов штучних кущів.

Спершись ліктями на держачки, стояв молодий парубок і байдуже вдивлявся в темну далечінь. Біля нього, лицем до лихтаря, притулився невисокий, по-міському вдягнений, осадкуватий чоловік, а неподалеку, схована тінню пристаневої надбудови, виглядала мовчазна не то байдужа, не то сумна жіноча постать.

— „Певно, знову запізниться?!“ запитав, а то так зазначив молодший. Старший не відповів і кинув до жінки пильний бистрий погляд...

Десь зовсім близько захлюпотіла вода й весело стукнуло по дерев'яній обшивці.

— „Що Семене — від'їздаєш уже? Здоров! Здорові, Максиме Івановичу“ обізався знизу голос.

Човен зупинився просто лихтаря й видно було, як людина, що сиділа в ньому, поклати біля себе весло.

— „Почекав би! Може й не забрали!“

— „Заберуть однак. Піду краще оохотю до флоти!“

— „Хіба, ну валі, валі... А Христя як, на кого кидаєш?“

Семен озирнувся, нахилився трохи вперед і з усмішкою сказав щось на запитання. Знизу зареготався голос, також відповів щось пошепки й далі додав:

— „Ну, прощайте! Поїду до перемета“...

Знову насунула тиша. Знову закам'яніла постать парубка й знову кинув погляд Максим Іванович до Христі. А вона маленька, немов справді дівчина сиділа на примості, підгорнувши під себе ноги, і, заплющивши очі, слухала. Її цікавило, як плюскала риба „буль“... „буль“... „буль“ то раз по разу, то з чималими інтервалами...

Семен ніколи не був її чоловіком. Ні, жінки, такі, як вона, та ще в її молодий вік, ніколи ні за ким не бувають. Вони переходять з рук до рук, добре розуміючи, що коли не буде одного, знайдеться інший, і йдуть за тим, хто не дуже паскудний, молодий і веселий.

Семен привіз її сюди з Херсона — вона прожила з ним майже ціле літо — зараз йому виходила „лінія“ йти в Червону Армію, й шукати другого...

Дійсно, як кумедно булькає риба — „буль... буль“, тихо і знову „буль... буль“... Яка то так грає — велика, чи мала... Може страшний сом?.. Удень так непомітно... Слухала, а сон накидав на очі мережку.

Максим Іванович пройшов у другий кінець пристани, постояв трохи, повернув назад, проминув Семена й зупинився перед Христею.

— „Заснула, чи так!“

Розплющила очі, позіхнула маленьким ротом, уквітчаним рівними рядками білих зубів, потягнулася кошечим, млявим рухом і не відповіла, а запитала.

— „Який сьогодні йтиме „Карл Маркс“, чи „Профінтерн“? На Карлі матросик є знайомий; кумедний такий, завжди приспівує. Може завіз би до Херсона!“

— „Хіба надумала зараз їхати?“

— „Ні, так!“ і знову позіхнула; затуляючи рота рукою...

Покотилась велика зірка, залишаючи довгу вогняну смугу...

— „Зірки здорово котять“ обізався Семен: „і куди вони тільки летять?“

— „Запитай!..“ посміхнулася Христя.

Максим Іванович постояв ще трохи, мов хотів щось сказати й кинувши: Світатиме незабаром. Наші певно вже закидають — одійшов до Семена.

До світа дійсно вже було недалеко. Небо на сході перекинуло ледве помітну бліду обвідку й перед промінням лихтаря почав повзти вогкий, лехкий туман... Десь угорі засвістів крилами табун диких качок і в селі голосно обізався півень.

Максим Іванович Івча, заможний багатий рибалка, володар 150 саж. невода, орендар найкращого плеса, випроваджував свого небожа до Херсона — Одеси... Сьогодні він був тверезий і почував себе ніяково. Для Семена мов зникли дядько, Дніпро, де він виріс, Христя, з якою так жартливо, весело, проминуло літо, і зараз він намагався зазирнути в майбутнє — бачив себе в Одесі, на крейсері, вбраним в одяг матроса...

Христя вже звиклася з думкою, що їй трапляється залишати безпечне життя на улюбленім березі Дніпра й прийдеться шукати нового... В кешені її лежало 2 червінця — „його“ подарунок, але вона не збиралась разом з „чоловіком“ від'їздити, й також тільки віддавала особливу уважність, а сама гадала зараз же після відходу пароплава піти на село до баби Мотрі.

Івча, середнього зросту, дуже кремезний чоловік, з великою головою, викликав у неї лише безмежне поважання й якийсь острах. Вона добре знала його силу й уперту вдачу, його суворість, з якою він тримав всю артіль рибалок, що власне, робила на нього — його невід, — їх праця — здобич навпіл... Так було... так залишилось... Правда, артіль жила сито, а інколи й п'яно, улов був добрий, але ця власність 150 саж. невода була чимсь, що відрізняло Івчу від решти. Володар, багатий.

Сиве волосся й покарбоване зморшками обличчя робило його старішим за дійсні 53 роки. Дружину свою, дебелу цокотуху-жінку,

поховав він лише торік, з того ж часу почав страшенно пити, любив гульнути в товаристві, з проститутками, співами й музикою, але коли був тверезий, не цурався праці й нарівні з усіма рибалками артілі тягнув тихою важкою ходою ляму невода.

— „Вчора прийшов зовсім світом“ нетерпляче кинув Семен. „Може й сьогодні чорт на день занесе!“

— „Обридне чекати... Наказав би Христі пляшок зо дві від Мотрі принести — все не так час тягтиметься“.

— „Ну послати?“

— „От тобі й ну!..“

— „А чи є в неї, а в тім... Христе, йди, голубе, на хвилину!“

Жінка слухняно підвелася, швидко підбігла, вхопила Семена за рукав, обкрутила й тоді жартливо запитала:

— „Чого тобі, голубочко?“

Шлях до Мотрі далекий, темними брудними вуличками, й задоволення місити болото було не дуже велике, але не дивлячись на те, що правові відносини між ним і нею більш не існували й „договор“ був зломаний — Христя ще почувала себе „повинною“, покірно взяла гроші, накинута на голову з пліч сукняну хустку й зникла на темному обрисі берега... В ту ж мить обізався бас гудка пароплаву...

Заснували люди на пристані... Відчинилось віконце каси й десь згори заторохтів віз...

— „Вернися, Христе, вернися!“ голосно покликав Івча й з темряви покірно відповів тихий жіночий голос: „Іду“...

За зворотом Дніпра з'явилися три ряди вогнів... Удари коліс луною побігли над водою... Червоніло небо й одна по одній почали зникати зірки...

Велетень, двохповерховий пароплав поважно, тихо пристав. Яскраво світилась електрика в вікнах, виглядали люди й якимсь чудним здавався контраст цієї скупченості життя поруч з тишею берегів, Дніпра й старої невеликої пристані... Два гудки сміливо й владно кинули згуки назустріч сонцю...

— Бувай здоров... Листа пришлеш, як там, що!“

— „Неодмінно... Ну, Христіно, прощай!“ обійняв щирими обіймами й зазирнув у очі, так, як не заглядав давно. А чому? Сам не знайшов би відповіді. Нове — майбутнє було невідоме й хвилювало. Несподівано повстала приязнь до минулого, як завжди...

— „Прощай!..“

— „Коли ти збираєшся?“

— „Не знаю...“

— „Все забрав?“

— „Все...“

— „Ну, бувай...“

Зашипіла пара... Затукотіли колеса... Поповзли вікна... Два рядки хвиль ухлюстані піною розляглися на спокійному поверхів'ю.

Скупчене життя посунуло далі й знову тиша охопила береги... Червоне проміння сонця визирнуло за обрієм...

Пустка лягла на пристань, зачинилось віконце каси, сторож почав підмітати долівку, а Максим Іванович все стояв нерухомо й дивився vzdogonь пароплаву.

Для Христі це поведження Івчі було несподіванкою, приязнь до небожа у нього не настільки гостро виявлялася, на віщо ж так довго стояти? Але не знала вона, що не про Семена з таким зосередженням думав тепер підстаркуватий рибалка...

Христя ще раз пильно поглянула на нього.

— „Маєте зараз їхати?..“

Відірвав погляд своїх сірих суворих очей від блакиту Дніпра й глибоко зазирнув в її чорні, молоді очі.

— „Ходім, де про що тра...“

Зійшли на беріг і пішли, освітлені червоним промінням сходу, по жовтому піску, який лизали хвилі. Він кріпкою, широкою ходою, зосереджений, мовчазний, вона маленькими нерівними кроками, зацікавлена...

— „Що ж маєш робити? Поїдеш куди?“ запитав Івча, дивлячись під ноги, і в голосі його віддалося стримане хвилювання.

— „Днів через зо два, зо три — подамсь!“ швидко відповіла Христя й раптово зупинилась на місці, немов чекала, що зараз він скаже те, за чого чого покликав... І засяла в очах жіноча цікавість. Чого йому треба?

— „Ну, так слухай!.. Нікуди ти не поїдеш... Я хочу аби ти... розумієш... ну будемо жити з тобою...“

Схопив, стиснув її маленьку руку й швидко заговорив:

— „Не дивись, що я старий. Я ще справлюся за Семена. Гроші в мене є, одягну, обую. Куди-ж ти поїдеш проти зими? Людина ти, я бачу, порядна — господарство моє невелике, слідкуй тільки за рибалками... Жалітиму... Дивуєшся, чому тебе беру? Значить, впала на око... Молоденька, гарненька, чорнява... Досить! кришка!.. Згода?“

Витяг з дерев'яної портабашниці цигарку, запалив і пустив ротом великий стовп диму.

Знав, що не те сказав, не так як було слід, як було до лиця його Івчиного стану... але ця маленька жінка примушувала грати заховані десь глибоко хлипкі жаги... Така маленька, з чистим, білим, плавким як аркуш паперу тілом...

Широко розплющила очі, поглянула на нього здивовано. Радісно забилось серце — вона, Христя, жінка багатія — червоні чобітки... нова хустка... гроші.

Посміхнувшись, зовсім того не бажаючи, й запитала:

— „Бити не будеш?“

— „Тебе?!.. Ні...“

Пішла вперед, перев'язуючи хустку на голові, а він на 2 — 3 кроки позаду. Ішов і дивився на неструктурну, немов справді дитячу по-стать і на сліди маленьких ніжок, що друкували на піску плямки...

Зайшла в куші, сіла просто на землю, притягла до себе за руку й уп'ялася гострим зміячим поцілунком в його губи...

*

Давно рибалки витягли невода. Він лежав, як волосся велетня, на палях, поблискуючи вузликами. Дніпро тихо розмовляв з плесом, блакитними прозорими хвилями.

Крачки-мартини, мовчазні, мов німі, снували по-над берегом, іноді припадаючи до води. Давно була зварена щербичка з свіжої ситої риби, вогонь під казаном ледве прокидався маленькими омахами і лизав повітря, яке грало легким, спокійним танком.

Посідали нарешті обідати, а господаря все не було...

— „Загуляв!“ — кинув з посмішкою Жогулів, який був за куховара й тому звільнявся від чорної роботи: „певно, сьогодні нема чого й чекати!“

— „Запиватиме Семена“ — додав хтось з рибалок.

— „Днів зо два проवेशтається, а все сюди похмілля зганяти з'явиться“.

— „Та вже не зимуватиме!“

— Добра щербичка. Подбав „Капітан“.

Жогулів зарозуміло всміхнувся й запитав:

— „Може соли кому — ось у ковщику!“

— „Самий раз...“

„Капітан“ — якось само по собі пристало до цієї маленької кволої постати, з косуватими лисячими очима й веснянкуватим обличчям. Що він був за чоловік, ніхто певно не знав і майже не цікавився його справжнім чином і взагалі належністю до офіцерства. До артіли став з весни — видавав себе за штабс-капітана старої армії — й більш нічим не відрізнявся від звичайного смертельного.

Коли Івчу запитували, якого він там капітана до себе прийняв, старий рибалка нетерпляче кидав:

— „Тепер до біса їх розвелося. Всі враз поставали капітанами, полковниками, генеральськими дочками, а подивись — деревня деревнею!“ а в тім використував письменність Жогулева — який вів все рахівництво артілі...

Обідали на вільному повітрі, під поглядом сонця. З одного боку синів Дніпро живою, широкою стежкою, а з другого — за кущами лози й стіною очерету розлігся лиман. Лише одна біленька халупка, де мешкав Івча, була будівлею в дійсному розумінню, решта рибалок тулилась по погребцях, або просто сплетених з очерету будах.

„День“ починався вдосвіта, коли закидали невода; його тягли довго лямами до берега, вибирали рибу, містили в плетені з лози коші — й лягали відпочивати, стомлені важкою працею. По обіді де-хто подався на другий беріг до села, де-хто знову лягав спати, й стан знову приймав тихий безлюдний вигляд...

— „Поїду до шевця, чоботи заберу. Нічого не треба?“ запитав „капітана“ один з рибалок.

— „Та кажись нічого. Ось коли побачиш Максима Івановича, запитай, чи можна без нього рибу Мошевичу видати — партію до Херсона відряжає“.

— „Гаразд, коли стріну!..“

Сонце перевалило за південь... Проїшов Кахівський пароплав, скуйовдив дзеркало поверхів'я, захитав човнами, й знову лягла тиша...

Поснули хвилі... Спав стан... Лише Жогулів сидів у халупі й кидаючи коліщатами рахівниці, лічив прибутки та видатки: „Пшона пуд... соли три пуди 10 хун. олії 18 хун...“ Іноді він зупинявся, замислювався і зловтішна усмішка роздирала тонкі обітряні губи...

— „Працюєш?“

— „Скінчив!“

— „Ох“ крикнув дід Лексій, що був за сторожа, сідаючи на ослоні... „Може тепер поলেখшає трохи!“

— „А звичайно. Часу гаяти нема чого. В печінках сидів мені той Семен з Христею. Івча поїде куди, от би — саме за працю, так ні, так і ходить, так і сочить падлюка. Нарешті чорти забрали... З старим діла небагато — однак питиме... Слідкуй лише, аби ніхто не запримитив. Кращу рибу скидатиму у новий кошіль... Мошевич знає, де чекати. Що ніч відвозитимем... Самий, кажу, час підходить...“

— „Треба скористати... Якось хлопців збиткувати не тає... Ти більш на Івчину частку налягай — де йому там примітити“.

— „Знаю, знаю... На його одній частці не поїдеш!“

Гомоніли про план збуту риби, який давно вже проміж себе обговорили й кожний розумів, що нарешті — будуть дурити один одного, але спілка була конче потрібна.

Легкі прозорі тіні поповзли від кущів по березі. Червоним відсвітом запалило сонце хрест на дзвіниці в селі, кволий вітрець пробіг по Дніпру...

Вечір підходив обережним, непомітним кроком. Жінки, високо підтикавши спідниці, побрели до кошелів, вибрали найкращу рибу й почали готувати вечерю.

І коли вже насунули примерки й над правим берегом засяв молочний ріг молодика, залунала з гори, п'яним розмахом пісня Івчі:

— „По кирпичику, та по вінтику

„Разобрали мы этот завод“.

— „Іде“ оповістив хтось те, що всім було відомо.

— „Набривсь!“

— „А чом же не набратись?..“

З розбігу викинувся на пісок ніс човна... Намагаючись ступати рівно, підійнявся Івча й переступив на берег.

— „Бери, Христіно, бери, серденько, все... Нехай товариство погуляє... А... а... капітан! Моє тобі... п'ємо — бач!“

Жогулів швидко наблизивсь і допоміг знести Христі дві корзини з вином і стравою.

— „А ти яким чином тут знову опинилась?“

— „Мовчи, капітан“, відповів за Христю Івча: „ну і... що ти розумієш?! Хіба ти капітан?! Деревня ти! А може й капітан? Мовчи... це я, а це вона. Розумій, це я, а це вона!.. Ну і все, кришка!“ і заголосив так, що луна обізвалася з лиману:

„Комсомолка-я, лет шестнадцати“...

Коли посідали за стіл в халупі й Максим Іванович почав першу за всіх частувати Христю — присутні зрозуміли все... й Жогулів кинув Лексію красномовний погляд...

Решта ж прийняла цю новину ніяково, а можливо навіть з деяким задоволенням. Христю добре знали, знали її тиху покірну вдачу, а те, що вона зразу підіймалася до стану „господині“ — ні в якому разі не ображало. Ніхто себе не вважав підвласним. Господарський невід — їх праця, власна праця... Ти голова артілі, власник — бери свою частку, але не дери голову вгору... І Івча, і Христя це добре знали. Так було... так залишилось...

— „Пийте все товариство... Пийте... Пий, Христе... Що?! Ви всі мо гадаєте, що я так, шуткую... Ні, Максим Іванович вам каже! Кришка! Все тут! Хто скаже, що непорядна людина? Хто? Морду поб'ю... Семен знав, кого брав... Жалітиму!.. Може, скажете, я старий?! Брешете, чорти вашу маму забрали, брешете, брешете!..“

Ніхто не відповідав на запитання. Всі пили, голосно поміж собою розмовляючи про звичайні буденні речі...

Лягла ніч. Насунула мережчатий серпанок. Заснув Дніпро в обіймах берегів... Засвітилися вогні на пристані і в селі... Над Івчиним станом лунала й розлягалась хвилями пісня...

* * *

Бігло життя невпинним кроком... Як коліщата годинника, дзвеніли яскраві, блакитні дні півдня. Дніпро був маятником їх інтенсивності...

Коли подував сприяючий вітер, рибалки невпинно по два рази на день закидали невода, тягли ремінними лямами, бовтаючись у воді. вибирали пудами блискучу сити рибу... Наближалась осінь і слід було використовувати кожний день...

Вода стала холодна. Дехто заходив у неї лише взутий в довгі чоботи, а інші, що не вправились такі справити, посинілі вилазили на берег, грілися біля вогню й ковтали з пляшок горілку.

Спали ще всі на дворі й лише Івча користувався халупою, яка під пильним оком Христі, придбала веселий, новий вигляд...

Придивлявся Івча все більш і більш до своєї „жінки“... Тиха, покірна, ласкава, якась немов байдужа до життя. Любить чи ні — не казала ніколи цього слова. Завжди, звичайним, мов вивченим поцілунком змії упивалася в губи, й завжди одними й тими ж обіймами стискала сиву голову...

„Добру господиню взяв“ казав голос Івчі рибалки.

„Найкращу останню коханку взяв“ казало почуття чоловіка, в очі якого вже зазірала старість...

І, не дивлячись на те, що після обіймів і поцілунків, які запалювали стару кров, знесилення й втома стискали тіло, Івча хотів почути слова милування, хтів бачити справжнє почуття в цій маленькій жінці. А жінка ж ця мала чорні очі й біле плавке, мов аркуш паперу обличчя. Але мовчав старий і не розуміла нічого, й не могла зрозуміти Христа...

Посувалося життя звичайним буденним кроком. День на день був схожий — день праці й відпочинку. Лише інколи заїжджали до Івчі міські мисливці, навозили вина й горілки, на зорях невпинно бухали на лимані по качках і потім... ішов „пир горою“. Івча часом відряжався провозити гостей до пристани і по два-три дні не вертав до стану...

Під час одної з таких чергових „гулянок“ Максима Івановича Жогулів зайшов до халупи, саме тоді, коли Христа залишалась на самоті.

— „Знову загуляв?“

— „Як завжди!“ подивилась і зрозуміла, що не за тим прийшов.

Сів, спершись руками на стіл і затокотів пучками.

— „Не до вподоби мені... Робиш як віл, а грошей нема. Господареві частка дуже велика впада...“

— „То покинь!“

— „Дурна ти, як я бачу. Не про те я. Думаєш, довго він з тобою цяцкати меться? А ти про себе не дбаєш. Он, він до Горпини, Мотриної сусідки дочки вчащає. Не чула? То то й воно!.. Чим не дівчина, розкішна, дебела!“

Нічого не відповіла на запитання, поняла віри... й старий Лексій про те ж натякав. Добре знала, що здасть проти Вовчиної дочки й вродою, й хистом.

Побігла думка далеко до Херсона, в темні кутки, де тулилась блевотина життя шумного портового міста.

— „Ось і подумай!.. Прожене — з чим, куди поїдеш? На гостинця не сподівайся. Не такої Максим вдачі...“

Одійшла від печи, зупинилась перед відчиненими дверима і стала дивитись на червоний захід... Взавтра певно буде вітер... А в уші падали бистрі страшні слова:

— „Ти знаєш — удвох важимо рибу. Тепер тебе не торкатиметься, що припадатиме на долю Максима. Зрозуміла?... Знаю, що вигадати, знаю, що вдіяти — ось і заробимо — добре заробимо...“

Шумить вітер, нахилиється очерет і хитає довгими стеблами з розпатланими китицями...

Раптово стало надзвичайно весело... Обернулася до Жогулева й кинула йому в обличчя рядками білих зубів усмішку...

— „Це ти навмисне... Він хоче перевіритись, підсилає? Не на таку дурну напав. Та певно дурнішого вибрав“.

Блиснув, як ніж, гострий вогонь косуватих очей, недобре блиснув... Вибігла на двір, підійшла до Дніпра, кинула погляд по синьому схвильованому поверхів'ю й віддала волосся, що вибілося з-під білої хустки, й обличчя — вітрові.

Дід Лексій сидів у човні й палив свою велику люльку.

Довго ходила по березі, стежила, як виникали зірки й думала про Горпину й гадюче обличчя Жогулева... Але думки були аби які, мов зовсім її не торкалися... повернулася до халупи, швиденько повечеряла, розібралася й вперше, за весь час свого тутешнього перебування, зачинила двері на клямку.

Івча вернувся пізно, був дуже п'яний й ледве виліз із човна. Лексій затаг його до погребіци Жогулева й кинув останньому якесь тихе куце слово.

Очевидячки була нарада й план остаточно рішуче використовувався...

Передсвітня вохкість зазірнула під кожух, яким був вкритий старий рибалка. Він прокинувся й звичайним рухом лапнув кешеню, де були гроші — й зрозумів, що вона порожня...

— „Христе!“ — п'яним хрипінням вирвався згук з горлянки.

Обличчя Жогулева нахилилось і пильно глянуло в очі.

— „Кого вам?“

— „Де я?... Гроші пропали... були в кешені...“

— „Гроші... Не турбуйтеся... П'яні ви прийшли, не забажали на свою постіль. Я Христю покликав — прийшла, гроші з кешені

забрала. Цілі вони, цілі. Не турбуйтеся. Вина мо вип'єте? Ще в вашій сулії „залишилось?“

— „Хто ж їй стерві дозволив по кешені снувати? Вина? Давай вина!“

Кроки Жогулева потонули в піску. Хтось зовсім близько смачно сплюнув.

— „Ще хто там!“

— „Лексій, Максиме Івановичу, Лексій. Вартую!“

— „А це ти вартуєш! Вартуй!“

Позіхнув, накинув кожуха на голову й хтів повернутися на другий бік, але раптово підвівся:

— „Лексій — піди поклич Христю!“

Ніхто не відповів, лише вітер нахилився й вдарив в обличчя холодом.

— „Чуєш Лексій!“

— „Чую то чую... Але не прийде вона... Заняті... А може вже пішов?!“

Підвівся зовсім, сів на постелі й п'яний мозок почало різати гостре свердло..

— „Хто пішов?“

Лексій мовчав.

— „Хто це пішов, питаю я тебе?“

— „Ех! та що крити. Розпаскудилась жінка... Вчащає тут до неї один з села. Як ви туди, він звідти, та нишком, так, коли всі поснуть, ну, а я як вартую...“

— „Досить! Кришка! Нікому ні слова. Кришка, сказав я!“ крізь зуби процідив Івча й провів долонею по лобі, немов хтів одігнати якусь страшну жахливу думку.

З жадобою п'є вино, яке кварта за квартаю наливає Жогулів і не бачить, яким вогнем прокидаються хитрі лисячі очі.

Боїться Івча осудовиська... По всьому Дніпрові рознесуть хвилі людських язиків його безчестя... Прийняв шлюху — жалів, милував, а вона насміялась над сивим волоссям... Ніхто не повинен знати... Лексія купити можна... Ніхто...

Встає й п'яною ходою, але кріпко тримаючись на ногах, виходить на повітря... Шапку забув, вітер куйовдить волосся й воно встає догори, залазить в очі.

— „Зникніть — щоб не було нікого. Там скажіть: пійшов спати. Поїду до села“ — й нахилиючись до Лексія, шепоче: „Мовчи — нікому! Одвезу до пристани — й кришка!“

Свердлять п'яні думки мозок. П'явками уп'ялися й не може одірвати... Підходить до дверей і намагається відчинити... „А, замкнулась... Ще тут... Добре, але треба тихо... тихо!.. Постукав. Маленькі ніжки швидко скочили з постелі. В розчинені двері вірвався вітер і відкинув сорочку на бік, обмальовуючи жіночу постать.

— „Вернувся? а я й не чула!“

Увійшов, зачинив, закинув защепку, засвітив сірника й озирнувся на боки.

— „Кого шукаєш?“

(— „Так...“ Треба тихо... ніхто... Лексія можна купити).

— „Збирайся... Забирай монатки. Поїдеш до Херсона!..“

Хотіла огризнутися, кинути докори, нагадати Горпину, але вгледіла безодню злоти в п'яних очах, притихла й покірно почала вбиратися...

Сплять береги... Не спить вітер і Дніпро... Женуть хвилі, грають вони, намагаються неначе розказати щось і лютують — бо ніхто не розуміє їхньої мови. Ховається й знову виринає човен, посувається вперед... Зоряне південне небо... Туманною смугою тягнеться Чумацький шлях і де-не-де порозкидані хмарки... Летять на вирій гуси, голосно перекликаються вгорі. Важко летіти, вітер дме й тягне донизу стомлені крила. Правий беріг велетнем розлігся, манячить чорною стіною, а лівий ховається в вохку мережку; за ним широкі порослі очеретом лимани.

Звичайним розмахом вигрібає старий Івча. Розігрівся від роботи... А п'явки думок ще глибше повпиналися в п'яну голову...

„Завела шашлі... Хтіла зробити безчесним його, Максима Івановича Івчу... Сволоч!..“

Вийхав на середину Дніпра... Лютують хвилі, лютує хміль у голові. Не бачить ні берега ні води старий...

— „Хто був у тебе... З ким сміялась над сивим моїм волоссям?..“

Навколюшках підлазить... ламає руки й заглядає в її обличчя... Темна ніч. Зірки мов закрились серпанком... Не бачить Христя, але почуває в очах погляд смерті...

— „Навіщо взяла без дозволу гроші?“

— „Гроші?!“

— „Ну... з кешені!“

— „Я не брала...“

Холодний жах лізе в душу, ланцюгами заковує руки, ноги й стискує горло... Кидають хвилі човен... Шумить Дніпро... Шумить вітер...

„А... а... а... губиться в шамотінню очерету й сплесках води тихий жіночий крик...“

— „Насміялась та ще й обікрала!.. Кричать... Сором, безчестя... Ніхто не повинен знати!“

Бере в обидві руки весло і з силою опускає на чорну, зап'яту білою хусточкою голівку.

Повідскакували від мозку п'явки... Попадали у воду й зміями, вогняними зміями поповзли, попливли... зникли...

Схилилося з човна жіноче мертве тіло й цілують обличчя холодні Дніпрові хвилі, останнім поцілунком змивають темні струмочки крові...

Швидко облапує кешені, лізе за пазуху, рветься в монатках — даремно шукає гроші, а думки чітко стукотять: „вбивець... вбивець...“

Верне до правого берега, тихо, обережно... Довго шукає великого каменя, несе в човен і знову гребе до середини Дніпра...

Лютують хвилі... Тихий сплеск води... Мо прокинулась не дивлячись на бурю риба, мо так щось... Темна ніч... Згинається й стогне сумним шамотінням очерет.

Л. ГРЕБІНКА

НАЙМИТ

Батогом по конячих ребрах! —
І безсило зривається кінь.
Та ж до вечора конче треба
Доорати хазяйський клин.
Та ж до вечора...

Гасне обрій

І ріллею набухла земля.
Дні овітрені, дні недобрі
На дорозі як палі стремлять.
Дні весняні такі прозорі —
Дні зникають як сни.
Ех, та що там?

Уже не зорем,

Не дійдемо в кінець борозни?..
В дні весняні — тривожні й прекрасні —
Я впрягався і падав без сил.
А в садах тоді рясно-рясно
В первоцвіті бажання росли.
Упаде звеснянений вечір
І сильніше запахне бузок, —
Хоч і ломить від праці у плечі —
Кров розбурхано б'ється в висок.
Дав лиш на ніч худобі паші...
Хоч і тягне до себе сон —
Скибу ночі від сна урвавши,
Я стежками блукав за селом.
А на ранок...

Ті свіжі ранки

Із прокльоном стріваю я, —
День латлатий гарячі баньки
З небосхилу як гад вистромля.
Ех, та що там?

— Паняй, погонич!

— Та куди ти?

— Виводь з борозни! —

Сутеніє.

І вітер гонить,
Овіваючи зоряні сни.

В. СТАНКО

ЗА ВІДХОДОМ ДНЯ

Жар дочаха. Пережурений —
День на відхід огина.
Падає галич огурено,
верне з толок череда.

Далі запнуло в мережева.
Тиша дала на місток
в кут мій — в поля перестежені,
в серце — рожевий цвіток.

Померки. Чуло вслухається
вечір в зворушеннях снів;
Мати заземні схиляються,
дихають тепіллю слів;

Журять... а жар хтось роздмухує
Там... по-при яр, за селом.
Жарко так серце застукало:
Люба там жде на чолом.

Люба батрачка на пастівні,
повна жаги до знання.
Двох нас борня звела класова,
двох нас — бідацьке життя.

М. СЛАБЧЕНКО

До методології історії робітничого класу

Ви, певно, пам'ятаєте казку О. Уайльда про щасливого принця? На честь принця було поставлено золоту статую, в середині якої однак привішали олив'яне серце. Про дефективність згори прекрасної статуї знали, але, знаючи, вдавали, що не знають, бо ж в чемному суспільстві не прийнято говорити всього в голос. Але проходить час, золото спадає, статуя лине, стає непотрібною, переливається в нову. Старий матеріал формується по-новому. Але не відразу старе замінюється новим. І треба могутньо-гігантського велетня, щоб повалити те, про відмирання чого „не прийнято говорити в вихованому суспільстві“. І стара наука в своїх золотих мантиях ховала елементи руїності. Вона безнадійно старечими ногами чапала за життям і приклала величезних зусиль, щоб зберегти недоторканість своїх ветхих, злинялих форм, освяченого віками порядку різних дисциплін, конструкцій то що. Аж соціальна революція перетасувала і поміняла місцями класи суспільства, примусила наукову думку розцінити по новому систему наукових знань, перекраяти їх, розкласти в новому порядку, який відповідав би новому співвідношенню сил, випнути на передній план точки, що перед тим або ледве намічались, або й зовсім були відсутні.

Гуманітарні науки зазнали особливо різких відмінювань. Старе напр. цивільне право знало взагалі договір — і договір з робітником чи прислугою спокійненько втискувало в парадні формули римських свобідних договорів, в ряди-годи оговорюючи своєрідність норм і тоді звучи їх договорами *sui generis* (Загорівський). Після пролога до соціальної революції в 1905 р., коли робітництво рішуче виступило на боротьбу за новий стрій життя, договори *sui generis* деякі дослідники напр. пр. Таль почали виділяти, як додаток або до цивільного права під ім'ям „робочого права“ (зміст його складався з норм, котрими регулював використання робочої сили наймодавець), або до права адміністративного, коли норми регулювали поведінку робітника і по суті були не стільки правом, скільки робітницькою політикою. (Івановський, Тарасов й ін.). Другий приклад. Сукупність норм, що регулювали відношення між правними суб'єктами відносно правних об'єктів та з'ясовували порядок користування й володіння майном, звалася цивільним правом, яке виходило з поняття власності, „священної і недоторканої“. Основною точкою визнавалось право індивідуальне, хоч відома була і власність колективних, т. зв. юридичних осіб. Можливі сумніви, що до особної природи права останніх, напр., в Менгера, Оріу й т. д. визнавалось не науковими. В Жовтні роздірана була тога законсервованості права і декларовано новий

зміст права, в зв'язку з чим появились і нові дисципліни — трудове або господарче право (Гохбар і більшість російських цивілістів у господарче право вкладають норми модифікованого цивільного права, сучасна німецька наука, Ганнеман, напр., однак витворила суто господарче право).

Процесу переміщення не уникли й історичні науки: історію довелося замінити історією класової боротьби, методологію історії — теорією діалектичного матеріалізму й ін.

Але нові історичні дисципліни відразу не могли охопити повністю своїх об'єктів, не могли рівномірно висвітлити всіх явищ, що подавалися для студій над історичним процесом. Основний двигун історії — робітничий клас напр. давався вже готовим, як дане. Але робітник, яко складна частина класу, як одиниця виміру в класовій борні, лишився по-за межами історії. Чи візьмемо популярний російський підручник проф. М. Покровського, чи спинимось на майже самотньому в нас марксівському підручнику історії клас. боротьби на Україні проф. М. Яворського, твердження лишиться в силі. Віднести робітника до поліетнічності чи до трудового права неможливо через виключну своєрідність суб'єктів їх студій. Отже наче передбачаючи це, Енгельс зробив спробу побудувати нову дисципліну — історію робітництва, де робітник студіюється, яко певна в специфічних умовах соціальна одиниця. Як, звідки і чому виник робітник, як він формувався в клас, розвивався, в яких умовах на кожному етапі свого розвитку жив, що творив для себе й оточення, якими ідеями хвилювався, що з робітником, як робітником, сталось в той чи інший момент то що, — все це безперечно дає матеріал для змісту особної підсобної історичної дисципліни.

Діалектично зовсім виправдано необхідність її. Здавалось би, що передреволюційна історична наука мусіла б підмітити робітника. Підмічала ж вона явища політичні. Адже ж існувала т. зв. внутрішня історія та історія права, що були б зобов'язані говорити про робітника. Та внутрішня історія студіювала не класи, а суспільні верстви (досить нагадати досліди Ключевського, Беляєва, Славатинського й ін. для російської, або Лазаревського, Барвинського В., Єфіменкової й ін. для нашої історії). Коли інтерес саме до станів громадянства виправдувався десь до 1861 р., то для пізніших часів, коли на сцені діють саме класи, при старих об'єктах лишатись не можна.

З історією права трапилось те ж саме. Історики права (Владимирський-Буданов та ін. напр. не спускали ока з селянства, але в той же час не добачали робітництва. В одному з університетських курсів, що вийшов у світ після жовтневої революції, знаходимо: добрі відомості про утворення території, різні інститути й інституції, закони, суспільні верстви, а спущено з ока таку дрібницю, як робітництво. З'ясовується подібний недогляд легко: пануючі в минулому класи вимагали освітлення своїх прав і привілеїв, не цікавились іншими групами населення. При перегляді всіх підручників з історії права впадає в очі схема часу феодальних порядків. В „обзорах“, „лекціях“ і „курсах“ уперто трактується в розділі державного права про дворянство, місто і село, не дивлячись на те, що життя знало ще буржуазію й робітництво. І цікаво — одночасно

в інших розділах, напр. присвячених історії речевого права зустрічаємось з нормами періоду капіталістичних відношень.

Очевидно, прогалину треба було заповнити. Очевидно, доводилось спинитись над історією робітництва і тої ж буржуазії, щоб доповнити відповідні розділи і внутрішньої історії і історії права.

Буржуазія в рос. науці має свого дослідника в особі М. Берліна. Опрацювання історії робітництва взяв на себе проф. М. Пажитнов, автор з томової монографії: „Положение рабочего класса в России“ і „Очерки по истории раб. класса на Украине“, котра на добру половину складається з дослівних виписок з першої названої монографії¹⁾.

Проф. Пажитнов однак тільки ставить проблему, але не розв'язує її. Досліди ж над історією робітників чи в Україні чи всякій іншій країні, підлягають певним логічним вимогам. Без накреслення основних точок історія робітництва не буде написана. Проф. Пажитнов ухилився від організаційної сторони справи й обмежився збиранням цікавих матеріалів що до робітництва, нашвидку розклавши їх у зовнішньо принятливий порядок. Через те історія робітництва в нього не живе, позбавлена моментів необхідности, кольоровости, гри життя, зтягнутого в корсет схематичности.

Які ж ті точки, без яких дослідник не може обійтись?

Головною задачею, що від неї треба виходити, є виявлення дієвого суб'єкта. В залежності від цього виробиться не тільки певний план, але, що важливіше, накреслиться правильність цілої картини і розподіл та гармонія складових частин. Говорячи про робітника, дослідник має на увазі робітника конкретного. Адже ж є різниця між робітником Америки й Китаю, Канади й Англії, Росії й України. Отожнювати робітника різних країн, не зважаючи на спільність класових ознак, неприпустимо з огляду на різницю географічних, економічних, соціальних, культурних і ін. умов: Existenz Minimum напр. робітника в Хінах і Сполучених Штатах Америки різні, умови життя англійського й еспанського робітника інші; режим що до робітника в метрополіях один, в колоніях другий й т. д. Очевидно робітник по-за конкретними умовами є фікція. Проф. Пажитнов починає з опису абстрактного всеросійського робітника, але, очевидно, відчуваючи дефективність такого підходу, переходить до обмальювання робітника на Україні, котрого звільняє від наукового обрусительства.

Цілком правильно.

Разом з тим є однак і інші вимоги. Конкретизований географічно робітник, ясно має бути сконкретизований і в своїй праці. Проф. Пажитнов подає „изображение положения рабочего класса на Украине в процессе его исторического развития“ (Очерки, стор. 3). Виходить — береться робітництво наше в цілому. Але автор далі обмежує свою задачу: він хоче описувати положення не усього робітничого класу, а — що з погляду на конкретизацію більш правильно — лише „промислового робітництва“. І зовсім послідовно

¹⁾ Раніш за Пажитнова відомі були праці з історії робітництва та вони являли собою або сумарні короткі праці (Плеханов), або далеко неповні огляди (Іст. Рос. XIX ст. вид. Граната).

річ вияснити поняття промислового робітництва. Воно може бути і міським і сільським (на індустріальних латифундіях, напр.). Проф. Пажитнов в своїх „Очерках“ сам не раз спиняється на пролетаріаті сільському, говорячи, напр., про цукроварного робітника (Оч. 23, 55, 85 й ін.), винника (Там-же, стор. 25, 53, 86 й ін.) то що. Та в свою чергу робітники індустріальних латифундій не являли собою чогось мноморфного. Навпаки, вони ділились на чорноробів, на півкваліфікованих і кваліфікованих. І не випадковими були чорноробочі цукроварень чи винниць, бо раз і на все життя вони зв'язувалися з підприємствами. З другого боку, маючи діло з чорноробом індустріальних латифундій, дослідник не може не числитись і з робітниками латифундій — володінь, своєрідним с. г. пролетаріатом. Хіба не пролетар, скажім собі, робітник на молотарці чи сіяльці в поміщицькій хлібній фабриці? Хіба не до пролетаріату можна віднести отих спеціалістів шафмейстрів, що працювали в умовах підприємського скотарства? Коли вже говорити про робітника в Україні в цілому, то це значить вияснити головні, типичні в минулому для нашої країни шари робітників, в залежності від видів господарства. Т. ч., дослідник історії робітника в Україні буде говорити про робітника індустріального, індустріально-латифундіярного й сільсько-господарчого, додавши до них ще й робітників транспортних, що виправдується і еволюцією господарчої практики. Студіюючи ж нашу господарку, можна сказати, що в історичному порядку на Україні народивсь найраніше робітник с. г., потім латифундіярний і нарешті промисловий. Такий підхід поміг би освітленню „положения раб. класса на Украине в процессе его исторического развития“. Отже при студіях над станом робітничого класу в Україні „в процессе его исторического развития“ не вільно робити так, як це робить проф. Пажитнов: говорити про індустріальних робітників і до них пристосувати транспортників та — ремісників, одночасно відкидаючи сільсько-господарчих робітників на різних промислах. Кустар особливо характерний в даному разі: в старовинній Росії він зв'язувався з фабрикою, між тим, як в нас він виріс з цехів. Т. ч., коли для російських умов ще можна до пролетаріату зараховувати ремісника, то для української обстановки така спроба не має під собою достатніх підвалин.

Вияснивши суб'єкта історії робітничого класу, слід вистудіювати й умови та оточення в життю суб'єкта. Проф. Пажитнов в такий спосіб і робить. Він говорить не просто про робітника, а про „положение раб. класса“. Термін „положение“, взятий сам по собі, не є скільки будь точний. Проф. Пажитнов почуває недостатність свого терміну і замість формуловки конкретизує його. В поняття „положение“, на думку проф. Пажитнова, входить: кількість робітників, розряди їх, види праці, оплата її, робітничі страйки, організації й законодавство. Кожний розділ „Очерков“ спиняється на перерахованих рубриках. Але до очевидности вони не охоплюють собою поняття „положение раб. класса“. Безперечно, для повноти треба студіювати також роб. бюджет, робітничу політику, робітничу думку в її різних проявах, т. зв. побут, участь в державному й місцевому житті й т. ін. Належить ще й пов'язати ці розділи органічними, не випадковими мотузками. Розпластати термін за умовними ознаками

не значить витлумачити його в цілому. Та й конкретизація, яку подає проф. Пажитнов (і не один він), сильно нагадує рубрики підручників старого адміністративного права. Під час всесвітньої виставки в Парижі французький економіст Ш. Жид пробував розв'язати цю проблему і свої думки виклав в досить скучній книжці „Economie sociale“, що обмежувалась тільки зовнішніми виявами життя суспільства взагалі і робітництва зокрема. Проф. Пажитнов, оперуючи історичними та статистичними матеріалами, побивається описати можливо повно прояви робітничого життя в більш-менш логічній послідовності. Чиста дескрипція була б на місці, коли б те, що зветься „положенням“ представлялось сумою складених величин. В дійсності „положення“ само є одиниця. Робітник і „положення“ взаємно обумовлюють один одне. З другого боку взаємодіяння „положення“ й робітника мінливе. Кожного разу, на кожному історично-економічному повороті і робітник і „положення“ відмінюються від попередніх та дальших етапів. Кожний етап характеризує „положення“ по своєму. Дослідникові належить підмітити характерну, питому даному етапові особливість, тоді відповідним чином розкласти круг головної точки різні конкретні боки інтегрального явища, випнути одні, обминути другі, мимохідь спинитись на третіх. Проілюструємо сказане. „Положення“ робітництва 70-х років XIX стол. зовсім не те, чим воно стало в 90-х р. і в р. 1925. За 70 рр. робітник (в тяжкій індустрії) зв'язується з індустрією тільки тимчасово. Всі його думи направлено на поворот до села, де йому хочеться захазяйнувати. Ви нагадуєте чудовий образ копача з оповідань І. Франка, що обмальовує немудрі, але кріпкі думки вівчара чи Івана Ріпника? Вівчар і Ріпник — обидва у владі свого мужицтва. Все, що їх оточує в підприємствах, в їх очах значіння не має. Плюс — без корисні, мінуси — байдужі. Капіталіст зважає це і, маючи потребу в робочих руках, всякими неправдами старається експлуатувати випадкового робітника, не надаючи обстанові робітничій значіння, як і сам робітник. Обстановка і т. п. за 70-х р. р. робітникові зовсім неінтересні, вони, мовляв, існують по-за ним, і що з ними станеться — робітникові байдуже. Для даного періоду, при таких умовах, матиме значіння лише заробітня платня, бо на ній зосереджується вся увага робітника, в ній його душа. В Бориславських оповіданнях того ж Франка робітники в копальнях живуть в неймовірних умовах, котрі вражали б всяку сторонню людину, але ріпники просто затуляли очі і мріяли тільки про платочки землі, в думках вже оброблюючи їх. В 90 роки картина різко міняється. Робітник вже з підприємством зв'язується на все життя. Його ідеал в самому підприємстві, а не десть за підприємством. Андрій Волик з Fata morgana Коцюбинського всі очі прогледів, сподіваючись відбудування згорілої фабрики. Кожній, яка б вона не була малоімовірна, чутці про фабрику він вірив. Землю розлюбив Волик і зробив собі ледве не культ з фабрики. Інтереси колишнього гречкосія різко змінилися. Справивши з машиною заручини, він своє життя свідомо пристосовує до гудка й шуму коліс, загубивши смак до рільництва чи скотарства. Тепер йому треба поставити себе так, щоб найдовше зберегти силу й мати можливість жити „по-людському“. Робітник для того

організується і добивається собі прав. Боротьба за своє право висовується на передній план. В р. 1917 робітничий клас розв'язує світову задачу переходу влади до робітництва. Отже в зв'язку з зміною інтересів робітника міняється й його „положення“ в суспільстві. Тільки при такому напрямкові дійсно зуміємо пізнати „положення“ робітництва „в процесі його історичного розвитку“. Тоді оживуть в наших очах різні цифри й беззмінний зміст „Очерков по истории рабочего класса на Украине“.

Проф. Пажитнов, що правда, пробує найти якусь командуючу єдину точку. Нею стає „добробут“, у вигляді заробітної плати, що з часом кращала. Такий висновок „в процесі історичного розвитку“ доведеться визнати не зовсім „благополучним“. Справді, ще напр. Туган-Барановський признавав це, але він в той же час підкреслив і друге, а саме, що хоч заробітки робітника збільшувались, зате і потреби його ставали більш¹⁾.

Проф. Дриль за статистичними викладками приходив до думок, що про поліпшення взагалі добробуту робітництва навряд чи й говорити можна, бо робітництво годувалося переважно гідратами. Що ж до заробітної плати, то напр. проф. В. Семевський вираховував, ніби заробітна плата підвищувалась страшенно поволі: за 100 літ виросла неповно в 1^{1/2} рази. З соціологічного боку нерухомість такої точки, як зар. платня, буде геть неприйнятною, і робітники боролись далеко не завжди за шлунок. Шлуноківий ідеал — в павпера, котрий, як один з героїв Ібсена, навіть потопавучи, молився: „хліб наш насущний дай нам днесь“. Робітничий же клас ішов до в'язниць і Сибіру й помирав на барикадах. Революційний патос видимо не залежить від стравлення їжі.

Отже, раз маємо діло з „положенням“ роб. класу, мінливим в залежності від різних умов, які давали відповідну зарядку робітникові, виховували його волю, направляли його інтереси в певному напрямку, то конечною вимогою від дослідника є ув'язка з економічним життям даної країни, в цьому разі України. Поставлене зараз питання впирається в схему економічного розвитку України. Професор Пажитнов без усяких підвалин ототожнює схему українського економічного розвитку з російською, не клопочучись навіть хоч би особливостями рельєфу й географії, що їм як певним моментам, надавав величезного значіння хоч би Плеханов. Процес капіталістичних порядків і відношень в загальному безперечно один і той же усюди, але по-ріжному конкретизується. Т. зв. загально-російська історична схема для старих часів вже після доводів академ. Грушевського загубила кредит. Але що до новочасної України, то загально-російська схема ще не здає позиції.

Тим часом в самого ж проф. Пажитнова в дійсності можна бачити не одну, а кілька схем історично-економічного розвитку. В Росії велика промисловість зв'язувалась на перших порах з гірництвом, яке доводилось викликати до життя заради військових потреб. З часом військові потреби замінились на інші й гірничі та металургійні

¹⁾ Ясно, що на увагу треба взяти в даному разі не тільки задоволення потреб, скільки підвищення цін.

промисловість розвивалася інакше. Поскільки держава була зацікавлена в рості і в доброму стані тяжкої промисловости, вона приписувала селян до підприємств, мала діло з „казеним“ робітником, котрим і розпоряджалась як хотя. В подібний же спосіб виникла і приватна промисловість, яка обслуговувалась не вільним же робітником, хоч з протягом часу появилися й вільно-наймані робітники. (Полож. раб. кл. I, 36). Чи на казенному чи на приватному підприємстві, але робітник діставав певне утримання натурою і грошима, причім розмір останніх „к концу крепостного периода“ збільшується (Ib. 124), побутова обстановка на „казених“ підприємствах все поліпшується (Ib. 137), на приватних втручання держави помічалось в дуже малих розмірах (Ib. 210). В Україні час до 1861 р. проходив в інших умовах. Військові потреби в Україні приводили до заведення підприємств полотняних, сукняних і порохових, а поруч сильно була розвинена індустріально-латифундіарна промисловість, як от гуральництво то що. Для фабрик „казених“ і в Україні приписувались селяни, але частіш тут бачимо робітників переведених з Росії, а при оспорюванні за укр. панамі прав дворянства доводилось добувати робітника з найму. Рос. закони в нас мали не таке значіння, як в Росії. Регулювання праці робітників у „вотчинних“ підприємствах фактично не спостерігалось. В зв'язку з цим Україна напр. знала посезонну виплату зарплатні, могоричі для затування робітника, переманювання втікачів та заходьків, особливо по міських фабриках та містечкових, що їх власниками були здебільшого особи не упривілейованого стану і т. д.

Придивімось до дальшого. В Росії після 1861 р. бачимо поступовий занепад гірничого діла і загибель поміщицької фабрики, разом з цим ріст центрального промислового району, оздоблення його залізницями, ріст організованого пролетаріату, жіночої та дитячої праці і ранню боротьбу за звільнення робочого класу. В Україні ж маємо ріст тяжкої індустрії і фабрик с.-г. машин й т. д., але через сильну урбанізацію збільшується ремісництво і пролетаріат росте затамовано: в Росії постійно зв'язаних з фабрикою понад 80% всіх робітників, в Україні не більш за 50%, а регулювання робітничої верстви проходить з запізненням, повільніше. При лишках робітничих рук в Росії (11, 73), Україна має постійну недостачу їх і разом ріст зарплати (Очерки, 65). І т. д.

Очевидячки, конкретні схеми не збігаються. Очевидячки, і справа періодизації має свої особливості. Періодизацію проф. Пажитнов накидає ізнову російську. Для укр. ж економічної історії періодизація визначається органічними процесами сільського господарства, промисловости, індустріальних латифундій і транспорту, що й привело до народження промисловости металургійної, гірничої. Отож хронологічні віхи для України (вона почала жити як єдиний економічний організм тільки з XIX в.) доведеться ставити для I періоду десь на 50 р.р. XIX стол., другий довести до 1902/3 р. й третій до 1920 р. Проф. Пажитнов покладає інші грані: перший період для нашої економічної схеми він ставить на XVIII стол., далі по 1861 р., 1885 р., 1905 р., 1917 рік. Але розділ про XVIII стол., мовити б так, вступний, він — рід історичної справи, що однак, не має значіння, бо аж з самого

кінця XVIII в. для нашого краю зачинається нова сторінка укр. економічної історії, незалежна від попереднього мануфактурного її періоду, чого не можна закинути російській періодизації. Віха 1861 р. безперечно серйозна, але її варт відтягти на кілька років раніш, коли Україна сама стала ліквідувати відношення кріпацького порядку. 1885 р. — не виправданий: не можна ж на підвалинах появи в названому році закону про дитячу та жіночу працю, закону, який до речі, в дійсності майже нічого не міняв, починати нову еру. Не можна погодитись і з 1905 р., що служив прелюдією до соціальної революції, але на Україні для селян він почавсь 1902, а для міста 1903 р. Нарешті, Жовтень на Україні остаточно настає тільки в 1920 р.

Розкласти в певному порядку, за певною хронологічною періодизацією матеріал, значить відповідно й освітити його й витлумачити. В даному разі справа прибирає не тільки методологічного значіння, але торкається самої архітекtonики студій над історією робітника. Який матеріал і коли його використати, очевидно річ не маловажна. Проф. Пажитнов особливо довго спиняється на законодавчому матеріалі йдучи за трафаретом: економічна база і законодавча надбудова. Нині це виглядає занадто спрощено, бо сучасна думка довела взаємодіяння бази і надбудови (про це чимале писалося в журналі „Под знаменем марксизма“). В епоху, коли промисловість насаджувалось згори, очевидно, законодавство забезпечувало наявність робітництва для неї. Досить згадати для того хоч би законодавство, котрим на Україні заводились мануфактури чи Луганський завод. В епохи ж органічного народження й росту обробляючої промисловости, законодавство виникало, як наслідок боротьби робітництва й т. ч. мало займати в розподілі матеріалу саме те місце, яке відводить йому й проф. Пажитнов. Тут законодавство вже іншого походження й іншого характеру, ніж це було в епоху насаджування державою промисловости. Закони страхування робітників чи зменшення довжини робочого дня були виборені.

Тільки взявши сказане на увагу, матимемо науково освітлене „положення робочого класу в процесі його історического розвитку“, коли центр ваги пересувався від підприємця до робітника і від індивідуальної до націоналізованої власности. Без цього ж вийде ніби образ того легендарного запорожця, про якого сказано: „шапка є, жупан є, а козака нема“.

М. ПИВОВАР

Проблема енергії

Осінь що-йно наставала, а вже перші зливи наблизили болото мало не до самого горбка, що перед печерею. Сумні сиділи на березі ватажки, вогким присмерком оповиті, тугою по ясному сонці прибиті. А лихі дні ще всі в майбутньому були, розплата за тепло ще й не починалася. Ще й не благословлялось на боротьбу, що не одному з них останньої поразки завдасть. Важко спліталися похмурі осінні думки про холод і смерть. Низько хилилися голови сміливим ватажкам.

Тому-то не відразу й помітили, як сталося щось дике, жахне, катастрофічне — десь у печері сходило сонце, чудно кидаючи свої бризки й на воду, що теж почорніла від жаху, й на сухі трави на березі, що аж заворушилися. У кутку печери, найближчим до входу, там, де звичайно доводиться жити найслабшим, сидів той химерний дідуган, що від свого старезного віку став дитиною, він завсіди грався якимись цурпалками та камінцями. Тепер перед ним танцювало невеличке, але гаряче сонце, й лице дідове теж світилося. Жахаючись навіть самої думки про якийсь рух, лежали на землі ватажки, приголомшені маленьким сонцем та великими тінями, що плигали по стінах печери...

Так було запатентовано перший винахід з царини теплотехники. Минули тисячі років і лишили по собі мільйони вдосконалень до першого дикунового винаходу. Запанцерували полум'я в найскладніші та наймогутніші машини, поліпшили, автоматизували їх до краю, незабаром зовсім без людей вони робитимуть.

Тимчасом уже це зверхне, показне, але не показове. Придатність машини до діла показує її коефіцієнт корисного діяння. І тут сучасним винахідникам мало чим можна пишатися перед колегами з печери: коефіцієнт корисного діяння дизельмотору — 33%, корисна робота автодвигуна — 24%, великі парові встановлення дають продукційність 21%, дрібніші — менше, а паровози тільки 10—11%! А до того, з теоретичних обчислень, може тільки десь у далекому майбутньому, пощастить дійти максимального коефіцієнту корисного діяння в парових установах — близько — 40%.

Треба, між іншим, зауважити, що наведені числа характеризують двигуни, а що-до коефіцієнту корисного діяння самих котлів, то мусимо визнати його за дуже високий, бо наприклад, з безполум'яною палінню Бон-Шнабеля на газове паливо котел дає коефіцієнт 94—95%, інші котли з таким самим паливом дають 50—60%.

Але переважну масу становить тверде паливо й уживають його здебільшого на видобування не теплової, а механічної енергії. Отож

доводиться тут миритись з 15—18% і мріяти, що колись може пощастить спалювати дурно тільки 60% добутого вугілля. Так — дурно, велику частину просто-таки з димом пускаючи. І хоч як там виліскуватимуться шліфовані частини теперішньої парової машини-хронометру, хоч яка хвалена „чистота хірургічного кабінету“ пануватиме по машинових відділах новітніх німецьких або американських заводів — усе одно, 80—85% вугля викопується тільки на те, щоб спалити його та трохи погрітись коло нього, як грілись колись у печері.

Принаймні три чверті шахтарської роботи марно гине. А що то за робота, мабуть і чверть людства як слід не уявляє собі... Систематично отруюючи легені важким вогким повітрям, насиченим вугляним порошком, від якого, буває, кілька раз за зміну на блювоти бере, весь у грязі, з дня в день добає забоець своїм кайлом блискучу чорну стінку в далекій норі. Що-хвилини ця нора може стати могилою йому, власними руками викопаною — ніколи шахтар не гарантований від наглої смерті. Бо навіть найдосвідченішому фахівцеві важко з'ясувати, чи в розроблюваній верстві єсть щілина, чи ні! А коли завалюються грубезні шари, то ті важкі колони, що з них на кожнім аршині ставлять закріпи у вирубці, „підпирають“ вугіль, ламаються як сірники, й від шахтарів лишаються самі червоні млинці. А невдало розмахнувшись кайлом, натомлений забоець розбив ненароком лямпу — і жахний вибух уклав шахту трупами. І ще й ще — в десятках можливостей чатує на робітника смерть.

Великі труднощі в добуванні вугля та транспортуванні його, а головне, ціла низка політично-економічних чинників висунули на чільне місце в технічному поступі нафту. Сталося це наприкінці останньої війни. Всім відома роль нафти в ній: антантівський (американський) нафтовий транспорт переміг німецького паровоза — ця фраза стала аксіоматичною. Велике поширення нафти почасти пояснять ось ці кілька чисел. Судно з нафтовим двигуном може пробути на морі, не поповнюючи своїх паливних запасів, зо 2 місяці, а судно з вугляним палінням — зо 2 тижні. (Пригадайте „миролюбність“ сучасних держав і одну з ґрунтовних вимог військово-морської стратегії — довго триматися без безпосереднього зв'язку з берегом — і ви погодитесь, що цей плюс нафти аж надто надає їй ваги в „культурному будівництві“). Потім, 1 кіло мазуту дає тепліший ефект рівноважний з 1,7 кіла вугля. Навантажити судно нафтовим паливом можна скоріше ніж твердим разів у 20, відповідно, звісно, й дешевше. Штат робітників на нафтовім двигуні набагато менший проти парового. Та й чимало інших переваг має нафта. А тепер зважте ще на величезну вагу її, як чинника політичного. Вся сучасна міжнародня політика — є політика нафти, це ж трюїзм. Усе це разом узяте, цілком природньо, дуже форсує розвиток нафтопромисловости, яка ось-ось почне краю доходити. Року так 1933 Північно-Американські Штати нафти на своїй власній території вже не матимуть. Чи не з цієї причини американські військові авторитети прорікають нову війну на р. 1931? Але війна — війною, а що буде з „мирними“ авто та аеро, коли бензину не стане?

Тут особливих побоювань бути не повинно. Технічний геній, хоч який він консервативний у ґрунтовних, принципових питаннях

поступу, в деталях виявляє надзвичайну гнучкість. Нафту мають заступити продукти від перегону камінного вугля; цей давновідомий процес, що на нього хемична технологія звертає як-найпильнішу увагу, стелить, завдяки численним удосконаленням і відкриттям, широченні й досить чіткі перспективи. Центральне місце в них належить роботам мангаймського (Німеччина) хемика Бергіуса. Вони, як то пишеться по газетних відділах науки й техніки, в принципі „дуже прості“. До тонко спорошкованого камінного вугля домішується трохи кам'яно-вугільної смоли, й утворену так густу масу нагрівається до 400—450° С у водневій атмосфері й під тиском 150—200 атмосфер. Тоді вугіль перетворюється на чорний смолистий плин, що в результаті перегону дає добряці сурогати бензину та інших нафтопродуктів. Єсть багато підстав уже тепер уважати інколи добування такого роду „нафтопродуктів“ за економічне проти розроблення природних нафтових полів.— Крім Бергіуса працюють над цим цікавим питанням багато й інших учених. З тих, що застосовують також і метод інших, відмінних від Бергіусової, слід назвати французів Патара й Одібера (їх сурогат бензину зветься „метаноль“) та німця Фішера („синтоль“). Ці „олі“ добувається з такої сировини, як водень та вуглецевий окис, теж з допомогою високих температур та тисків і особливих каталізаторів, як і завжди таємничих та вередливих.

Але й газова сировина для всіляких „олів“—здебільшого продукти перегону знову таки того самого кам'яного вугля. Диктатуру кам'яного вугля нафта захитала на час, ось-ось нафтові поля в непам'ять підуть, і паливо для аеро й авто постачатиме та сама вугляна промисловість, те саме шахтарське кайло. Нафтопромисловість—коротенький епізод в історії енергетики та міжнародної політики.

А от вугля чи надовго вистачить?—Це питання багато серйозніше проти нафтового. Тут доводиться звертатись до ласкавих послуг геологів та статистиків, а вони частенько, буває, потрапляють у невідоме становище метеорологів. Тому дуже діймати віри числам не варто. Візьмім за найправдивіше найменше з них—50 років. Виходить, що незабаром має знову настати історична агонія Донбасу, але в масштабі вже всесвітньому? Хай не „незабаром“ почне замерзати культура, хай наш мінімум помилковий. Тим часом максимум—200 років—обчислено з умовою, що вугля видобуватиметься надалі такою самою мірою, як і до війни. Нема що й казати, що ця умова хибна, тоб-то що навіть і цей коротенький максимум неминуче доведеться скоротити.

Наукова думка бадьоро бореться з примарою замерзлої культури. Цікаво, між іншим, як гарячково використовують тут усі шляхи, навіть і ті, що до мети напевне не приведуть. Маю на увазі роботи над добуванням штучного кам'яного вугля. Тут є серйозні наукові досягнення (лабораторні поки-що) й безумовно можливі ще серйозніші. Найцінніші з них належать віденському професорові Штрахе. Знаменно, що перед веде австрієць, бо і в „зневугленні“ перед вестиме Австрія (а також Бельгія). Штрахе добуває свій „лігніцит“ з трісок, тирси та іншої деревної покиди. Залежно від варіацій у способі обробляти сировину, можна добувати продукт, що своєю твердістю

дорівнює навіть антрацитові. Але іншими властивостями лігніцит ближчий до деревного вугілля. Апарати, де виготовлюється його, можна встановлювати скрізь і коштують вони недорого.

Тим часом практично лігніцит не має ніякої ваги в розв'язанні паливної проблеми. Бо взагалі, з погляду цієї проблеми, взятої в масштабі як-найширшому, лісові масиви в теперішнім стані й їх перспективи на майбутнє (а також торф) надто мізерно виглядають у балансі світової енергетики. Легковажністю буде покладати на них якісь надії, коли йдеться про те, щоб знайти сурогат кам'яного вугля.

Але хіба ще не пора починати здавати технічний процес спалювання до того самого пантеону, де пишасться флогістон на втіху історикам хемії? Таке питання саме собою постає в нас, у країні широченних електрифікаційних планів. Електрифікаційна пошесть охопила вже весь культурний світ. Деякі країни дійшли „великих“ успіхів у використанні водяної енергії, наприклад, Італія та Японія споживають близько 20% своїх запасів!.. Отож, світові запаси білого вугля ще цілком ліпшаються. Тимчасом уже тепер водяні сили в загальній енергетиці мають перше місце по вуглі. Міжнародна виставка білого вугля в Греноблі р. 1925 мала мотто: „Чорний Вугіль створив промисловість, Білий Вугіль перевідтворить її“. Там, де початок цьому перевідтворенню хоч трохи ґрунтовно покладено, там уже тепер можна дозволяти собі навіть розкоші. Справді, хіба це не розкоші—24 прожектори, якими освітлюється Ніягарський водоспад, щось із 1½ мільйона свічок кожен? Цікаво, що напрямом проміння від усіх 24 прожекторів, а також і зміною кольорів його керує тільки один оператор. Це дає змогу робити могутні Ніягарські води тереном таких чарівних оптичних ефектів, що глядач, навіть найскептичніше настроєний до ідеї переходу промисловости на білий вугіль, полишає Ніягару, зачарований її красою й силою так, як може бути зачарована тільки дитина. Т. Едісон так піддався чарам електрики, що років зо два тому, відкриваючи електричну виставку в Нью-Йорку, категорично заявив: „загальна електрифікація Америки дасть змогу років за десять завести чотиригодинний робітничий день“. Рожеві мрії такого роду стануть дійсністю тільки за тієї конечної умови, що енергія всіх запасів білого вугля принаймні еквівалентна енергії, яку може дати відповідний видобуток кам'яного вугля, торфу та нафти.

Та ба, білого вугля замало, щоб без остраху оглядатись на виснажені нафтові поля та спорожнілі вугляні шахти... Білий вугіль не зможе своєю енергією цілком компенсувати той видобуток кам'яного вугля, що без нього неможлива навіть сучасна технічна культура, не казати вже за майбутню, набагато пишнішу.

Це відомо вже давно. А ще давніше, не знаю тільки, чи разом з водяним млинком, дикуни (вже не печерні, культурніші) вигадали вітряка. Водяний млинок доеволюціонував до гідротурбін на Ніягарі, що дають кожна по сімдесят тисяч кінських сил. І вітряк ще крутиться. Останній надихнув духом живим цей незграбний плід дикунової творчости німецький винахідник А. Флетнер. Його ротор (за нього вже багато писано), кажуть одні, спричиниться в царині морської техніки просто таки до перевероту. Інші (теж авторитети)

кажуть, що ротор просто таки ні до чого непридатний. Треті запевняють, що вінгатори (принцип той самий, що й ротора, але конструктивні відміни чималі) в невеличких, кустарницьких, установленнях ніби цілком виправдали надії. Хай це й так, але втіхи тут мало. Взагалі є багато підстав до твердження, що на вітер надії покладати не варто. „Зелений вугіль“ чудова річ у переплануванні „енергетики“ ферми чи кустарної майстерні. Але в планах світової енергетики перспективи зеленого вугля губляться, як верблюд у Сахарі. Зеленому вуглеві не стерти того memento mori, що білого вугля проти чорного замало. Питання про цілковитий порятунок від примари того дня, коли культурний світ відчує, що життєвих соків земля вже не дає йому, це питання в техніці ще зовсім відкрите. Технічного проєкту, хоч так само далекого від остаточного оформлення в світовому масштабі, як гідроелектрифікація, поки що немає.

Це твердження, як і багато інших, ми не доводимо числами. Це не значить, що статистика не цікавилась ними. Але зважмо на те, що нетри Південної Америки, Африки, Азії — країн найбагатших на всякі природні ресурси, в тім числі й енергетичні — дуже мало, а то й зовсім не досліджені. В таких умовах подавати в неспеціальним органі „статистичні“ відомості й збудовані на них числово ілюстровані прогнози з поля енергетики — значить просто „йти за традицією“, не оглядаючись на логику. Та що там за Африку говорити. Ось, напр., які вже точні були числа, двадцять раз перевірені, що ними змальовувано енергетичні блага, які мали хвилями Волхова до Ленінграда котитись.

А 28/X на XV конференції ВКП представник від Ленінграда заявив: „Волховбуд надій не виправдав... а тому Ленінград висуває проєкт збудування другої електричної станції на Свірі“. Й „більшовицьким господарюванням“ пояснити неможна, бо казуси трапляються не тільки в нас. Що до причини їх, то вона, як відомо, — в „об'єктивних обставинах“ сучасної політичної дійсності. Злиденне людство, не встигнувши як слід підлататись після однієї війни, мерщій починає готуватись до нової, вже дорожчої звичайно. А сумлінний, науково поставлений, облік природних продукційних сил планети та технічних можливостей використовувати ці сили коштуватиме, й надто на перші роки, надзвичайно дорого, багато дорожче, як усі разом вогно-підготовчі витрати сучасних держав. Отже, чи не логічніше з погляду „реальної“ політики капіталістичного уряду, як слід підготувивши військо, продиктувати переможеному Версальські умови та й потягти з нього без ніякого обліку чи плану все, що під руку лучить. Адже ж так дешевше. Тому облішко облудні числа та повертаймо до „статистично необробленого“ матеріалу нашої теми.

Енергетичні можливості нашої планети, як відомо, не обмежуються тільки на чорному й білому вуглі та нафті. Але всі вони (крім вугля та нафти, звичайно) такі далекі від можливостей сучасної техніки, а то й теоретичної науки, що, буває, їх просто за наукову фантазію мають навіть фахівці, не казати вже за „широкий загаль“, консервативний завсіди й скрізь, від Франції до Якутії. Отож не дивно, що науково-технічні діячі обох світів напрочуд одностайно ухвалили р. 1905 наліпити налічку „утопія“ на проєкт використати

внутрішнє земне тепло, що походив від широковідомого винахідника парової турбіни англійця Парсонса.

Всі знають, що в середині земної кулі єсть величезні запаси теплої енергії. Гейзери живлять своєю енергією різні технічні встановлення в Італії, Каліфорнії, Чілі, Болівії, Новій Зеландії, Японії та на Алясці. Але й досі Парсонсів проєкт зустрічав виключно скептичну оцінку. Тільки недавно, з легкої руки американського науково-технічного органу Power фахівці почали ставитись до Парсонсової ідеї чим-раз прихильніше.

Серйознішою стає й критика. В світлі її Парсонсів проєкт виглядає так. Найбільше земну кору досліджувано вглиб — це на 2310 метрів (нафтова свердловина в Америці, встановлення р. 1922). Тут температура землі 85° С. Але на технічний ужиток теорія потребує 500—600° С. Дати таку температуру може шахта завглибшки приблизно 19 кілометрів, бо гірська практика свідчить, що кожні 30 метрів поглиблення в земну кору збільшують температуру приблизно на 1° С. А теорія припускає, що й на великій глибині, яка в гірській практиці не трапляється, цей закон практики лишається приблизно незмінний. Теорія ця знаходиться під великим знаком запитання й не вийде з-під нього аж до експериментального перевірення її. А коли виявиться, що 19-ти кілометрова шахта спростує цю теорію, й на такій глибині відповідно високої температури не знайдуть, то це спростовання коштуватиме кільканадцять років роботи й кілька десятків мільйонів доларів. Це перша хиба Парсонсового проєкту.

Друга — в тих колосальних технічних труднощах, що рясно траплятимуться на шляху реалізації його, найбільше, звичайно, під час самих будівельних робіт. Шахта за проєктом буде циліндрична, матиме 6 метрів у діаметрі, буде облицьована гранітом чи якою іншою дуже тривкою породою. Ітиме вона вглиб уступами (горизонтальними й вертикальними каналами, простокутним зігзагом). І на кожному уступі зростатиме атмосферний тиск та температура, робота ставатиме важчою й, нарешті, умови її зробляться неможливі для людського організму. Отже, треба буде ізолювати робітників від шкідливого впливу цих умов. Теорія боротьби з тиском і температурою ґрунтується на багатому технічному досвіді, тому про сприятливе закінчення її в принципі сумнівів немає.

А от уже зовсім гола теорія — термодинамічні обчислення парового котла на дні шахти. За найпесимістичнішим припущенням тамтешні 500—600° нагріватимуть пару, що нею братиметься вода, яку безперервно нагнітатимуть з земної поверхні, тільки до 200°; ця температура в умовах шахтового дна даватиме тиск пари рівний 17 кгр. на 1 кв. цм., а поки пара дійде до поверхні, він зменшиться до 6,5 кгр. на 1 кв. цм. Це ще вигідно. А часом би вийшло, що наш песимізм надто оптимістичний?.. Остаточо розв'язати питання можна буде, тільки діставши точні дані що-до теплопроводності земних порід на тій величезній глибині, що її потребує проєкт. А такого роду відомості може дати тільки здійснення його.

Та сама теплопровідність, якщо неточно уявлятимемо її, може завдати ще й такого лиха. Може ж статись, що на великій глибині вона дуже нерівномірна, тепло поділене в надрах земних нерівномірно, й шахта схолоне, не встигнувши навіть окупити себе?

Крім того, коли б пощастило побороти всі перешкоди й зробити видобування земного тепла технічним процесом так само звичайним як і видобування вугля, то чи не почали б „підмерзати“ рослини? Взагалі біологічний світ нашої планети навряд чи не зазнав би ніяких змін, коли б рясно понасвердлювані шахти почали інтенсивно схолюджувати її з середини.

До самого останнього моменту першого великого випробного періоду першої шахти, що нею використовуватиметься внутрішнє земне тепло, не можна буде сказати нічого певного про життєздатність цієї прекрасної ідеї. Проте, якщо Парсонсів винахід стане на ділі жорстокою іронією технічної культури, то дошкулить це тільки тим, хто фінансуватиме проєкт. Для науки ж, і теоретичної й прикладної, спорудження такої глибокої шахти матиме колосальну вагу, й рано чи пізно культурний розвиток людськості змусить дати змогу науковому дослідові пройти в надра земні на глибину навіть ще більшу ніж 19 км., незалежно від фінансово-економічних інтересів, безпосередньо пов'язаних з енергетикою земного тепла.

Оттакі-то енергетичні можливості, поруч з кам'яним вуглем та нафтою, таять у собі надра земні. Величезні, але теоретичні, й загрозу замороженої культури усувають вони поки-що тільки теоретично.

Так само й водяні багатства нашої планети на самих водоснадах свої енергетичні можливості не обмежують. Ще з семидесятих років минулого віку винахідники засипають відповідні державні установи вимогами видати патент на використання морського тепла. В тропічних морях, а подекуди й ближче до помірної зони, незалежно від частини року, вода з поверхні має температуру 25—28°C, а на глибині метрів 200 градусів на 20 нижче. Такої температурної різниці досить, щоб рухався двигун, не водо-паровий, звичайно, а вугле-кислотний. На суходолі цей двигун можна встановлювати тільки там, де беріг крутий углиб не менш як на 200 метрів. Таких місць небагато знайдеться, отже, встановка мусить бути пливуча. Довгим рукавом, не смоком, а пропелером, холодну воду підійматиметься до конденсаторів, а схолюжена й через це стиснена вуглекислота вступатиме звідси до котла з температурою морської поверхні, де, нагріваючись, поширюватиметься й рухатиме двигуна, як і водяна пара. Коштуватиме встановка на 1000 сил близько 15000 доларів, це недорого. Передавати каблем видобуту від двигуна електроенергію буде вже економічно недоцільно, а то може й просто-таки не вигідно. Доведеться з цією силовою спарувати яку експлуатаційну встановку, що, наприклад, фіксуватиме азот або видобуватиме водень. Це ще більше знецінить принциповий бік нашої встановки, що й без того має мало не виключно місцеву. Взагалі, якби й пощастило побороти всі технічні перешкоди, що рясно вишикувались на шляху до масової реалізації цього винаходу, то й тоді він у балансі світової енергетики мав би дуже скромне місце десь недалечко гейзерів.

Ті самі технічні „дрібнички“ ніяк не дають просунутись у життя й другому проєктові — використовувати воду океанів. У цім разі винахідники намагаються споживати вже механічну енергію океану,

припливи й відпливи. Але через кляті „дрібнички“ зразки їхньої творчості виходять такі незграбні, що наче аж ніяково згадувати за них. На цім фронті боротьби за енергію технічно справа стоїть ще гірше ніж у питанні з видобуванням морського тепла.

Ще панахидніші настрої опанують нас, коли ми з води виберемось у повітря. Тут, крім згаданих угорі вітряків та роторів, ніякої енергетичної техніки більше нема. Проте, ще року 1753 Франклін, винайшовши громозвід, дуже наочно довів можливість, авіаційним терміном кажучи, „знижати“ атмосферну електрику. Відтоді багато десятків проєктів винахідники подавали на суд науки й техніки, й усі досягнення їх творчості пішли в небуття, навіть галасу не наробивши. Це не перешкодило акуратному німцеві проф. Плавсонові в недавно випущеній книзі точно обчислити, що, наприклад, $\frac{1}{3}$ теперішньої німецької території може мати з повітряної електрики мільйонів 700 кінських сил. Кінець-кінцем, не так-то й багато, але й того немає навіть у теорії...

Описувати далі такого роду проєкти буде загрозою зовсім збитись на „поминувание усопших“. І наведених ілюстрацій досить, щоб перевіритись, як пильно людський геній шукає виходу з того шляху, яким технічна культура котиться до безодні. Вже на сьогодні dokonано колосальну роботу, хоч катастрофічне завтра настане, як на людський вік міряти, не так-то й хутко. А треба ще зважити на ті злиденні матеріальні засоби, що їх мають до свого розпорядження наукові дослідники, й надто теоретики, бо тільки від них залежить стійкість фундаменту майбутньої енергетики. Але рано чи пізно ці матеріальні умови наукової роботи зміняться, бо муситимуть змінитися. Мусимо сподіватись, що наукова думка, найвищого щабля в своєму розвитку дійшовши, таки спроможеться дати сурогат цього проклятого чорного вугля. За такий сурогат, доводиться думати, правитиме білий вугіль плюс один чи декілька з „усопших“ проєктів. Зрозуміло, що це потребуватиме титаничних зусиль. Зрозуміло, що наявні запаси енергії часто-густо відставатимуть від спожитку, гальмуватимуть його, аж поки буде здійснений відповідний „утопічний“ проєкт.

Поки-що всі ці проєкти, всі ці різноколірні вуглі, вся різноманітність творчої наукової думки обертається навколо однієї спільної осі. Ця вісь — сонце. Адже ж усі види приступної для людини енергії — не що як трансформована сонячна енергія, різна якщо можна так сказати, тільки віком своїм, — від мільйонів років, що минули з того часу, коли рослини увібрали в себе животворче сонячне проміння, щоб віддати його у формі кам'яного вугля, сьогодні виконаного, й аж до кількох годин, протягом яких тропічне море увібрало в себе те саме сонячне проміння, щоб віддати його вуглекислотному двигунові.

Сонце давно вже стало в zenіті людського світогляду, ще за дитячих літ нашої культури. Культ сонця надав особливого колориту всьому світоглядові наших давніх предків. Безпосередньо сприйнята, спокійна, певна себе могутність великого світила позначила своєрідною статечністю всякий вияв їх життя, чи то громадського, чи особистого. Минули ери й забрали з собою монументальну статечність

колишнього світогляду. Настав інший темп життя. Неврастенична похапливість — знак нашої доби — всіх примусила розмінуватись на дрібниці. Де-далі то дуже стає змагання від тепла тропічних морів до незграбних „удосконалених“ моделей вітряків. Тисячі вчених манівцями обходять провідну ідею, витрачаючи все своє творче напруження на дріб'язок. Невже сонячна енергія, промінь — така вже непотріб технічна, над якою може замислюватись тільки сухий „теоретик“?

Перш за все, визначмо, які на розміри поклади „золотого вугля“. Хмарність та інші метеорологічні, а також астрономічні умови (плямовитворча діяльність сонця) дозволяють відповідати на це питання числами тільки грубо орієнтаційними. Ось кілька з них. Так звана сонячна постійна, цеб-то міра тепла, що випромінює сонце, пересічно рівняється 1,946 малої калорії на 1 кв. сантиметр на хвилину. Це число дана найточніша з неточних, але вона мабуть не показова. Ось опукліші: сонце протягом 8 місяців дає земній поверхні міру енергії, яка відповідає приблизно всьому вугляному запасові нашої планети; сама тільки Сахара протягом дня приймає на себе енергії в кіловатах близько сотні мільярдів. Не дивно, що ці ефемерні числа більше як піввіку не одного винахідника заводять у стан рівноваги дуже нестанівкою. Але ніде творчі зусилля техніків-енергетиків не дають таких нікчемних наслідків, як у спробах перетворити променисту енергію сонця на якийсь інший вид її, приступний до безпосереднього вжитку. Трафаретність панує тут дивна. Напрочуд незграбний принцип усіх установок, старих і теперішніх, полягає ось у чому. Величезними кривими дзеркалами тієї чи іншої форми проміння справляється на зачернені котли. Вода, що є в них, береться парою й живить двигуна. Такого роду станції потребують величезної площі на свої дзеркала, подають енергію, зрозуміло, не постійно, тоб-то мусять бути поєднані ще з якимись акумуляційними встановленнями. Коефіцієнт корисного діяння сонячного двигуна — 5,5%. Фахівці сподіваються найближчого ж майбутнього довести його відсотків так до 20. Зваживши на величезну загальну міру сонячної енергії, треба було б визнати перспективи золотувугільної промисловости за цілком добрящі. Можна було б не надавати ваги навіть тій обставині, що, наприклад, мало не вся Європа — територія „не сонячна“, що комерційно цілком виправдають себе сонячні двигуни тільки в екваторіальній зоні. Але, помімо конче потрібних дорогих акумуляційних установок, доводиться дуже серйозної уваги надавати більшій хибі сонячного двигуна — величезній площі, без якої він у теперішнім своїм вигляді неможливий. Потреба площі в золотувугільній промисловості така величезна, що нормально розвинена експлуатація нового джерела енергії потребувала б чималого вкорочення посівної площі. Зрозуміло, що така умова — смертний вирок теперішній конструкції сонячного двигуна. А за нову тимчасом не чути навіть в американській пресі. Навіть американські газетні репортери не відважуються „винаходити“ в цім напрямі! Це вже трагічно...

Науку давно вже оздоблюють солідними роботами, присвяченими сировині сонячної машини — світляному променеві, та й не тільки йому, а й усякому іншому, видимому й невидимому. Ці роботи приблизно чверть віку тому почали міцно повднувати теорії, присвячені

промінню, точніше — всякого роду випромінюванню, з теоріями про будову матерії, атому. Мало ще часу відтоді минуло, небагато ще досягнень. Але й того, що вже зроблено, досить, щоб поставити атом, його будову в центрі уваги фізики й хемії. І найбільша з проблем цих наук, тоб-то й життя в цілому, — проблема енергії вся змістилася в атомі.

Проте невеличкий він. Цікаво навести таке порівняння одного популяризатора: атом проти нашого тіла — все одно, що наше тіло проти сонця. Читачеві певне відомі основні твердження що-до будови атомової системи: центрального ядра (протона) з електронами, які обертаються навколо нього. Нагадаємо розміри її. Маса електрону рівняється 0,0 000 000 000 000 000 000 000 009 грама. З цікавого обчислення Резерфорда виходить, що шістьдесят тисяч електронів, розмішених в одну лінію, можуть укрити діаметр одного атома, а сто мільйонів атомів простою лінією одне до одного покладених дадуть віддаль приблизно $2\frac{1}{2}$ центimetri (трохи менш). А от, щоб мати поняття про розміри протона, уявімо собі таке. Хай електрони збільшилися до розмірів нашої землі й обертаються навколо свого протона, що знаходиться на місці сонця. Тоді поперечник протона буде всього тільки 6 кілометрів. Протон це й єсть справжня матерія, тоб-то виходить, що матерія в звичайнім розумінні, те, що ми бачимо — попросту казати „видиме ніщо“. Якби можна було з атомів, що з них складається тіло вола, вилучити саму тільки матерію, тоб-то тільки протони, та щільно притулити їх одне до одного, то вийшла б невеличка порошокина. І хто його зна, чи скоро розвиток сучасної техніки точного струменту, величезних успіхів дійшовши, дозволить би побачити цю порошокину під мікроскопом... Французький фізик Перен надав допіру проілюстрованому твердженню такої чудової форми: „густота матерії скрізь нуль, крім безконечного числа особливих точок, де вона має безконечне велике значіння“. А взаємини між людиною та безконечністю класично зформулював Перенів попередник і колега Паскаль: „людину почеплено між двома безконечностями“.

В цих прекрасних думках вкладено весь зміст сучасної науки й накреслено два основних шляхи розвитку її. Одним шляхом, вивчаючи безмірно великі природні величини, іде, головно, астрономія. Чим-раз глибше поринаючи у хвилі безконечности, вона далі й далі відходить від живого життя та боротьби людської. Тим часом, що більше фізика та хемія проходять у світ без краю малих величин, то ближче стають до реального життя, бо не тільки зародки його, а й геть усі процеси життєві корінням своїм ховаються десь у таємничих атомових глибинах.

Не випадково прирівнювано атом до сонячної системи. Атом — дзеркало її. Між безмірно великим сонячним світом і безмірно малим атомовим світом схожість не тільки в розміщенні їх центральних та периферійних елементів та в їх, сказати б, принципі великої міжелементової порожнечі. Другий момент, що так близько споріднює протон та сонце, це той, що протон керує рухами своїх електронів за математичними законами, так само суворо точними, як і в механічних взаєминах сонця з його планетами. Єсть і чимала різниця, що робить атомові дзеркала всесвіту трохи кривими. Перш за все протон

зовсім не світить; тому, що ми зємо світлом у сонячній системі, якщо продовжувати далі паралель між сонцем та протоном, відповідають цілі планетні катастрофи. Ці катастрофи в атомах — перескакування електронів з одних орбіт на інші, й тут вони, звичайно, цілком нормальне природне явище. Так само, як і в сонячній системі, знаходимо в атомовій оборотній рух і рух по орбітах навколо протона. Цей рух вражає своїм контрастом до планетного, своєю ефемерною швидкістю. Приблизні межі її: від ста тисяч до ста квінтальйонів оборотів на секунду.

Вже ці неймовірні швидкості змушують уважати атоми за велетенські резервуари енергії. Близькі студії над електронами показують їх як центри, де відбуваються ще бурхливіші процеси виміни енергії між найелементарнішими складниками реальної природи. На жаль у популярній статті в коротких словах говорити за ці студії не випадає. Ми повернемо до сфер ближчих до нас — молекулярних. Тут маємо ті самі казкові швидкості, тут обороти обчислюються теж мільйонами на одну мільйонну долю секунди. Те, що молекули — природні конгломерати атомів — більші звичайно за атоми, не усуває величезних перешкод до вивчення природи. Молекули ближчі до нашого світу грубих вражіннь тільки, сказати б, прикметно, а числово вони належать до того самого світу „атомових величин“. Ось як, наприклад, характеризує Перен молекулярні величини. В кубичному центиметрі повітря за нормальних умов (атмосферного тиску та температури) знаходиться молекул 30 мільярдів мільярдів (повторення не помилково). Якби їх нанизати на нитку, то на міліметрі було б з мільйони молекул. Щоб мати вагу в одну мільярдovu міліграму, треба взяти їх 30 мільярдів. Найменша швидкість тривкого оборотного руху молекули відповідає більш як мільярдovі оборотів на одну стотисячну секунди. Повітряна молекула, що, як відомо, в нормальних умовах ніколи не буває в стані спокою, зштовхується з іншими приблизно 5 мільярдів раз на секунду.

Про що ж можуть свідчити ці рухи, що їх треба було б назвати шаленими навіть у нескінченних просторах, астрономічно далеких від нас, рухи, які відбуваються на терені мізерному навіть в ув'язненні людини, що цілий вік свій коло мікроскопу звікувала? Про що? — тільки про запаси енергії, абсолютно скрізь розкидані на землі, у воді, в повітрі — незалежно від геологічних, метеорологічних і багатьох інших умов. Абсолютно скрізь, де є матерія, є й енергія, внутрішня енергія атомів, — та ефемерна сила, що її казкові запаси визначити важко навіть у порошинці під найліпшим мікроскопом невидній.

Але все це надто р'фінована теорія — можна сказати, похитавши головою. Ні, є і реальні досягнення — мусимо додати. Перше. Це радіоактивність, відома масовому читачеві, як сукупність природних процесів, з яких найцікавіший — безнастанне вилучення тепла (один грам радю дає на годину 130 калорій). Це явище радіоактивності мальовниче ілюструє один з найфеєричніших постулатів сучасної науки — розпад атома й перетвір його на інший, але розпад самостійний, природний і надзвичайно повільний. А якби пощастило керувати ним на наше бажання, розбивши його, втручатися в його внутрішнє життя, то, з обчислення Марквальда, можна було б переплисти океан пароплавом, витративши всього тільки одне кіло оліва.

Зрозуміло, що розбитий атом став за *idée fixe* багатьом видатним фізиком. Перший влучив в атом англієць Резерфорд. Характерно, як англійська преса реагувала на повідомлення про перші експерименти з вибиванням водневих протонів з атомів різних елементів. *Times*, кажуть, написав громовиту передовицю про антипатріотичних учених, які широко публікують ті відомості, що їх треба було б, пильнуючи найсуворішої таємниці, передавати до військового відомства. Бойовим слонам з *Times*'у з'ясували кілька найелементарніших речей з фізики, й їх патріотичні серця заспокоїлись.

Отож, Резерфордові досліди дали науці цілком практичні наслідки: атом уже надщерблено. Це — друге реальне досягнення атомової фізики. А про третє читач напевне вже довідався з загальної преси: вже вивчилися перетворити дешевий елемент на дорогий — водень на гелій. Вивчилися, правда, поки що тільки в лабораторії робити це, але двері з неї, прекрасно знаєте, відчиняються до техніки.

Ніхто, звісно, не стане заперечувати того, що в ідеї видобувати енергію безпосередньо з самого атома — в цій ідеї є багато утопічного. Але безсило спускати руки перед цим надто умовним словом — значить лишатись з неутопичною перспективою, спаливши останнє кіло чорного вугля, почати категорично переконуватись на досвіді, що білого й зеленого замало. Якщо мати справжню волю до творчості, до шукань, до кращого, то треба ставити основне питання енергетики тільки в такій площині: який з „утопічних“ проєктів вартий найбільшої уваги — що - до розмірів нових джерел енергії та зручності у використанні їх. Навіть поданих угорі коротеньких відомостей про шалені швидкості атомових рухів, про феєричну атомову динаміку напевне досить буде, щоб вирішити, що мусить заступити вугілля та нафту.

Не тільки теоретиків фізики та хемії ваблять таємничі надра атома. Тут збігається багато шляхів найрізноманітніших дослідників, усякого з них спокушає перспектива навіть найбільшу видиму складність пояснити невидимою простотою. Всякий закон і точних і природничих наук кінець-кінцем, у тій чи тій інтерпретації, приводить свого автора або дослідника до атома. Тут народились (і часто тут же й смерть собі знаходять) усі невидимі, як і атоми, різного роду „гени“, „вітаміни“, „біогени“, „vives vitales“; багато інших добрих побажань біологів освітити таємниці життя. Все, що є таємничого в світі, ховається в атомі. Мало не дві з половиною тисячі років навіть не наближались до цієї темної могили людської допитливості, наука манівцями обходила атом. І от, за яких два десятки років ідеї теперішньої атомістики з її своєрідним, суворо математизованим підходом до всякого природнього явища полонили всю точну науку. Багато з теперішніх і всі майбутні шляхи шукань точних наук, біології й техніки ведуть до таємниче замкненого в собі атома, цієї, як влучно висловився один німецький автор, — цегли всесвіту. А не вивчити властивостей будівельного матеріялу — значить ніколи не бути справжнім будівничим. А щоб найгрунтовніше вивчити, треба розділити на складники, треба розбити атом, і цього не минути...

Безперечно, заходжуватися й енергетикові розбивати атом — це надто сміливо, але іншого виходу немає, бо тільки там, тільки в атомових безоднях справжнє щастя людства.

А. БОРИС

Наука про поведінку людини, як проблема нашого часу

I

Поведінка не є об'єктом самим для себе. Це тільки ряд явищ, зв'язаних з різними об'єктами нашого зміслового спостереження. Ми можемо говорити не тільки про поведінку людини й тварин, але й про поведінку рослин, мінералів, хемічних субстанцій та взагалі матерії¹⁾. Поведінка цих різних об'єктів виявляється в різних простих та складних формах. Найскладніша є без сумніву поведінка людини. В ній находимо багато таких форм, яких не подибуємо і у найкраще розвинених тварин.

Під поведінкою людини розуміємо загально ніщо іншого як її ставлення, її рухові реакції, її діяльність і вчинки супроти оточення, а передовсім — людського оточення. Поведінка людини в цім розумінню була віддавна предметом суспільного інтересу. Бо вона несла з собою радість і горе, користь і шкоду. Суспільство намагалося забезпечити собі корисну діяльність своїх членів, або охоронитися перед шкідливою. Щоб досягти цієї мети встановляло воно закони, які наказували або забороняли окремі роди поведінки. Або воно давало різним формам поведінки свою оцінку, тоб-то: називало поведінку доброю, або злою, гарною, або поганою. Коли закони та суспільні оцінки були визнані від окремих членів суспільства, так що ці члени скорялися їм, тоді вони ставали нормами їх поведінки, тоб-то: вони порушували окремих членів суспільства до відповідної поведінки, або стримували їх від неї.

Як закони, так і оцінка поведінки, а навіть окремі форми поведінки здавалися первісній людині встановленнями богів. Звідти виникала їх обов'язкова сила для всіх людей. Але з часом це мусіло змінитися. Людина, яка на своєму віку багато бачила, легко відкривала, що як закони так і оцінка поведінки та й сама поведінка у різних народів неоднакові. Це було часто імпульсом на те, щоб ближче розглянути справу. Через те закони, оцінка поведінки і окремі форми її зробилися з часом предметом науки. З історії нашої науки знаємо, що вже перші грецькі філософи розглядали закони й інші норми поведінки. Дуже інтенсивно досліджували ці справи передовсім софісти. І вони дійшли до висновку, що всякі норми

¹⁾ Порівняй напр.: A. A. Roback, Behaviorism and Psychology. Cambridge 1923, p.p. 74, 75.

поведінки, як і самі форми її це не є ніщо дане богами, а людські встановлення, подиктовані часто їх егоїстичними інтересами. Це підривало загальну обов'язковість всяких законів і всяких форм поведінки. І загрозувало існуванню суспільства і держави. В наслідок цього проти софістів виникла сильна опозиція. Дуже визначну роль в цій справі відіграв Сократ. Він не міг погодитися з підтриманням всяких норм поведінки, які мають на увазі добро суспільства і держави. І тому став шукати угрунтування для цих норм поведінки. Після довгих розглядань винайшов він, що угрунтування людським нормам поведінки як і самій поведінці може і повинне дати наше знання, а саме: знання загального, загальні заняття. Отце встановлення мало велике значення. Завдяки йому Сократ не тільки став основником окремої філософичної науки, етики, але й мав вплив на дальший розвиток філософії. Цей вплив виявився і в нових часах.

II

В нових часах, починаючи від Декарта, багато філософів шукало угрунтування для пізнання і діяння в людському розумі, а саме в його загальних поняттях і судженнях. Цих філософів називаємо звичайно раціоналістами, а напрямок філософії який вони репрезентують, раціоналізмом. Для раціоналістів багато загальних понять і суджень являлися вродженими кожній людині чи навіть вщепленими їй від бога. Звідти виводили вони загальнообов'язковість тих понять і суджень для кожної людини. В цей спосіб доводили не тільки загальнообов'язковість законів, але й загальнообов'язковість етичних суджень про добро і зло. Однак раціоналізм був примушений під впливом досліджень, що спиралися на досвіді, раз-у-раз відступатися з первісно зайнятих позицій. Завдяки цьому загальнообов'язковість законів та етичних норм де-далі тим більше затрачувалася. Це піднесло питання про їх виникання і розвиток. Дослідження цієї справи привели з часом, а передовсім в 19 столітті, до висновку, що як закони так і етичні норми, а далі і всякі форми поведінки це ніщо іншого як суспільні утвори, яких виникнення і розвиток спричинені розвитком суспільства та взаємовідношень, що існують між його членами. Завдяки цьому інтерес до всяких умовних норм поведінки по трохи зникає. Натомість багато дослідників стало інтересуватися більше самими взаємовідношеннями між людьми, їх поведінкою у відношенні до себе. В цей спосіб була видвинута проблема науки про поведінку людини супроти людини.

Інтерес до поведінки людини супроти оточення спонукав багатьох дослідників зайнятися ближче її розглядом. В 19 столітті найбільше займалися цєю справою психологи. Вони, розглядаючи поведінку людини, дійшли до встановлення окремої науки, т. зв. соціальної або колективної психології. Але ця справа не була закрыта і для біологів. Біологи, що досліджували рухові реакції тварин, мусіли розглядати їх як поведінку тварин супроти себе й іншого оточення. В той спосіб була дана проблема науки про поведінку тварин. Зразу користувалися біологи при своїх дослідках поведінки тварин психологічним вияснюванням, намагалися встановити

їх суб'єктивні переживання. Це привело до виникнення окремої науки: зоопсихології або порівнявчої психології. Подібним способом повстала психологія дитини, психологія рас і інші. При кінці 19 століття і на початку 20 століття деякі біологи в різних країнах стали вирікати психологічного розглядання рухової діяльності і взагалі поведінки тварин і намагалися розглядати її виключно з об'єктивного боку, з якого вона фактично нам дана. Завдяки цьому проблема науки про поведінку тварин перейшла на нові шляхи. Це мало своє значіння і для проблеми науки про поведінку людини. Дослідники, які прийшли до того, щоб розглядати рухову діяльність тварин виключно з об'єктивного становища не обмежилися тим. Вони стали об'єктивно розглядання прикладати і при досліді поведінки людини, дитини і т. д. Звідти виникає з часом проблема чистої науки про поведінку тварин і людини¹⁾.

Проблема науки про поведінку людини має нині найбільше значіння у нас і в Америці. У нас підійшли до цієї проблеми передовсім рефлексологи, а в Америці т. зв. психологи-бігейвіористи. Їх головні представники обмежуються або намагаються обмежуватися на об'єктивний розгляд поведінки тварин і людини. Згідно з тим ми повинні вважати їх за головних будівників науки про поведінку тварин і людини. Крім них займаються потрохи розглядом поведінки тварин і людини також і справдешні психологи. Ці останні користуються в частині об'єктивними методами досліджень і впроваджують в свою науку деякі об'єктивно встановлені факти. Через те вони часто називають свою науку (психологію) наукою про поведінку. Але з цим не можна погодитися. Для психології головним завданням з самого початку є дослідження суб'єктивних переживань, даних само-спостереганню психолога. А поведінка для неї як предмет є первісно щось чужого, що знаходиться поза її межами. Колиж психологія називає себе наукою про поведінку, то вона в цей спосіб змінює чи збирається змінити свій предмет. Така зміна викликає в науці хаос і непорозуміння. Зрештою це не веде фактично до будування чистої науки про поведінку. Психологи приходять на цій дорозі звичайно ні до чого іншого, як до об'єктивного угрунтування психології чи взагалі до т. зв. об'єктивної психології. Це для самої психології може й корисно. Але в цей спосіб науку про поведінку збудувати важко. В кожному разі психологи в будуванні науки про поведінку не можуть іти наперед, а тільки ззаду. Відповідно до того нам не потрібно займатися психологією як наукою про поведінку. Ми можемо обмежитися на розгляд наукових вислідів, до яких дійшла рефлексологія та бігейвіоризм.

III

Рефлексологи не ставили собі спочатку завдання досліджувати поведінку тварин або людини. До цієї проблеми підійшли вони згодом, і то аж під впливом бігейвіористів. Через те в них наука про

¹⁾ Порівнай напр.: The American Journal of Psychology, vol. XXXVII, January 1926, № 1, стаття: Davies, Mechanism, meaning and teleology, p. 2.

поведінку людини менше розвинена як у бігейвіористів. З цього боку спостерігаються досить значні різниці між головними творцями рефлексології, Павловим і Бехтеревим. Павлов вийшов від експериментальних дослідів над реакціями слинних залоз і інших травлячих органів у тварин¹⁾. Щоб викликати ці реакції, впроваджував він в рот тваринам різні субстанції. При цих експериментах встановив він напр., що слинні залози виділяють слину, яка своєю якістю і кількістю відповідає властивостям впроваджених об'єктів. Такі і подібні явища називають пристосуванням до діяння оточення. Декому могли б ці факти видаватися актами, керованими від якоїсь розумної, духової істоти, оселеної в організмі. Але експерименти заперечували цьому поглядові. Вони доказували, що реакції слинних залоз виникають постійно і неодмінно при діянню відповідних субстанцій. Звідти прийшов Павлов до висновку, що ці реакції, це прості рефлексивні акти—зв'язані з нижчими відділами центральної нервової системи. З огляду на те, що вони зв'язані постійно з відповідними субстанціями, які служать за подразнення, Павлов назвав їх вродженими, постійними або безумовними рефлексами.

При дальших дослідях виявилось, що після деякого часу вже і сам вид їжі, а навіть вид осіб, що подають їжу, гонить слину. За тим показалося, що і випадкові подразнення, які діяли при подаванні поживи на змислові приладдя, пізніше вже самі спричиняли виділення слюни. Ці реакції в очевидний спосіб зв'язані з вищими нервовими осередками (цит. тв. ст. 180, 222). Крім цього вони видавалися непостійними і капризними. Прихильникові психологічного вивчення могло видаватися, що тут грають якусь ролю т. зв. психичні процеси, як напр. пригадування, думання, почуття, бажання. Але Павлов не міг з таким поглядом погодитися. Він як природник і фізіолог мав до діла з об'єктами, даними в просторі і доступними об'єктивному спостереганню. І тому не міг уявити собі, як то безпросторні суб'єктивні переживання, про котрі говорить психологія, можна наложити на матеріальний мозок (цит. тв. ст. 233). Зрештою він вважає неможливим встановити суб'єктивні переживання другої істоти. З огляду на те все він хоче остатися природником і фізіологом та розглядати реакції й їх виникання виключно з об'єктивного боку. Такий розгляд привів його до переконання, що і у виниканні цих реакцій існує правильність, так що їх навіть можна після деякого часу передбачити. Звідси прийшов він до висновку, що і ці реакції виникають в наслідок перенесення подразнень з доосередніх нервових шляхів на відосередні. Згідно з тим вчислив він і ці реакції до рефлексів, а саме: назвав їх змінними придбаними, умовними рефлексами.

Однак при дальших дослідях, які провадив Павлов над умовними рефлексами, виявилось, що вони, не вважаючи на правильність їх виникання, підпадають на протязі часу різним коливанням: вони то слабнуть то стають інтенсивніші; або гаснуть і знову відновлюються. Крім цього виявилось, що зразу ціла дана змислова ділянка входить в умовний зв'язок з даною реакцією і що пізніше настає аналіз чи

¹⁾ Гляди: Павлов. Двадцятилетний опыт об'єктивного изучения высшей нервной деятельности животных. 1924, ст. 15, 56.

диференціяція подразнень. Павлов мусів шукати для цих явищ вияснення. Тут був він послідовним об'єктивістом: він намагався відкрити механізм (фізіологічні процеси) нервової системи, який лежить в основі рефлексивної і аналізаторської діяльності організму. Досліди, ведені над цією справою, привели Павлова до встановлення, що подразнення, які діють на організм, спричиняють в нервовій системі то побудження то затримки, їх ірадіацію і концентрацію, їх взаємну індукцію і т. д.

Ці відкриття дали Павлову можливість не тільки вияснити механізм рефлексивної і аналізаторської діяльності організму, але й підійти до розгляду діяльності чи поведінки тварин і людини взагалі. Однак останні намагання не могли дати значніших успіхів. Його розуміння діяльності чи поведінки тварин і людини дуже вузьке; він ідентифікує її з вищою нервовою діяльністю. Завдяки цьому він не розглядає систематичним способом різних форм тваринної і людської поведінки, а підходить тільки до окремих форм, щоб викрити їх механізм чи звести їх до рефлексів. В таких умовах не прийшов він і не міг прийти до створення якоїсь окремої науки. Його наука остається в межах загальної фізіології. Як така може вона служити для вияснювання рухової діяльності чи поведінки тварин і людини — як цього хоче сам Павлов. Але вона не може зробити зайвою психологію. Навпаки. Вона може бути використана — проти чого Павлов не змагається — психологією для підпертя позицій. Та й справді. Психологи не цураються науки Павлова і використовують її для себе (гляди напр.: Корнілов „Учебник психологии“, Лен. 1926). Цим способом дана нам наука, яку можна назвати об'єктивною, фізіологічною або й рефлексологічною психологією.

IV

Бехтерев провадив ширші дослідження, як Павлов. Він робив експериментальні дослідження рухових реакцій тварин і досліджував також рухову діяльність людини¹⁾. Останні дослідження зродили в нього з часом змагання створити науку про людську діяльність. Розглядаючи тваринну та людську діяльність, мусів він звернути увагу на суб'єктивні чи психичні процеси досліджуваних істот. Але він, як послідовний природовець і фізіолог, не може погодитися з суб'єктивізмом психологів. Він відкидає психологічне вияснювання тваринних і людських реакцій і намагається розглядати їх виключно з об'єктивного боку. Для вияснення реакцій бере він на увагу об'єктивні основи психичних процесів. Звідти виникла в нього ідея об'єктивної психології. Основним методом цієї науки був експеримент. Він привів Бехтерева — подібно як і Павлова — до встановлення, що рухову діяльність тварин і людини можна звести до двох головних родів рефлексів: вроджених, або звичайних і придбаних або зіставлених. Цим способом в основу об'єктивної психології була поставлена наука про рефлекси: рефлексологія. Проте Бехтерев як послідовний об'єктивіст і ворог всякого суб'єктивізму зрікається з часом об'єктив-

¹⁾ Гляди: Бехтерев. Общие основы рефлексологии. Лен. 1926, глава XVI, XVII.

ної психології. Завдяки цьому рефлексологія зробилася самостійною наукою.

Завданням рефлексології як самостійної науки повинне було бути: дослідження рефлексивної діяльності тварин і людини та встановлення її механізму. Згідно з тим Бехтерів розглядає як звичайні так і зіставлені рефлекси, дає їх класифікацію, досліджує розвиток рефлексів у дитини і у дорослої людини, слідить за їх затримкою і їх повторним виниканням, прикладає до них різні всесвітні закони і намагається встановити окремі закони, яким вони підлягають. Однак відріжнювання звичайних і зіставлених рефлексів та встановлювання їх законів не могло дати рефлексології багато змісту. Отже Бехтерів намагався і в інший спосіб поширити межі своєї науки. Він встановив, що рефлекси тварин і людини це, загалом беручи, їх діяльність супроти оточення. Згідно з тим став він свою науку називати наукою про співвідносну діяльність тварин і людини. Таке загальне окреслення предмету науки дозволило Бехтереву ще далі піти. Реакції та взагалі рухова діяльність тварин і людини супроти оточення це є те, що ми називаємо їх поведінкою. Звідти прийшов Бехтерів до висновку, що рефлексологія є наука про поведінку тварин і людини. Ці окреслення рефлексології виходили поза її первісні межі. І вони повинні були привести Бехтерева до створення науки про співвідносну діяльність чи поведінку тварин і людини. І справді. В нього находимо плани до цього. Він збирався своєю рефлексологією заступити психологію у всіх її ділянках. Згідно з тим він назвав свою загальну рефлексологію наукою про людську індивідуальність і виділив з неї багато окремих рефлексологічних паростків. Але ці плани осталися планами. Для Бехтерева (завдяки експериментові як основному методу його досліджень) — головним предметом його наук все таки осталися рефлекси. Згідно з тим він нігде не займається систематично різними формами поведінки тварин і людини — навіть в тій мірі, в якій займаються ними психологи. Зокрема його наука про людську індивідуальність дуже мало звертає на неї свою увагу. Бехтерів розглядає тільки окремі форми тваринної і людської поведінки і то передовсім на те, щоб показати, що їх можна звести до рефлексів. Це видно не тільки в його „Общих основах рефлексологии“, а й в „Коллективной рефлексологии“. З того всього такий висновок, що Бехтерів не створив науки про поведінку тварин і людини, а тільки причинився до спопуляризування проблеми такої науки.

Коли рефлексологію Бехтерева не можна вважати за науку про поведінку тварин і людей, то вона остається подібно як і рефлексологія Павлова — в межах загальної фізіології. В такому характері її може використати наука про поведінку тварин і людини. Однак вона сама для себе не може зробити зайвою психологію. А навпаки. Її можна використати також для створення об'єктивної психології. Зрештою це не йде проти змагань Бехтерева. Його рефлексологія, не вважаючи на негативне відношення до психології, ще й тепер займається багато розглядом суб'єктивних чи психичних процесів (гляди цит. тв. розділ I—IV, XIV, XLVI—LIII). Тому ми маємо деяке право рефлексологію Бехтерева ще й тепер називати об'єктивною психологією.

V

Найбільшого розголосу здобула проблема науки про поведінку тварин і людини під впливом американської науки. При кінці 19 і на початку 20 століття стали деякі американські дослідники, що займалися дослідом тварин, прикладати до їх рухових реакцій, даних при спостереганні і експерименті, назву поведінка (behavior)¹⁾. Раз ця назва була прикладена в науці до реакцій тварин, то з тим більшим прамом можна було приложити її для окреслення реакцій і взагалі складної діяльності людини. Це право використали передовсім психологи, і то не тільки в Америці, але й поза Америкою. Деякі з них прийшли навіть на думку називати порівнявчу (тваринну), соціальну та фізіологічну психологію наукою про поведінку²⁾. В цей спосіб проблема науки про поведінку тварин і людини являлася для багатьох дослідників вже розв'язаною. Але деякі послідовні дослідники тварин стали при своїх дослідах ігнорувати психику. Це перенесли вони і на досліди людини. Окремі з цих дослідників прийшли з часом навіть до заперечування психики. В цей спосіб поставили вони на порядок дня проблему чистої науки про поведінку тварин і людини. І навіть намагалися створити таку науку. Творці цієї науки називають її для відрізнення від фізіології, звичайно, психологією. Однак ця наука фактично хоче ігнорувати психику. Отже творці її, щоб якось відрізнити її від звичайної психології, окреслюють її як психологію зі становища бігейвіоризму. Але це також не багато допомгло. Бо і дійсні психологи стали так само окреслювати свою науку. В наслідок цього доводиться говорити в данім випадку про ортодоксальний або крайній бігейвіоризм.

Крайніх бігейвіористів в Америці, як можна зміркувати, не багато. Головні їх представники Уотсон (Watson) і Вейсс (Weiss). Вони, протиставляючи свою науку психології, вважають її за цілком нову науку і спеціально американським утвором³⁾. Але такий погляд виявляє незнання джерел їх науки. З нашого огляду виходить, що проблема науки про поведінку людини та її прикладання слова поведінки чи якогось іншого слова в тім роді це — речі давні. Що ці справи саме з кінцем 19 і з початком 20 століття набрали більшого значіння, як давніше, це виявнюється теперішнім станом суспільного розвитку і станом науки взагалі. Негативне відношення до психології, яке різко виявилось у крайніх бігейвіористів, це також не їх спеціальність. Ближчі дослідження показують, що на бігейвіоризм мали значний вплив наші рефлексологи. Крім цього легко встановити, що не тільки в нас і в Америці, але й в інших країнах існували та існують біологи чи фізіологи, які ставляться негативно до психології⁴⁾. Це показує, що бігейвіористи могли одержувати імпульси з різних боків.

¹⁾ Гляди, напр. А. А. Roback. Behaviorism and Psychology, Cambridge 1923, ст. 39; The American Journal of Psychology, vol. XXXVII, January 1926, № 1, ст. 3; Уотсон. Психология как наука о поведении Госиздат. Укр. 1926, ст. XIV.

²⁾ Гляди, напр.: М. Дауголл. Основные проблемы социальной психологии. М. 1916, ст. 11.

³⁾ Гляди, напр. Уотсон. Психология как наука о поведении. Гос. Укр. 1926, ст. XVI

⁴⁾ Гляди, напр. Psychological Review, Vol. 32, № 2, March, 1925, стаття: Psychological objectivism By Charles M. Diserens, I, Types of objectivism.

Зрештою до такого становища, на яким стоять бігейвіористи, доходить сьогодні кожний послідовний природовець і біолог. Природовець мав і має до діла з предметами і явищами, які він може спостерігати очима, може дотикати, брати в руки, може змінити і над ними всіляко експериментувати. Згідно з тим він визнає тільки такі предмети, явища та сили, які доступні об'єктивному спостереганню. І визнає тільки такі закони, які він на тих предметах, явищах і силах відкрив. Одним словом, природні закони є одинокі закони, які мають для нього значіння. Природовець увільнився завдяки цьому від всяких гіпотез, які говорили про таємничі сили і намагалися в'яснювати т. зв. чуда. Для нього всякі чуда зробилися природними явищами, до котрих можна і треба підходити за допомогою методів природознавства і котрі тільки за допомогою встановлених ними законів належить в'яснювати. Завдяки цьому всьому мусить природовець до всяких суб'єктивних утворів, які є чи то предмет забобонних вірувань, чи навіть предмет науки, ставитися скептично. Це виявилось на протязі розвитку природничих наук. Це виявляється і тепер. Тому нічого дивного, коли природовець приходить вкінці до того, що починає ігнорувати і т. зв. психику з її різними суб'єктивними переживаннями.

На цім становищі стоїть нині не тільки фізик і хемік, але й біолог. Біолог має до діла з організмами і їх життєвими виявленнями. Вони дані йому подібно як і інші природні явища об'єктивно. Він може спостерігати їх за допомогою змислових приладів і може переводити над ними експерименти. Він може встановити їх залежність від об'єктивних умов і може встановити закони їх розвитку. Завдяки цьому приходить він до переконання, що тільки розгляд фізично-хемічних процесів, які відбуваються поза організмом і в організмі, поможе йому в'яснити життєві явища, поможе йому розв'язати загадку життя. Завдяки цьому він ставиться не тільки скептично, але й негативно до всяких спроб притягати якісь ще первісною людиною вигадані, таємничі життєві сили до в'яснювання життєвих явищ. Це становище мусить виявлятися у послідовного біолога не тільки при досліді життєвих явищ взагалі, але й при розгляді поведінки тварин і людини. Їх поведінка подібно як і всі життєві явища — дана йому з об'єктивного боку. Так само дані йому об'єктивно і всякі умови, які окреслюють її.

Завдяки цьому він буде примушений ігнорувати суб'єктивні переживання досліджуваних істот. І буде намагатися встановити передовсім об'єктивний механізм їх поведінки.

VI

Хоча наука крайніх бігейвіористів не може бути їх оригінальним утвором, проте її годі обминути мовчанкою. Бігейвіористи, це не дасться заперечити, перші поставили собі ясно завдання дослідити поведінку тварин і людини з об'єктивного боку. Це каже нам надіятися, що ми найдемо у них принаймні основи науки про поведінку тварин і людини. Тому буде доцільно ознайомитися ближче з наукою крайніх бігейвіористів.

Для ознайомлення з нею вистарчить розглянути книжку Уотсона п. з. „Psychologia как наука о поведении (Psychology from the standpoint of a behaviorist) Гос. Укр. 1926. З цієї книжки видно, що наука Уотсона виросла з дослідів над тваринами, перенесених на людину (гляди: цит. тв. ст. XIV). Він називає свою науку психологією. Але його основний метод досліду є об'єктивне спостереження. Згідно з тим він вважає за предмет своєї науки поведінку людини, тоб то її рухову діяльність, вчинки, слова на протязі її життя. А дослідження психики, суб'єктивних переживань, якими займається інтроспективна психологія, він відкидає. І приходять навіть до того, що сумнівається в існуванні психичних процесів. Таке рішення становище Уотсона супроти психології каже нам надіятися, що в нього знайдемо таку науку про поведінку людини, яка зможе існування психології зробити цілком зайвим. Однак ближчий розгляд науки Уотсона не зовсім виправдує наші сподівання. Просте (безпосереднє) об'єктивне спостереження, котре Уотсон хоче поставити в основу своєї науки, фактично не грає в ній належної йому ролі. Просте об'єктивне спостереження Уотсон використовує передовсім для встановлення анатомично-фізіологічної основи людської поведінки. На інші справи Уотсон не звернувши і не міг звернути належної уваги. Він захопився сильно експериментом так, що навіть впровадив в свою науку окремий метод умовних рефлексів, засвоєний від наших рефлексологів. Завдяки цьому псведінка чи діяльність людини, це для нього щось таке, що легко можна передбачити і чим можна керувати, це одним словом: реакції людини, окреслені головно діянням подразнень, прикладаних при експерименті. Згідно з тим наука Уотсона про діяльність чи поведінку людини, це наука загальна, абстрактна: це наука про поведінку чи реакції людини взагалі. На індивід Уотсон не багато звертає уваги. Він розглядає особу тільки при кінці, причім розкритиковує її індивідуальні властивості і зводить їх до суми реакцій. Завдяки цьому особа Уотсона не виявляє індивідуальності.

Вплив експерименту виявився в науці Уотсона також і при розгляді окремих форм людської діяльності чи поведінки. Уотсон не дає тут систематичного огляду різних форм людської поведінки, а обмежується на розгляд загальних реакцій: емоцій, інстинктів, звичок. Якись інші форми поведінки, а спеціально діяльність людини, направлена на її життєве оточення, для нього майже не існує. Натомість можна знайти в Уотсона щось такого, чого він в принципі вірився. Хоча він має намір розглядати тільки рухову діяльність людини, проте мусить впровадити в свою науку метод мовного вказування. Оцей метод допускає як інтроспекцію так і її об'єкт: психіку. Завдяки цьому Уотсон, не вважаючи на своє негативне ставлення до психології, займається одним з її головніших об'єктів: думанням.

З огляду на те, що Уотсон намагався оцею своєю наукою заступити звичайну інтроспективну психологію, то з боку психологів— як в Америці, так і деінде— посипалося на його адресу й адресу інших крайніх бігейвіористів багато різнорідних закидів. Ми згадували про те, що наука Уотсона— це наука про реакції людини взагалі. Коли це взяти на увагу, то зрозумілим і оправданим буде закид

деяких американських психологів, що наука Уотсона є ніщо інше, як складова частина фізіології¹⁾. Уотсон, бажаючи оборонити свою науку перед цим закидом, твердив, що фізіологія займається тільки дослідженням функцій окремих органів тіла, а його наука займається діяльністю цілого організму (гляди: Уотсон, Psychologia как наука о поведении. Гос. Укр. 1926, ст. 18). Але йому пригадали, що в кожній діяльності бере участь цілий організм, а з другого боку: що нема такої діяльності, в котрій би цілий організм зразу брав участь²⁾. В цей спосіб претензії Уотсона на самостійність його науки і незалежність її від фізіології виявилися неоправданими. Звідси психологи робили висновок, що наука Уотсона і інших крайніх бігейвіористів ніяким чином не може заступити психології і зробити її зайвою. А окремі психологи, які готові визнати за наукою крайніх бігейвіористів деяке значіння, вимагають поповнення її т. зв. інтелектуалізмом чи менталізмом³⁾. Ці психологи можуть знайти підпертя для своєї вимоги в поведінці самого Уотсона. Бо він, впроваджуючи в свою науку думання, також доповнив її первісні основи менталізмом.

VII

Доповнення науки про реакції людини менталізмом приводить до того, що психіка стає головним предметом науки, а реакції тільки її об'єктивною основою, яка служить для їх вияснення. Тоді дана нам не чиста наука про поведінку, а об'єктивна психологія. З цього становища виходячи, годі обурюватися, коли деякі психологи навіть крайній бігейвіоризм готові зачислити до об'єктивної психології⁴⁾.

Об'єктивна психологія є, що правда, поступ у науці. Але вона, ставлячи психіку за головний свій науковий предмет, мусить спиратися на інтроспекцію, як її основним методі дослідження. Це веде до того, що вона користується часом метафізичними гіпотезами не тільки для вияснення т. зв. суб'єктивних переживань, але й т. зв. свідомих чинностей. Коли це взяти на увагу, то не можна дивуватися, що послідовний біолог ставиться з недовір'ям до всякої хоч би найбільш об'єктивної психології. І зривається нею займатися. Однак таке зречення не повинне бути безсилля. Якщо біолог тільки зречеться об'єктивної психології і не дасть чогось нового, не дасть науки, яка цілком зробила б психологію зайвою, тоді психологія силою інерції буде далі процвітати і буде підтримувати існування метафізичних понять. Одним словом, біолог, який хоче бути наскрізь послідовним, повинен змагатися до створення науки про поведінку людини в цілім її обсязі.

Створення науки про поведінку людини, це може річ тяжка, але не безнадійна. Встановлення, до яких ми дійшли при розгляданню рефлексології і бігейвіоризму, повинні відкрити нам шлях,

¹⁾ Гляди напр. A. A. Roback, Behaviorism and Psychology, Cambridge 1923, p. 81, 201.

²⁾ *ibid.*, ст. ст. 81, 200 і далі.

³⁾ Гляди напр.: Український вісник рефлексології та експериментальної педагогки. Держ. В. 1925, ст. 166.

⁴⁾ Гляди напр.: Psychological Review, vol. 32, № 2, March 1926, стаття Psychological objectivism, ст. 128.

на якій належить піти. Ми встановили, що великою перешкодою для розвитку рефлексології і крайнього бігейвіоризму як наук про поведінку людини було те, що вони розглядали діяльність чи поведінку „людини взагалі“. Для простого об'єктивного спостереження „людина взагалі“ не існує. „Людина взагалі“ — це вигадка раціоналістичної філософії.

Нам дані в дійсності окремі людські особи і їх сполучення в колективи. Коли ми хочемо створити науку про поведінку людини, то цій науці треба зразу поставити завдання: досліджувати поведінку особи і поведінку колективів.

Дальшою перешкодою в розвитку згаданих наук як наук про поведінку людини було те, що вони брали на увагу тільки деякі форми людської поведінки, а саме передовсім „реакції взагалі“, в котрих людина залежить від оточення. „Реакції взагалі“ це утір людської абстракції. Людина виявляє передовсім такі форми поведінки, завдяки яким вона не тільки робиться незалежною від оточення, але й скоряє собі оточення, діє на нього, перетворює його. Наука про поведінку людини повинна ці форми людської поведінки систематично розглянути. Тільки тоді може вона мати право називатися наукою про поведінку людини — в цілیم значінню тих слів.

Перешкоди, як стримували розвиток рефлексології і крайнього бігейвіоризму як наук про поведінку людини, зв'язані з їх методикою. Щоб утворити науку про поведінку особи і колективу в її цілім обсязі, треба різними методами дати інше місце, як те, що його вони мають в рефлексологів крайніх бігейвіористів. На перше місце належить поставити просте об'єктивне спостереження. При чім буде доцільно відрізнити ще окремий метод, а саме об'єктивне самоспостереження. Коли так буде поставлена справа, тоді не тільки буде можливо відкрити багато індивідів і колективів, але й буде можливо встановити багато різнородних форм поведінки — починаючи від тих, в котрих людина залежить від оточення, і кінчаючи на тих, завдяки яким вона скоряє собі оточення.

Висунення просто об'єктивного спостереження на перше місце не обнизить значіння експерименту. Експериментальна методика в цей спосіб буде мати тільки трохи інші завдання, як вона їх звичайно має. Її головним завданням не буде встановлення якихось загальних законів, як це дотепер було. Вона перетвориться в метод тестів, який повинен дати оцінку про придатність якогось індивіда, або якогось колектива до відповідної форми поведінки чи діяльності; і повинен дати вказівки, як належить діяти на них, щоб спонукати їх до якоїсь діяльності. Цим способом користь з експерименту значно збільшиться. При тім всім непотрібно боятися про долю загальних законів. Прихильник загальних законів легко може бути задоволений. Коли він схоче експериментувати над великою масою людей ріжного віку, ріжної статі і ріжних рас, то він буде мати можливість встановити не тільки спеціальні, але й загальні закони, що їм підлягає поведінка людини на протязі її життя. Якщо наука про поведінку людини буде сперта на таких основах, тоді психологія де-далі більше буде тратити на значінню. І може колись цілком зникне з ряду наук.

VIII

Перед нами виникає тут питання: чи є в нас перспективи для утворення і розвитку чистої науки про поведінку людини? На це питання не тяжко відповісти. Створення якої-будь нової науки залежить: від матеріальних засобів, якими розпоряджає дане суспільство, від рівня його культурного розвитку від його змагань, від інтересу, який воно виявляє до проблем даної науки. Крім того, має тут вагу кількість і якість дослідників, відданих даній науці; обстановка, в якій їм доводиться працювати; матеріал, над яким вони переводять свої дослідження, та методи, якими вони користуються при своїх дослідженнях. Коли розглянути з цих ріжних боків відношення в СРСР, то треба сказати, що перспективи для утворення й розвитку чистої науки про поведінку на її території як найкращі. Матеріальні засоби СРСР ростуть день від дня. І для їх росту існують необмежені можливості. Культурний розвиток у всіх ділянках її життя поступає дуже швидко. Потім в СРСР направляється людська діяльність на соціалістичні шляхи. Це утворює на її широких просторах дуже вдячливий ґрунт для проблеми науки про поведінку людини і її розв'язання. Тим вияснюється обставина, що в нас проблемою науки про поведінку людини нині цікавляться не тільки широкі кола педагогів, не тільки рефлексологи, психологи та соціологи, але й ширші круги суспільства. Цей інтерес виявився передовсім в жвавих дискусіях між рефлексологами і психологами. Хоч ці дискусії обертаються дотепер головню навколо принципів, що на них повинна будуватися наука про поведінку людини і викликають часом в сторонньої людини вражіння порожньої гри слів, проте їм годі відмовити деякого значіння: вони спричиняються до роз'яснення справи й викликають у багатьох дослідників і вчених змагання розв'язати цю проблему. І справді. Інтерес до проблеми науки про поведінку людини вже спонукав багатьох дослідників направити всі свої зусилля в цьому напрямку. Зокрема у нас на Україні ця справа знаходиться на добрім шляху. Велике значіння для цієї справи повинне мати передовсім об'єднання педагогів і рефлексологів в Харкові, яке між іншим виявилось у виданню журналу „Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки“.

Ближчий розгляд роботи, веденої на території СРСР для розв'язання проблеми науки про поведінку людини, показує, що багато робітників стало вже на вірний шлях. Велику вагу має те, що між ними є немале число послідовних біологів, які ставляться негативно до психологічного вияснювання тваринної і людської поведінки, змагаються до створення чистої науки про поведінку людини. Це дає нам певність, що наука про поведінку людини не піде у свійому розвитку на психичні манівці. За тим чимало важить те, що багато дослідників визнають просте об'єктивне спостереження за основний метод при своїх дослідженнях. Ця обставина вже дала свої наслідки. Завдяки простому об'єктивному спостереженню деякі дослідники вже не виходять від раціоналістичного поняття „людини взагалі“, а беруться досліджувати передовсім поведінку індивідів та колективів. Крім того просте об'єктивне спостереження повинне мати

своє значіння і на майбутнє. Завдяки йому буде можливо не тільки відкрити індивіди та колективи, а й встановити цілий ряд різних форм тваринної і людської поведінки. В цей спосіб будуть покладені основи для науки про поведінку людини. Коли це взяти на увагу, то ясно, що рефлексологи й інші експериментатори не повинні противитися змаганням поставити просте об'єктивне спостереження на перше місце. Зрештою ми бачимо, що рефлексологи вже йдуть в частині назустріч цьому змагання. Це видно передовсім в Харківських рефлексологів. Вони вже не задовольняються станковим методом, досліджуючи поведінку собак, але переходять вже до природного експерименту (гляди: Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки 1925, ст. 9). Це каже нам надіятися, що вони не затримаються на тім і що хутко просте об'єктивне спостереження при їх дослідах здобуде належне місце. Тоді вони певне більше як дотепер візьмуть на увагу людину як об'єкт, гідний їх дослідів і допоможуть педагогам відкрити як найбільшу кількість форм її поведінки. Це дасть не тільки потрібний матеріал для науки про поведінку людських індивідів і колективів, але й для експериментальних досліджень над механізмом їх поведінки. З цього скористає не тільки наука, але й практика.

А. ФІЛІПОВ

Психологія і Рефлексологія ¹⁾

Нині, особливо в нас, на Україні, надзвичайно гостро стоїть питання про психологію і рефлексологію. Як відомо, звичайно психологію зв'язують з ідеалізмом, а рефлексологію з матеріалізмом. Погляд цей, безперечно, є слушний. Адже психологія має до діла з „духом“, початком відмінним від матерії, який пізнаємо так чи інак за допомогою самоспостереження — методу цілком чужого точному природознавству, якому, як це часто говорять, властивий „стихийний матеріалізм“. Рефлексологія, вивчаючи поведінку людини, ніколи не виходить за межі матеріальних явищ і вивчає цю поведінку точними методами природознавства. Проте, хоч це все і так, то все таки питання про психологію й рефлексологію зовсім не так прямолінійно-просто. Як ми покажемо далі, загальні рефлексологічні принципи вже давно виробили саме філософи-ідеалісти: Декарт, Мальбранш, Спіноза й Лейбніц, а сучасні рефлексологічні теорії переплітаються з далеко не матеріалістичними поглядами: з енергетизмом і психологічним соліпсизмом у Бехтерева і з психофізичним паралелізмом разом із схилянням перед таємничою психикою в Павлова. Крім того, всі пам'ятають, як прямолінійний розвиток рефлексологічних принципів спричинився саме до дискредитування матеріалізму („енчменізм“). Тому постає питання: не жадаючи знати нічого, крім рефлексів, у поведінці людини, щоб зміцнити матеріалізм, чи не робимо ми з матеріалізму абсурду або курйозу? І не бажаючи знати ніякої психики в поведінці людини, щоб зруйнувати ідеалізм, чи не позбавляємося ми змоги дати психиці якесь зрозуміле пояснення й чи не робимо її підпорою для всіх містичних і довільних теорій? Звідси видно, що питання про психологію й рефлексологію потребує пильного всебічного й безстороннього обміркування.

Засновником сучасної рефлексології є російський фізіолог Сеченов, що ще в 1863 році встановив, що: „геть усі психичні акти не ускладнені пристрасним елементом (про це буде мова далі) розвиваються дорогою рефлексу. Отже і всі свідомі рухи, що походять з цих актів, рухи, звані звичайно довільними, є в строгому розумінні відбиті“ ²⁾.

До цього ж погляду Сеченов прийшов, виходячи з тези, яку розвивають дуже енергійно німецькі, так звані „вульгарні“ матеріалісти, що мозок є орган душі й думка зв'язана з рухом. „Ми не

¹⁾ Стаття дискусійна. Ред.

²⁾ И. Сеченов „Рефлексы головного мозга“, СПб 1867, стр. 134.

філософи, каже Сеченов і в критику цього погляду (про відношення між мозком та душею) заходити не будемо. З нас як з фізіологів досить і того, що мозок є орган душі, щоб-то такий механізм, котрий, коли які-небудь причини впроваджують його в рух, дає в остаточнім результаті ряд зовнішніх явищ, якими характеризується психична діяльність¹⁾. Погляди Сеченова, як відомо, почав розвивати акад. Павлов (як він сам визнає в своїм „Двадцятирічній доповіді“), роблячи спроби над собаками (слинна реакція), а далі академик Бехтерів переніс досвід з собак на людей (рухова реакція).

Що до учіння про умовні рефлексі акад. І. Павлова, то воно зовсім не являє матеріалістичної точки погляду на природу свідомости. Акад. Павлов цілком виразно визнає свідомість, як окремий рід буття. „Власне,— пише він у своїй книзі: „Двадцятилітній опыт об'єктивного изучения высшей нервной деятельности. Условные рефлексы“. Держ. Вид. 1920,— цікавить нас у житті тільки одно: наш психичний зміст. Проте механізм його був і є оповитий для нас густим мороком²⁾. „Я не відкидаю психологію, як пізнання внутрішнього світу людини. Ще менше я хочу відкинути що-небудь з найглибших потягів людського духу“³⁾. Перед зусиллями психологів він „схиляється“ і називає їх роботу „незмірною, багатирською“⁴⁾. В його досвідах „те, що в суб'єктивному світі нам здається бажанням, виявлялося тільки в рухові тварини“, а „слинну реакцію тварини можна було б розглядати в суб'єктивному світі, як субстрат елементарного, чистого уявлення, думки“⁵⁾. Проте, цілком визнаючи свідомість, Павлов думає, що вона зовсім непотрібна для фізіології, як для фізичної науки. „Коли натураліст ставить собі завдання повно аналізувати діяльність вищих тварин, він не зраджує принципу природознавства, не може, не має права говорити про психичну діяльність вищих тварин. Природознавство — це робота людського розуму, обернена до природи, щоб досліджувати її без яких-будь тлумачень і понять, запозичених з інших джерел, крім самої зовнішньої природи... Для послідовного натураліста й у вищих тварин існує тільки одне: зовнішня реакція тварини на явища зовнішнього світу“⁶⁾. „Як почалася наша робота з боку фізіології, так вона і далі йде незмінно в тім же напрямку. Як метод і обставини нашого експериментування, так і проектування окремих завдань, оброблення матеріалу і, нарешті, систематизація його зостається в обсягові фактів, понять і термінології фізіології нервової системи“⁷⁾. „З попереднього очевидно, що наш головний предмет підлягає об'єктивному дослідженню і власне є предмет цілком фізіологічний“. Навіть стосунків до психики фізіологія не повинна зачіпати — „фізіологія поки що не має серйозної причини до цієї роботи. Найближче завдання її — зби-

1) Іб. стр. 4.

2) стр. 40;

3) Іб. стр. 77.

4) Іб. стр. 183.

5) Іб. стр. 20.

6) Іб. стр. 41.

7) Іб. стр. 9.

8) Іб. стр. 21.

рати, систематизувати й аналізувати об'єктивний матеріал, якому здається і краю нема“¹⁾.

З наведених цитат зовсім ясно, що погляд акад. Павлова є цілком правильний і єдино можливий, чисто науковий фізіологічний погляд. І як що й може здивувати в цьому погляді, то тільки те, що він може тепер викликати сумніви й вагання (як відомо він спочатку викликав їх і в самого автора) після того, як, майже 300 років тому, саму „спробу об'єктивного вивчення вищої нервової діяльності (поведінки) тварин“ виконав відомий філософ-ідеаліст Декарт і то навіть не на собаці, а на самій людині (про Декарта див. далі).

Однак, не зважаючи на те, що сам акад. Павлов визнав свідомість, багато все-таки вважають, що рефлексологія заперечує психологію, рефлексі заперечують свідомість. В цьому криється глибоке непорозуміння, бо самі рефлексі зовсім не є стани свідомости. Рефлексі належать до світу об'єктивного, протяглого, зовнішнього, стани ж свідомости належать до світу суб'єктивного, не-протяглого, внутрішнього. Від того, що ми знаємо тепер про „умовні рефлексі“, „аналізатори“, „гальмування внутрішнє і зовнішнє“, „умовне гальмування“, „диференційне гальмування“ і т. інш., від того ще зовсім не зникає весь неосяжний світ людських радощів і смутку, мудрости й недоумства, любові й ненависти, бадьорости та розпачу, величного й смішного. Так само, і після всіх робіт акад. Павлова люди, як і перше, сприймають речі як зелені й голубі, солоні й солодкі, приємні й гидкі, холодні й теплі і т. ін. Всі ці речі існують так само, як вони існували перше і, певна річ існуватимуть, аж поки існуватиме хоч одна людина, і коли ми можемо бути чого певні, так це того, що ми ніколи не зможемо думати, що в нас нема думок, або бути свідомими, що в нас нема свідомости, не впавши при тім в найбільшу суперечність, бо в думці відкидати психіку, це значить все-таки виявляти її, хоч би як непослідовною здавалася вона інколи. Однак, не зважаючи на безсумнівне існування станів свідомости, їх не можна знайти, відткнутись, як до таких, в яких-небудь станах нервової системи (напр. знайти радість, як таку, під мікроскопом). Ба й більше, їх не можна навіть шукати тут, бо властиво — стани свідомости поза свідомістю не мають ніякого існування. Тому не можна думати, що рефлексі можуть витиснути свідомість: оба ці початки живуть у цілком відмінних обсягах існування.

Сам акад. Павлов — протилежно до думки другого славетного фізіолога Дю-Буа-Реймона, який казав, що ніколи ніяке найдосконаліше „астрономічне“ знання всіх процесів у мозкові не дасть нам можливости навіть найменшою мірою збагнути загадку самої свідомости, бо, маючи до діла з мозком, ми ніколи не вийдемо з обсягу матерії — думає, що згодом рефлексологія висвітлить таємниці нашої свідомости. „Здобуті об'єктивні дані, на підставі подібности, або тотожности зовнішніх проявів, наука перенесе коли-небудь на наш суб'єктивний світ і тим одразу яскраво освітлить нашу таку таємничу природу, з'ясує механізм і життєве значіння того, що цікавить людину найбільше — її свідомість, муки її свідомости“²⁾.

1) Іб. ст. 51.

2) Іб. ст. 23;

Проте така думка — тільки зрозуміле захоплення спеціаліста своєю цариною. З'ясувати суб'єктивний світ об'єктивним, значить звести суб'єктивний світ до елементів протяглих, вагомих і пізнаваних зовнішнім досвідом, а тим часом суб'єктивний світ у самій своїй суті і є світ саме непротяглий, невагомий і пізнаваний не зовнішнім, а внутрішнім досвідом і поза непротяглистю, невагомістю і пізнаваністю внутрішнім, а не зовнішнім досвідом власне не має ніякого існування. І ми зовсім не бачимо, яким чином рефлексологія може навіть зробити які-небудь спроби наблизитися до цього зведення. Рефлексологія може встановити тільки певну відповідність між певними фізіологічними й певними психічними явищами. Та й справді ми бачимо, що встановлені вже від проф. Бехтерева в його „Общих основах рефлексологии“ 1918 г. рефлексологічні принципи цілком незаперечно свідчать тільки про свою відповідність до принципів психічних. Візмім перш за все „основний закон, який треба назвати законом сполучених рефлексів“. „Суть цього закону полягає в тім, що коли з основним подразненням, що спричиняє звичайний рефлекс, спадається, або трохи перед ним іде, інше подразнення, неадібно спричинити рефлекс, то після кількох повторень вищезазначений рефлекс спричиняється не тільки звичайним для його подразником, але й сполученим з ним первісно індиферентним для нього зовнішнім подразненням. Як відомо, дитя заспокоюється, скоро губи його торкаються грудей матери й воно починає ссати, згодом, заспокоює вже його саме наближення до нього матери“¹⁾. Цілком очевидно, що в психології цьому принципові відповідає принцип асоціації. Ще очевидно також, що цей основний закон рефлексології, закон сполучальних рефлексів встановлений перше не в лабораторіях, але з давних давен відомий найпростішим людям. Кожна жінка, що дає своїй кішці сирове м'ясо, добре знає, що досить тільки почати гострити ножа до горшка, як зараз же цей звук — подразнення спочатку зовсім індиферентне для кішки, а згодом зв'язане з годуванням її: точать ножа, щоб різати сирове м'ясо і при тім дається м'ясо й кішці, — страшно хвилює кішку й примушує її стрімголов здалеку кидатися до своєї хазяйки. Так само в дачних місцевостях, де селяни виїжджають на станцію до потягу і де їх не підпускають до станційного під'їзду до підходу потяга, на звук станційного звону, що дає знати, що підходить потяг, коні стрімголов одні наперед других кидаються до станційного під'їзду, часто навіть перекидаючи хазяїв, — звук станційного звону, подразнення спочатку цілком індиферентне для коня, але зв'язане потім з биттям батога: — б'ють коня, щоб він перегнав других і швидче захопив пасажира — згодом спричиняє в нього непереможний біг до станційного під'їзду. Дальший основний закон треба назвати законом відтворення, або репродукції. „Всякий сполучальний рефлекс, розвинувшись, не зникає без сліду, а залишаючи після себе слід в нервових центрах, виявляє нахил відтворювати подібні рефлекси під впливом того самого, або подібного зовнішнього імпульсу“²⁾. Цілком очевидно, що в психології цьому

¹⁾ Ст. 68;

²⁾ Ст. 89.

принципові відповідає пам'ять. „Тут треба розглянути дальший основний закон, завдяки якому всякий взагалі сполучальний рефлекс є результат індивідуального досвіду, що в його основі лежить вправа й звичка. Жодний вищий або сполучальний рефлекс не розвивається сам від себе, а з'являється тільки в наслідок індивідуального досвіду. Без індивідуального досвіду людина не навчається ходіння, зосереджування, розмови, різних дій, навіть міміки, основаних на репродукції й наслідуванні, одним словом, без вправи і навички нема вищих рефлексів“¹⁾.

Цілком очевидно, що в психології цьому принципові відповідає звичка. „Другим дуже важним законом треба визнати закон гасел, про який говорилося частини вже вище, і який полягає в тім, що коли два подразнення ідуть одно по другім, при чім перше є більш менш індиферентне, а друге спричиняє рефлекс, то після деякого числа послідовних повторень цих подразнень, настає разом з найранішим в часі індиферентним подразненням рефлекс, який перше наставляв аж по другому подразненні“²⁾.

Цілком очевидно, що в психології цьому принципові відповідає знов таки асоціація...

„За дальший основний закон сполучальних рефлексів треба визнати закон гальмування й розгальмування. Річ у тім, що всякий взагалі вихований сполучальний рефлекс при поновленні підпадає внутрішньому гальмуванню, через що з кожним новим повторенням він, не підтримуваний сполученням з основним подразненням, поволі слабшає на своїй силі. Наприклад, ви б'єте собаку нагаєм і тим виховали в неї сполучальний рефлекс між образом нагая і шкіряним механічним подразненням. Через те, тільки собака побачить нагай — тікає, але як погрози будуть повторюватися часто, то хутко можна спостерегти, що тварина де-далі, то чим-раз слабше реагує на помахи нагая і нарешті починає ставитися до нього байдуже“³⁾. Цілком очевидно, що в психології цьому принципові відповідає забування й привикання.

„Дальший важний закон являє собою закон диференціації сполучальних рефлексів. Він полягає в тім, що разом з вправою коло подразнень, які її спричиняють, чим-раз більш вужчає як в екстенсивності так і в інтенсивності подразнень, через що оживлення сполучального рефлексу обмежується чим-раз тіснішим і значить спеціальнішим обсягом зовнішніх впливів... Даймо на те, що людину налякав постріл з рушниці. Після того вона боїться всякої рушниці й взагалі огнистої зброї. Але згодом, обізнавшись з нею, людина ставиться до неї байдуже й стережеться тільки набитої шротом рушниці“⁴⁾. Цілком очевидно, що в психології цьому принципові відповідає розрізнення і т. ін. і т. ін.

Відповідність цих основних принципів рефлексології до принципів психології така разлива, що іноді здається, що всі ці принципи рефлексології є просто наші старі знайомі, виходні із примарного

¹⁾ Стр. 92.

²⁾ Стр. 94.

³⁾ Стр. 97.

⁴⁾ Стр. 104 — 105.

світу „суб'єктивної“ психології, пристроєні тільки в „об'єктивний“ одяг і часто поділені на окремі шматки, з яких кожний проте претендує на назву самостійного закону. А в тім і об'єктивний „одяг“ рефлексологічних законів Бехтерева не може навіть імпонувати. Адже цілком очевидно, що всі ці закони є сколком законів старої асоціативної психології. Але ж асоціативна психологія, починаючи від Гертля й Прістлі і весь час майже зв'язувала нерозривно асоціативні процеси з процесами, які відбуваються в мозкові.

Отже рефлексологія може встановлювати тільки певну відповідність між фізіологічними і психологічними явищами. Проте з того, що ми знаємо цю відповідність, ще зовсім не виходить, що ми знаємо самі ці психичні явища. Як раз навпаки, можна сказати, що коли б, подібно до того, як акад. Павлов у фізіології всі фізичні явища пояснює тільки фізичними, в психології була б зроблена спроба всі психичні явища з'ясувати тільки психичними, то ми тоді б тільки мали цілком правильний і єдино-можливий чисто науковий психологічний погляд — бо коли психіку з її своєрідністю так чи інакше дано нам, то ми повинні і всій цій своєрідності дати наукове з'ясування, бо всякий науковий світогляд не може годитися з тим, щоб навіть і найменший факт залишався без наукового з'ясування, а не то, що цілі величезні світи свідомості. Словом, конче потрібне не посереднє встановлення закономірності психичних явищ вказівкою на залежність їх від явищ фізичних, а встановлення закономірності в самій психіці. З найдавніших часів і дотепер ніхто не має сумніву в залежності психичних явищ від фізичних, а проте, це не стало на заваді, що психіка була джерелом і опертям метафізичних і довірливих теорій. Як ми вже говорили, Декарта, Мальбранша, Спінозу й Лейбніца можна вважати засновниками рефлексології, а проте вони є великі філософи ідеалісти. Декарт і Мальбранш є також засновники славетної фізіологічної теорії почувань, яку згодом розвинули Джемсон і Ланге, а проте, бог відограє основну роль в теорії пізнання Декарта, а Мальбранш твердо встановлював, що душа ближче зв'язана з богом, як з тілом. Можна сказати, що навіть психологія схоластична і то є психологія фізіологічна. З'ясовується це тим, що схоластики розуміли душу людини не інакше як по суті своїй зв'язану з тілом, відмінно від духів безплотних — янголів і демонів, і тому зовсім не сумнівалися, що тіло діє на душу (*influxus physikus*). І тільки встановлення закономірності безпосередньо в самій психіці скуче психіку цілковитою необхідністю, і тим в ній не залишить ніякого місця для метафізики й довірливості.

Досі одначе подібних спроб не робилося. Справедливість вимагає відзначити, що до певної міри до неї змагається психоаналіз Фрейда, який закономірно пояснює все психичне — найменше й найдрібніше — завжди психичним таки. Одначе він дуже далеко стоїть від неї. Психоаналіз Фрейда займається „несвідомим“, тим часом наукова психологія повинна також займатися і свідомим, не кладучи гострої межі між свідомим і несвідомим. Далі, психоаналіз, а ще більше всяка, навіть сама крайня спиритуалістична психологія, не обходиться без фізіологічних умовин, коли з'ясовує стани свідомості, зв'язані з органами почувань, тим часом як з чисто психологічної

точки зору, з'ясовуючи стани свідомості, зв'язані з органами почувань, треба відкинутися від фізіологічних процесів і розглядати тільки ті психичні процеси, які тут є, подібно до того, як акад. Павлов зрікається при „психичному збудженні“ всякої психіки і стежить за тими тільки фізіологічними процесами, які бувають при тім збудженні (хоч би як незвично це йому здавалося спочатку). Про те, оскільки більше значіння для психології мав би відхід від фізіологічних умовин при вивченні станів свідомості, зв'язаних з органами почувань, свідчить той факт, що саме ці стани (відчуття) і кладуть звичайно в основу всієї психології, надаючи їй тим з самого початку фізіологічне обарвлення. Нарешті психоаналіз шукає сенсу окремих конкретних психичних явищ, він „казуїстично тлумачить“ їх, він „справді не може похвалитися тим, що він не вдається в дрібниці“, ¹⁾ тим часом наукова психологія повинна дати загальне причинне з'ясування для всіх психичних явищ. Слід сказати, що психоаналіз Фрейда, який повинен встановити, як переконаний автор, детермінованість і мотивованість всіх наших найбільш випадкових дій, на ділі може стільки ж встановити детермінованість всіх наших учинків, скільки й дискредитувати цю детермінованість. І дійсно, основи теорії Фрейда фантастичні (вони зовсім подібні до метафізичної психології Гербарта), ²⁾ а пояснення його часто довірливі. Фрейд перш за все виразно розрізняє в нашій свідомості два „Я“ — одно свідоме, а друге несвідоме, гостро ворожі одно до другого; окремі акти свідомості групуються в нього в різноманітні „комплекси“, що перебувають у постійній „боротьбі“; ті комплекси, що беруть гору залишаються в свідомості, а решта „відтісняються“ в підсвідомість; ці відперті комплекси стають „ущемленими“ і є для свідомості „чужородними тілами“; вони не залишаються в спокою, а дають за себе знати яким-небудь способом, що й відбивається на правильному вияві психичних функцій. Цим і дається з'ясувати, на думку Фрейда те, що в нас часто бувають вчинки, як здається, цілком випадкові і неумисні, а справді, вони цілком мотивовані, але тільки їх „сенса“ виходить неодмінно завжди із сфери підсвідомого. Таким чином Фрейд дає тлумачення явищам не в дусі механічної причинності, а в дусі певної доцільності. Так коли людина забуває що-небудь, то за Фрейдом, це не значить, що певні акти свідомості не були зіставлені один з одним і не утворили певного спогаду, а значить, що підсвідоме „я“ має певні мотиви, щоб забути (напр. забути те, що зв'язане з неприємним почуттям); так само, коли людина робить що-небудь з неувважності, наприклад, захопившись цікавою розмовою, проходить повз свого дому, то за Фрейдом тут нема забуття певної обставини, а навпаки підсвідоме „я“ має на оці свою власну певну мету: так само коли людині сниться щось нещасливе, за Фрейдом це буває не тому, що свідомість, зв'язуючи певні речі за однаковими ознаками, забуває через ослаблення уваги суперечні їх ознаки, які не дають можливості

¹⁾ Фрейд „Лекции по введению в психоанализ“ пер. М. Вульфа Гос. Изд. 1922, стр. 32.

²⁾ Хоча, здається, Фрейд прийшов до них самостійним шляхом пор. Freud „основные психологические теории в психоанализе“ пер. Вульфа Гос. Изд. 1923 стр. 24.

їх зв'язувати (коли ми не спимо), а тому, що недоладній сон завжди має прихований символічний сенс, а саме він виявляє незадоволене жадання (при чому в дорослих це жадання виявляється завжди в замаскованій формі, а самі ці жадання чомусь стосуються до полового життя). Словом, кажучи конкретно, коли, наприклад, голова зборів, відкриваючи збори, замість сказати „оголошую збори відкритими“, говорить „оголошую збори закритими“, то, за Фрейдом, це буває тому, що в голові в підсвідомій сфері є сильне небажання відкривати неприємні для його збори, яке і виявилось в сказаних словах голови про закриття зборів, і в цьому значіння помилки на слові і саме це значіння спричиняє детермінованість дії. На ділі дуже часто така помилка на слові не має ніякого сенсу, як коли ми кажемо замість „пиріг спікся“ — „спік пирігся“, або замість „на нашій вулиці свято“ — „на нашім святі вулиця“ — і відсутність такого сенсу ні трохи не заперечує детермінованість цих психичних актів. Річ у тім, що всі психичні акти завжди як найстрогішим і суто механічним способом детермінують один одного, але сенсу в них дуже часто може не бути; коли ж є цей сенс, то він сам є детермінований від інших психичних актів і сам детермінує інші психичні акти таким самим способом, як взагалі детермінуються всі психичні акти.

Щоб дати уявлення, який фантастичний буває психоаналіз Фрейда, ми наведемо його тлумачення образів сну; коли вони чим-небудь і відрізняються від тлумачення різних сонників, то тільки своєю непристойністю. „Перш за все помітну роллю в виображенні всіх мужських геніталій в цілості грає священне число 3“¹⁾. Сам же мужський половий орган уявляється у снах: „водопроводним крантом, чайником, водограєм і іншими речами, які можуть витягатися в довжину, як наприклад, вислими лямпами, оливцями, що висуваються і т. інш... оливці, ручки, напильники для нігтів, молотки та інші інструменти служать безперечно мужськими половими символами“²⁾. „Завдяки дивній здібності мужського органу підійматися в напрямку протилежному діянню сили притягання, окремий випадок ерекції, його відображають символічно у вигляді балона, аероплана“³⁾. „До числа менш зрозумілих мужських сексуальних символів належать плазуни й риби, на першому місці відомий символ змії. Далі дуже трудно зрозуміти, чому пальто і шапка набули такого самого символічного значіння, але останнє не викликає ніякого сумніву“⁴⁾. Жіночі полові органи являють у снах: шапки, копальні, печери, потім посуд, бутельки, коробки, табакерки, шуфляди, валізи, ящики, кешені і т. ін.“⁵⁾ „З числа тварин можна зазначити, як безперечні жіночі символи, слимака, черепашку, з числа частин тіла — рот, як образ полового отвору, із будов — церкву та капелу“⁶⁾. „Дуже позначний символ випадання або виривання зуба. Перш за все він позначає кастрацію й кару за онанізм“.

¹⁾ Лекції по введенню в психоаналіз т. I пер. Вульфа Гос. Изд. 1922 г. стр. 161.

²⁾ Іб. стр. 161.

³⁾ Іб. стр. 161.

⁴⁾ Іб. стр. 162.

⁵⁾ Іб. стр. 162.

⁶⁾ Іб. стр. 163.

Читаючи ці всі тлумачення образів сну, дивно, як може Фрейд вважати, по-перше, що для всіх осіб існують одні символи сну — адже ж один образ сну в різних осіб може зв'язуватися із зовсім різними переживаннями, і навіть для одної особи один образ може бути зовсім одмінним символом залежно від своєрідного відтінку в переживанні його (цеб-то важливе не те, що бачить, а як бачить); по-друге, що символи снів можуть стосуватися тільки до полові сфери, адже ж людину може цікавити й хвилювати далеко не саме тільки полове переживання і, по-третє, що для образів сну не має жодного значіння відповідне кожному життєве оточення — адже образи снів можуть зовсім не бути символами, а тільки простим відбитком відповідної дійсності.

Не дивно, що подібні зовсім штучні пояснення, як каже сам Фрейд, дуже часто здаються свідомості цілком несподіваними й вона не хоче їх визнати, тим часом, як правильність звичайного, нештучного аналізу несвідомих станів сама від себе очевидна і раз відкрившись для свідомості, не будить вже ніяких сумнівів. Словом психоаналіз є цілком правильний тип з'ясування психичних явищ в своєму намірі, але не дуже вдалий в своєму виконанні. Пояснення, які дає психоаналіз, діаметрально протилежні поясненням, що дає рефлексологія. Обидва роди цих пояснень не заперечують один одного, але доповнюють один одного.

А за рефлексологію Бехтерева треба сказати, що вона взагалі, без сумніву, має матеріялістичний характер, хоч сам автор і вважає, що стоїть на погляді енергетизму. Інше питання — що виграє матеріялізм від цієї рефлексології (як це ми побачимо далі). В „Общих основаниях рефлексологии“ 1918 г. проф. Бехтерів пише: „таким чином ні теорія аналогії, ні теорія вчування, ні теорія інтуїтивізму не дає нам змоги пізнати чуже „я“, і тим більш аналізувати його з достатньою науковою точністю, при чім саме чуже „я“ такі представники філософської думки, як А. І. Введенський і Lipps, визнають не більш як за предмет віри. Отже спитаймося, чи може нам давати угрунтування точної аналізи душевного життя другої особи метод, заснований на так званім посереднім спостереженні, коли чуже „я“ саме від себе неприступне для пізнання і є тільки предмет віри. Очевидна річ, в цій своїй ролі, цеб-то в ролі аналізу чужого „я“ посереднє спостереження треба визнати коли не зовсім, то мало придатним методом“¹⁾. „Ось чому ми думаємо, що сторонню людську особу не тільки можна, а і треба вивчати перш за все зі строго об'єктивного боку, цеб-то в її зовнішніх виявах, що по суті і визначає ту чи іншу вартість людської особи в суспільстві. При цім строго об'єктивний метод не примушує нас до того, щоб одночасно звертатися і до з'ясування суб'єктивних переживань, а має на меті виключно вивчати зовнішні вияви діяльності людини, встановлюючи залежність її від яких-небудь зовнішніх причин, як поточних, так минулих, і від особливостей, набутих у спадщину від предків“²⁾. „У своїй „Рефлексології“ — пише проф. Бехтерів³⁾, — я прийшов до

¹⁾ Стр. 7.

²⁾ Стр. 14.

³⁾ „Коллективная рефлексология“, изд. „Колос“ 1921 г., стр. 47.

висновку, що конче треба вивчати співвідносну діяльність в людей і тварин, як вона виявляється в зовнішніх акціях і реакціях в зв'язку із зовнішніми ж впливами і діями, даними як тепер так і в минулому. Останньому фактові, цеб-то залежності зовнішніх проявів індивіда від минулих впливів, я надаю особливого значіння". Рефлексологія „всю діяльність людини розглядає з точки погляду виховання, розвитку і взаємної координації різних сполучальних рефлексів, що виникають в наслідок яких-небудь впливів на сприймаючі органи, які є трансформаторами зовнішніх енергій“¹⁾. „При цім і вивчення психичного світу або процесів свідомости не виключене, але для суб'єктивної психології я відмежовую сферу дослідження на собі самому через самоспостереження й експерименти, роблені з докладним самоаналізом своїх суб'єктивних станів, з яких певна річ можливі такі або інші узагальнення про суб'єктивний світ взагалі... Але наукова думка супроти цих поширень суб'єктивізму повинна додержуватись строго обмежливого правила і, замість так званої психики або свідомости в інших, досліджувати різні співвідношення організму з оточенням дорогою строго об'єктивного спостереження й досвіду“²⁾. Значить, загалом, все психичне суб'єктивне треба гнати. „На мій погляд, звичайно, всякий слід суб'єктивізму треба вигнати з зоопсихології й порівнявчої (як і всякої іншої) психології, їх повинні заступити об'єктивні науки — зоо-і порівнявча рефлексологія“³⁾.

Що кожному психичному актові завжди відповідає певне явище фізичного світу і що всю діяльність кожної людини можна увімкнути в неперериваний ланцюг суто фізичних явищ — це цілком справедливо. А тому і побудування такої фізичної неперериваности, де людська діяльність становить тільки цілком нерозривні ланки серед усіх інших фізичних феноменів, є не тільки цілком припустиме, а навіть і конечно потрібне. Отже думку включити людську діяльність в ряд фізичної непереривности зовсім не можна назвати чимось принципово новим. Вже Лейбніц навчав, що людське тіло діє так, наче жодної душі не існує, і що кожний, навіть найнезначніший психичний акт зв'язаний зі зміною мозку. У своїй „Монадології“ Лейбніц пише: „В наслідок цієї системи (наперед встановленої гармонії) тіло діє так, ніби (припускаючи неможливе) не існувало зовсім душ, і душі діють так, ніби зовсім не було тіл, і оба початки діють так, ніби впливають один на одного“⁴⁾. А в своєму другому листі до королеви Софії-Шарлоти Лейбніц каже: „Я встановлюю точне відношення між душею і тілом, і я думаю, що навіть найабстрактніші думки мають в мозку які-небудь сліди, так само, як я думаю, що і рухи тіла найменш довільні мусять робити вражіння на душу, хоч їх зовсім не помічають“⁵⁾.

До Лейбніца ще Спіноза, бажаючи показати, що душа не може впливати на тіло, казав, що найскладніші акти людської діяльності,

¹⁾ *Ib.* стр. 41.

²⁾ *Ib.* стр. 47.

³⁾ *Ib.* стр. 49.

⁴⁾ „Die philosophischen Schriften von Leibniz“ herausg. von Gergardt, Berlin, 1885, 13,6 5.621.

⁵⁾ Той же том, ст. 514.

як напр. твори мистецтва, ставлення будівель і т. ін. можна пояснити „самими законами фізичної природи“. Так, в його „Етиці“ ми читаємо: „і, дійсно, ніхто ще не визначив того, до чого здібне тіло; іншими словами, ніхто ще не пізнав з досвіду те, що тіло може робити і чого воно не може робити по силі самих тільки законів фізичної природи і не достаючи від душі ніякого наказу. З цього зовсім не треба дивуватися, бо досі ніхто ще не пізнав досить глибоко як побудоване людське тіло для того, щоб могли з'ясувати всі його функції“¹⁾. „Без сумніву скажуть, що неможливо вивести з одних тільки законів фізичної природи причини будівель, картин і всіх творів людського мистецтва, і що людське тіло, коли б його не визначала й не керувала душа, не здолало б, наприклад, збудувати храм. Але я вже показав, що хто так говорить, не знає того, на що здібне тіло, а також і того, що можна вивести, беручи на увагу одну природу; і досвід їм дуже добре показує, що багато таких дій відбувається по силі самих тільки законів природи, які вони вважали б за неможливі без проводу душі, як учинки соннабул в-ві сні, що їх самих сильно дивують після збудження“²⁾. Можна сказати, що навіть такий ідеаліст XVII сторіччя, як Мальбранш, який вважав, що душа багато тісніше зв'язана з богом, як з тілом, і той був добре свідомий, що жодне психичне життя в живих людей зовсім не можливе без найбільшої відповідности з фізичним: так в своїм творі „De la recherche de la verité“ він зовсім виразно каже: „Скоро душа дістає які-небудь нові ідеї, в мозкові відбиваються нові сліди, і скоро предмети роблять нові сліди, душа дістає нові ідеї“³⁾.

Нарешті і сам Декарт — про якого проф. Бехтерів каже, ніби він заперечував, що процеси думання супроводяться об'єктивними явищами (вище цит. стор. 20), зовсім не сумнівався, що людське тіло являє собою машину — „машина нашого тіла“, і давав цілком матеріалістичне з'ясування психичних явищ. Декарт простісінько відкинув психику тварин, розглядаючи їх як справжні машини. „Це зовсім не здивує тих, які, знаючи, скільки різних автоматів або машин може створити людське мистецтво, вживаючи дуже мало знарядь супроти великого числа костей, м'язів, нервів, артерій, жил і всіх інших частин, що є в тілі кожної тварини, будуть розглядати це тіло, як машину, що створена руками бога, без порівняння краще уряджена і має досконаліші рухи, ніж яка-будь машина, винайдена від людей. І тут я спеціально спинився, щоб показати, що якби існували такі машини, які мали б органи і зовнішність мавп, або якоїсь іншої тварини, позбавленої розуму, то ми не мали б жодного способу розпізнати, що вони не були б у всім тією самою природою, що й ці тварини“⁴⁾. „Це свідчить не тільки про те, що у тварин менше розуму, як у людей, але що в них його зовсім нема“⁵⁾. Яке різко матеріалістичне пояснення дає Декарт психичним явищам, доводять найкраще

¹⁾ „Oeuvres de Spinoza“ t. par. Saisset. t. III „Ethique“, p. 112.

²⁾ *ib.* стр. 114.

³⁾ Nouv. ed par Bouillet, Paris, garnier freses, p. 151.

⁴⁾ „Oeuvres de Descartes“ publiées par V. Cousin M. D. C. C. XXIV t. I „Discours de la methode“, p. 185.

⁵⁾ *Ib.* p. 187.

такі місця з його власних творів (цитуюмо всюди вже згадане видання). „Ось через що треба зауважити, що хоч душа і зв'язана зо всім тілом, проте вона виконує свої головні функції в мозкові і що саме в ній вона не тільки розуміє й уявляє, але також і почуває; і що це діється за посередком нервів, що розповсюджені дуже тонкими ниточками починаючи від мозку аж до всіх інших частин органів, з якими вони так зв'язані, що майже неможливо дойти якогось-небудь органа, щоб не зачіпити кінців якогось нерва і щоб рух не передався через цей нерв до того місця мозку, де знаходиться місце загальної чутливості, і що рух, який доходить таким чином по нервах до того місця мозку, з яким наша душа тісно зв'язана, будить в ній різні думки у наслідок властивих їм різниць, і нарешті, що ці різні думки нашої душі, які безпосередньо виникають від рухів, збуджених в мозку за допомогою нервів, ми називаємо у власному значінні нашими почуттями або перцепціями наших почувань“¹⁾. „Я розглядаю, головню, тільки сім почувань, два з яких можна назвати внутрішніми, а решту — п'ять — зовнішніми. Перше почуття, що я називаю внутрішнім обіймає голод, жадобу і т. ін. природні потяги, і його збуджують в душі рухи нервів шлунку, горлянки й інших частин, що служать для природних функцій. Друге обіймає радість, печаль, любов, гнів і всі інші пристрасті. І воно залежить від маленького нерва, що йде до серця, потім також від нервових діяфрагм і інших внутрішніх частин... І завжди і що раз, коли ці самі нерви впроваджені в рух однакоим способом, хоч би це походило з інших причин, вони збуджують в нашій душі однакоє почуття радості“²⁾. „Коли кров така густа, що вона насилу протікає й насилу розширюється в серці, то вона зроджує в тих самих нервах рух зовсім іншого роду, ніж попередні, і який утворено так, щоб будити в душі почуття смутку, хоч часто душа й сама не знає, що її смутить“³⁾. „Що до зовнішніх зміслів, то їх числять 5 на тій підставі, що існує стільки само різних родів речей, що впроваджують в рух нерви, і що вражіння, яке походить від цих речей, будить в душі п'ять різних родів невизначених ідей. Перше — дотик“⁴⁾. „Словом, відомо, що всі рухи м'язів, а також і всі почування залежать від нервів, подібних на маленькі ниточки або маленькі трубочки, які виходять всі від мозку і містять в собі, як і він, певного роду повітря або вітер, дуже тонкий, званий тваринними духами“⁵⁾. Коли хто-небудь швидко наближає руку до наших очей, ніби збираючись вдарити нас, то хоч би ми знали, що це наш друг, що це він робить тільки жартома, і що він звичайно не захоче завдати нам болю — проте нам трудно не закрити очей: це показує, що вони закриваються зовсім не з допомогою нашої душі, бо це відбувається проти нашої волі, яка є її єдина, а принаймні головна діяльність, але це відбувається з тої причини, що машина нашого тіла вряжена так, що рух цієї руки до наших очей спричиняє інший рух в нашій мозкові, який веде тваринних духів

¹⁾ Т. III „Les principes de la philosophie“, p. 500.

²⁾ Ib. p. 500 et 501.

³⁾ Ib. p. 503.

⁴⁾ Ib. p. 514.

⁵⁾ Т. IV „Les passions de l'ame“, p. 43.

у м'язи що й закривають наші повіки“¹⁾. „Розглянувши таким чином всі функції, що належать одному тілу, легко визнати, що в нас не залишається нічого такого, що ми повинні були б приписати нашій душі, крім наших думок, які є головню двох родів, а власне: одні — дії душі, а другі — її пристрасті“²⁾. Встановімо ж тут, що душа має свою головню домівку в маленькій залозі, що міститься посередині мозку, звідки вона панує над рештою тіла через духів, нерви і навіть кров... Додаймо тут, що маленька залоза, що є головною домівкою душі, так почеплена між рівчачками, в яких містяться духи, що вона може бути впроваджена в рух стількома різними способами, скільки є зміслових різниць в речах, але що її також може впроваджувати в рух різним способом і душа“³⁾. Таким чином, коли душа хоче згадати про яку-небудь річ, ця воля робить так, що залоза, нахилиючись послідовно в різні боки, штовхає духів у напрямку до різних місць мозку доти, поки вони зустрінуть те місце, де є сліди, залишені річчю, про яку хотять згадати“⁴⁾. „Таким чином, коли хотять уявити яку-небудь річ, яку ніколи не бачили, то ця воля має силу зробити так, що залоза починає ворухитися саме таким способом, яким вона може штовхати духів до мозкових щілин, що через їх розкриття ця річ можна уявити; таким чином, коли хотять зупинити свою увагу на розгляді протягом якого часу одного предмету, то ця воля утримує протягом того часу залозу, нахилену в один бік“⁵⁾. „Із сказаного вище відомо, що остання і найближча причина пристрастей душі є не що, як хитання, яким духи впроваджують в рух маленьку залозу, що міститься посередині мозку“⁶⁾.

Читаючи всі ці пояснення душевних явищ у Декарта, не можна не вражатися, як міг, з дивної іронії долі, філософ, що визнав самостійність і незалежність психики, дати таке повне, цілком матеріалістичне тлумачення психичних явищ. Проте, і Лейбніц, і Спіноза, і Мальбранш, і Декарт добре розуміли, що вся дійсність далеко ще не вичерпується одним фізичним світом, і що крім його є ще окремий рід буття — психика, якої відношення до фізичного світу зрозуміти надзвичайно трудно. Все це дуже добре розуміли також і філософи матеріалісти, навіть і ті, яких звичайно називають „вульгарними“ (див. нашу роботу „Про вульгарний матеріалізм“). Не хоче зрозуміти цього тільки проф. Бехтерів і деякі сучасні рефлексологи. Тим часом цілком очевидно одно з двох: коли проф. Бехтерів ігнорує психику, досліджуючи тільки фізичний ряд, то він чинить цілком законно, бо він вдається до наукової абстракції, яка дає йому змогу глибше збагнути фізичний ряд і пізнати його до краю; а коли він заперечує психику, то він чинить це довільно, бо заперечує зовсім наочні факти, без яких кінець кінцем він і сам не може обійтися, бо від того, що психика не висить у повітрі, а зв'язана з фізичними умовами, від того зовсім не зникає весь неосяжний своєрідний світ людських думок, почувань і дій і кончена залежність одних думок, почувань і дій від

¹⁾ Ib. p. 50.

²⁾ Ib. p. 53.

³⁾ Ib. p. 66.

⁴⁾ Ib. p. 72.

⁵⁾ Ib. p. 73.

⁶⁾ Ib. p. 85.

інших думок, почувань і дій, як про це цілком незаперечно свідчить кожний момент дійсності, що ми переживаємо, і вся історія людства. І справді ми бачимо, як заперечення психики від проф. Бехтерева повне суперечностей — проф. Бехтерів енергійно заперечує існування психики і тут же таки, цілком не усвідомлюючи собі того, очевидно визнає її. Так проф. Бехтерів береться дати суто об'єктивне з'ясування, виключаючи будь яку психику, двом фактам, які наводить один автор на доказ того, що іноді не можна зрозуміти речей, не беручи до уваги психичної сторони: хтось дістав дві телеграми — одну, що приїздить його друг, а другу — що померла дружина, лучивши під потяг, — перша зрадувала його надзвичайно, а друга глибоко зрушила і сталася причиною його смерти. З цього приводу проф. Бехтерів говорить буквально таке, маючи на увазі ефект в другім випадку: „Доводиться останній ефект оцінювати не тільки як результат символічних знаків телеграми, яка дала знати про нещастя з дружиною, але й про те, що перестав існувати в наслідок її смерти весь ряд умов спільного життя, яке утворило певний життєвий уклад, до якого людина звикла, що втрачено назавжди близьку людину, з якою він ділив щасливі і нещасливі життєві умови, якій він так багато винен у своєму житті, до якої прив'язаний і т. інш. і т. інш... Таким чином з точки зору об'єктивної аналізи ефект смерти від розриву серця на телеграфну звістку про смерть дружини стає зовсім ясний і зрозумілий. Спитаємося, що до цього додасть суб'єктивна аналіза? Вона буде говорити нам про такі уявлювані стани, як відтворення і переживання, в момент одержання телеграми, почуття любови, жаху і болю втрати, тяжкого горя, свідомости самоти і т. інш. Тим часом може виявитися, що все це суб'єктивне, яке ми хотіли накинати людині, що, читаючи другу телеграму, померла від розриву серця — є цілковита дурниця“. Висловлюючи це міркування, проф. Бехтерів зовсім не розуміє, що по суті і вищеподане його об'єктивне з'ясування містить в собі всю цю „цілковиту дурницю“. Справді, ні символи, ні нещастя, ні звичка, ні близька людина, ні щасливі і нещасливі умови, ні обов'язок, ні прив'язання — все це зовсім не є об'єктивні факти. Тільки увійшовши в свідомість, об'єктивні факти можуть зробитися символами, нещастям, щасливими або нещасними, а також зродити близькість, обов'язок, прив'язання, звичку. Так само тільки для свідомости об'єктивні факти можуть існувати, як символи, нещастя, щасливі або нещасливі умови, близькість, обов'язок, прив'язання й звикання. Коли ми уявимо собі, що зовсім не існує ніяких змагань, ні розмислів, ні хотінь, то, певна річ, зовсім і не буде ніяких символів, нещасть, щасливих і нещасливих умов, близькості, обов'язку, прив'язання і звикання. І ми дуже добре здаємо собі справу, яким способом певний факт зовнішнього світу дістає ту або іншу закраску в нашій свідомості, а також зароджує ті або інші стани нашої свідомости, — уявлення зовнішнього факту увиходить до нашої свідомости, в якій ми зіставляємо його з іншими почуваннями, думками і бажаннями і тоді залежно від цих уявлень і від давніших думок, почувань і бажань утворюється новий стан свідомости.

¹⁾ Коллективная рефлексология“ стр. 5;

Так само і в „Общих основах рефлексологии“ проф. Бехтерів безнастанно говорить про мету поведінки і дій людини й тварини, так ніби змагання до мети не підкладає неодмінно діяльність свідомости! Ми говоримо за мету, з якою бджола сідає на квітку, або собака хапає їжу, але ми не говоримо про мету, з якою тече річка або віє вітер. І це тому, що ми певні, що бджола й собака мають певні бажання, а річка і вітер не мають їх. Звичайно, послідовна рефлексологія повинна вигнати всяку мету з поведінки людини і тварини. Одначе в такому випадку зникає різниця між поведінкою муштрованої мавпи, що читає газету і поведінкою людини, що читає газету, так само як між поведінкою ученого моржа, що грає на гітарі, і людини, яка грає на гітарі. Певна річ, що на це рефлексолог скаже, що в поведінці людини, яка читає газету, або грає на гітарі, ми спостерігаємо тисячі акцій і реакцій, яких нема в поведінці мавпи, що читає газету або моржа, що грає на гітарі. Все це, звичайно, так і є, проте, все ж доти, доки рефлексолог заперечує в людині розуміння змісту при читанні газети (цеб то чисто психичне внутрішнє переживання) і переживання приємних хвилювань під час гри на гітарі (цеб-то знов таки чисто психичне переживання), доти поведінка людини, що читає газету або грає на гітарі є така сама безглузда і така сама безцільна, як тоді, коли газету читає мавпа і грає на гітарі морж. Коли ж рефлексолог відчуває потребу визнати ці речі, тоді він признається, що крім рефлексологічних явищ існують ще без сумніву і психичні явища.

Одначе ходимо далі за проф. Бехтеревим — чому це може бути „цілковитою дурницею“? „Бо людина — пояснює проф. Бехтерів, хора на серце, власне могла вмерти, нічого навіть і не відтворюючи в своїй свідомості, а просто від шоку, спричиненого телеграмою, що дала знати про нещастя з його дружиною¹⁾“. Більшої плутанини понять трудно собі уявити. Коли є нещастя, то звичайно є і „цілковита дурниця“, — бо жодна розумна людина не назове нещастям факт, зовсім не зв'язаний з чимись тяжкими душевними переживаннями; коли ж нема цієї „цілковитої дурниці“ і свідомість нічого не відтворює, то певна річ нема ніякого нещастя, а просто є один з незчисленних фактів, до яких ми цілком байдужі й які значить не можуть спричинити ніякого шоку.

Відкинувши все психичне в житті окремих індивідів, проф. Бехтерів пробує також відкинути все психичне і в соціальному житті. „Коллективна рефлексологія, — каже він, розглядаючи суспільні явища в процесі їх зародження, розвитку і проявів зі строго об'єктивного боку, а інакше вона розглядати їх і не може, досліджує виникнення, розвиток і той або інший прояв суспільної діяльності або суспільного руху, як свого роду суспільний рефлекс. Тому для коллективної рефлексології не повинно існувати і суб'єктивної термінології, як от суспільна свідомість, суспільні почування, суспільна увага, воля і т. інш., а мусить її заступити об'єктивна термінологія“. ²⁾ Одначе подібно до того, як для окремої особи що-йно відкинувши в принципі

¹⁾ Іб. ст. 52;

²⁾ Іб. стр. 40;

психику, проф. Бехтерів зараз таки на ділі визнає її, так само стоїть справа в проф. Бехтерева і з колективом. Зараз таки за наведеними словами, що відкидають суб'єктивний елемент у колективі, ми читаємо в проф. Бехтерева таке: „людські колективи, що їх співвідносно діяльність вивчає колективна рефлексологія, в основі своїй завжди мають щось таке, що їх зв'язує, наприклад, спільний настрій, спільне спостереження, зосередження, спільне обміркування, спільну постанову і спільність або єдність цілів і дій. Прикладом колективу, зв'язаного одним настроєм, може бути юрба. Прикладом колективу зв'язаного спільним спостереженням і зосередженням, є театри, концерти, взагалі видовища і всілякі вистави. Прикладом колективу, зродженого потребою спільно обміркувати питання, зробити постанову, можуть бути ради, наради, конференції, з'їзди і т. інш. Прикладом колективу зв'язаного метою прибутку, можуть бути тоталізатори, картярські доми“.¹⁾ З поданих місць цілком очевидно, що і в проф. Бехтерева початком, що зв'язує всякий колектив, служать певні стани і навіть акти свідомости.

Таким чином, ми бачимо, що проф. Бехтерів, відкидаючи психику, не може проте обійтися без неї. І це цілком зрозуміло. Адже проф. Бехтерів визнає існування своєї свідомости, як видно, визнає він також існування свідомости і інших людей. А як признати існування свідомости, то суб'єктивне психичне тлумачення людських вчинків витікає з нього цілком неминуче. Ми всі добре знаємо, що таке наша свідомість, ми всі добре знаємо також, що таке зовнішні прояви нашої свідомости (включаючи сюди, певна річ, і „слово“), нарешті ми всі добре знаємо, в яким нерозривнім зв'язку є зовнішні прояви нашої свідомости з нашою свідомістю: як зовнішні прояви нашої свідомости є саме прояви, то ми знаємо, що вони не мають самостійного значіння і їх можна зрозуміти тільки в залежності від свідомости, яка їх проявляє. Тому, коли ми спостерігаємо в інших людей такі самі зовнішні прояви, як і в себе, то ми неминуче прикладаємо до цих зовнішніх проявів такі самі властивості, як і для своїх зовнішніх проявів, цеб-то, ми вважаємо, що вони не мають самостійного значіння і що їх можна зрозуміти тільки в залежності від свідомости, яка їх проявляє. Тому, досі всі люди на світі трималися суб'єктивно психичного тлумачення людських дій. Без сумніву, цього вони триматимуться і далі. Як ми переконалися, цього притримуватимуться потай і проф. Бехтерів.

Проф. Бехтерів відкидає психику, суб'єктивне, як щось протилежне об'єктивному, а тому й не наукове. Він хоче створити нову науку — об'єктивну психологію. Однак цілком очевидно, що не може бути об'єктивної психології: або це наука об'єктивна і тоді вона не є психологія, або вона психологія і тоді вона — не є об'єктивна. Справді, коли вона об'єктивна, то вона має до діла з явищами протяглими, вагомими і які ми пізнаємо зовнішнім досвідом, а психологія по своїй суті має до діла саме з явищами непротяглими, невагомими, які ми пізнаємо внутрішнім досвідом. Коли ж вона є психологія, то вона має до діла з явищами непротя-

¹⁾ Іб. стр. 40;

глими, невагомими, які пізнаються внутрішнім досвідом, а об'єктивна наука, по самій своїй суті, має до діла саме з явищами протяглими, вагомими і які ми пізнаємо зовнішнім досвідом. Об'єктивне і суб'єктивне — поняття несполучні. Об'єктивна психологія — це наука про безколірові коліри, беззвучні звуки, небажані бажання і безглузді глузди. Хоч як заперечує проф. Бехтерів психику, але він твердо певний існування своєї власної психики¹⁾, але скоро хто-небудь визнає хоч свою тільки психику, навіть зважившись розглядати себе самого як одинокий солісистичний атом в світовій простороні, принципово цілком відмінний від усіх інших людей, позбавлених свідомости, то і він не може відмовитися від з'ясування природи цієї своєї психики, бо чи можна чинити більш ненауково, як відкидати те, що, без сумніву, існує і що надзвичайно трудно зрозуміти, замість того, щоб уперто вивчати його і намагатися збагнути його. Коли психика є іраціональний початок, то слід не ігнорувати її, а треба зробити її раціональним початком, внісши в неї як найбільшу закономірність. Коли ж ми внесемо закономірність в сферу самої психики, то психика, не перестаючи бути психикою, — перестане бути загадковою і таємничою, цеб-то втратить ті властивості, за які тільки її хотять ігнорувати і відкидати.

¹⁾ Те саме треба сказати за Енчмена, який ще радикальніш заперечує психику — „Теорія нової біології і марксизм“, — якого головну думку про те, що послідовний марксизм повинен зовсім вигнати все психичне і обмежитися тільки матеріальним, вже давно висловив німецький ідеаліст Бенно Ердман, що одверто жадав цим самим звести марксизм до цілком очевидного абсурду. — „Die philosophischen Voraussetzungen der materialistischen Geschichtsauffassung“ в „Jahrbucher für Gesetzgebung, 1907, 3 Heft.

Д-р З. ГУРЕВИЧ

Полове життя сучасності в світлі соціальної гігієни.

Той, хто слідкує за сучасністю, неодмінно зауважить, що питання полового життя дуже багато важать серед інших важливих проблем, що підносять життя в нашій країні. Дуже палко обмірковують їх центральні газети, грубі журнали, в аудиторіях збирають вони багато слухачів. Політик і літератор, лікар і педагог, юрист і соціолог віддають цим питанням багато уваги.

В цій великій увазі колективу до питань полового життя нема нічого дивного: навряд чи ще яка-небудь інша сторона життя людини так залежить від суспільного оточення і сама так впливає на суспільство, як полове життя. „Полова насолода, писав Каутський, емогутня насолода і має глибокий вплив на суспільне життя“.

Ряд моментів роблять полове питання проблемою соціальної гігієни: половий потяг емогутній чинник в справі збереження виду; полові функції, будучи джерелом зародження нового життя, зв'язані з проблемами населення, питаннями кількості і якості нових поколінь; фізичне й психичне здоров'я колективу зв'язане з різними сторонами полового життя (роля проституції, вплив венеричних хвороб на здоров'я і працездатність колективу, роля абортів, неврози на сексуальному ґрунті і т. д.).

Аж в останні 10—20 років учіння про сексуальне почало ставати на науково-матеріалістичну базу. Буржуазне суспільство з його лицемірством і святобожницькою мораллю старалося скривати все те, що було зв'язане з науковим освітленням полового життя, а тим часом скрізь буйно розцвітала порнографічна література. Ще не дуже давно в Англії відомому сексуологові Еллісові не дозволено друкувати робіт з сексуології; вже після війни дрезденському професорові Брандесові з моральних міркувань заборонено роботи за трансплантацію залоз в оленів.

Розвиток на наукову дисципліну вчення про сексуальне ішов різними дорогами, що з'єдналися в один шлях аж останніми часами. Перші на шлях вивчення сексуального стали психіатрія і венерологія. Роботи Фере, Молля, Елліса (1897—1903 р.) дуже допомогли дальшому розвитку вчення про сексуальне. Вони з'ясували суть полового потягу, його вагу для загального балансу життєвих явищ, його зв'язок з творчістю і т. д. В 900-х роках з спеціальними роботами присвяченими теорії полового потягу виступив віденський невропатолог Зігмунд Фрейд. Останніми часами він докотився до ідеалізму і містицизму, однак нові гіпотези, що він подав, метод психоаналізу,

що він ужив, великий матеріал, що він і його учні зібрали,— все це мало величезну вагу в справі вивчення сексуального. Роботи Штейнаха й інших над половими залозами, вивчення полового потягу рефлексологією (Бехтерів), теорія Леба, який виводить половий потяг з стерео—і термотропізмів, підвели нас близько до науково-матеріалістичного розуміння суті полового потягу.

Одночасно з тим, як ці сторони полового життя вивчала медицина і біологія, інші сторони його науково освітлювали антропологія, соціологія і етнографія. К. Марксові належить перше місце в установленні того, що полові стосунки в суспільстві регулюються перш за все соціальними стосунками кожного даного щабля розвитку суспільства. В той час, як не існувало яких-небудь поважних етнографічних дослідів, Маркс відзначив, що сім'я е така сама історична категорія, як і інші громадські інститути й установи. Услід за ним Енгельс на підставі дослідів Моргана й інших дав блискучу історичну аналіз сім'ї, Каутський, Бебель, Кунов, Лафарг і чимало лікарів-соціологів і соціальних гігієністів освітили такі важливі сторони полового життя, як шлюб, проституція, сім'я, питання розмноження.

Так через синтез медицини й біології з одного боку, антропології, етнографії і особливо соціології з другого—сексуальна проблема увійшла в число проблем колективного життя, які вивчає соціальна гігієна.

II

Найбільшу увагу соціального гігієніста притягають ті сторони полового життя, які характеризують полові стосунки наших днів: шлюб і позашлюбні зв'язки, проституція, венеризм і аборт. Ці сторони полового життя для здоров'я населення, для його працездатності, для економіки краю—мають справді, колосальне значіння.

Останніми роками багато лікарів по різних місцях нашого Союзу досліджували різні сторони полового життя населення; таких дослідів досить багато переведено і серед різних груп міського й сільського населення України. На жаль, результати цих дослідів друковано тільки по спеціальних медичних часописах і тому вони осталися відомі тільки невеликому колові лікарів. А тим часом ці досліді варті великої уваги суспільства. Вони показують, якими складними і поплутаними шляхами іде полове життя більшості людей. Рідко в кого іде воно рівно й спокійно, як течія ріки роками пробитим річищем. В більшості людей тече воно як бурхливий потік з гірських верховин, темні й вильні його шляхи, певних і простих доріг довго доводиться шукати.

Надзвичайно рано, коли ще далеко до біологічного і соціального досягання, збуджується полове чуття в більшості сучасного людства. Вже в віці 10—15 років, а дуже часто ще раніше, відбуваються конфлікти, які роблять великий вплив на дальше життя чоловіка. Ці конфлікти полягають у тім, що полове досягання відбувається звичайно багато раніше як досягає організм цілий, що половий потяг прокидається здебільшого значно раніше, як приходить долова достиглість, що шукання відповіді на питання—в чім суть

полового життя і обізнання з ним відбуваються не в тім віці, в яким треба, не в тім освітленні, в яким цього жадалося б, не від тих осіб і не з тих джерел, з яких треба було б дізнатися за половий процес.

І ці конфлікти, переважно, явище не біологічне, а соціальне: хаос капіталістичного устрою, якого всі сторони калічили здорові біологічні й соціальні прояви людського організму, сексуалізуючі елементи, що глибоко і владно пересякають в капіталістичному суспільстві всі сторони людського життя, лицемірство в освітленні перед молоддю справдешньої суті й мети полового життя — такі причини цих перших конфліктів полового життя.

За ними ідуть далі: занадто ранній початок полових стосунків, безладність дошлюбних полових зв'язків, конфлікти шлюбу, позашлюбні полові зв'язки. Ці конфлікти звичайно глибші, їх коріння головню соціального порядку, їх соціально-патологічні наслідки багато більшу мають вагу.

Цифри, які ми беремо з різних обслідувань полового життя, показують, як рано починає жити половим життям сучасна молодь. За доктором Гельманом, що обслідував 1922 року студентство Свердловського університету 7,2% мужької молоді почало полове життя до 13 років, 34% від 14 до 16 років. У жінок 2,9% почало жити половим життям до 13 років, 9,7% в 14—16 років. За доктором Шейн-Фогель, що обслідувала 1925 р. полове життя півсільського пролетаріату трьох підприємств Житомирської округи 2,1% мужчин починало жити половим життям до 13 років, 14% — в 14—16 років; в жінок 0,9% починало жити половим життям до 13 років, 12,0% в 14—16 років. За Тарадином, що обслідував 1925 р. мужьку молодь в віці 21 року українських сіл Воронізької губ.,—1,2% починали жити половим життям до 13 років, 54,3% в 14—16 років. За Гуревичем і Просером на підставі обслідування 1926 року в Харкові робфаківців і студентів Комуніст. університету ім. Артема 6,3% мужької молоді почало жити половим життям до 13 років, 33,4% в 14—16 років, з жінок 3,4% до 13 років, 12,2% в 14—16 років. Таким чином до 16 років починає жити половим життям від 16 до 55% мужчин і 12—15% жінок.

Не може бути жодного сумніву в тім, що з соціально-гігієнічного погляду початок полового життя в такім раннім віці є явище дуже шкідливе. Воно може спричинитися до багатьох нервово-психичних травм, надто в жінок, в яких страх вагітності може спричинити глибокі психичні збурення. Потім раннє полове життя веде до можливості вже раннього зараження венеричними недугами. Нарешті, воно засуджує жінку на довгий період народження дітей, на більше число вагітностей і абортів, в віці, коли організм ще далеко не підготований до цього.

Є ще одна дуже важлива сторона, зв'язана з раннім початком полового життя. Перші полові зносини звичайно бувають початком регулярного полового життя і рідко буває, щоб полове життя обмежалося цими першими зносинами. Відмінно від буржуазної молоді, в якій здебільшого перші полові стосунки, а потім і даліше передшлюбне полове життя іде по лінії проституції, в селянській молоді проституція майже ніякої ролі не грає; в робітничій міській молоді проституція в передшлюбнім половім житті займає в два три рази

менше місце як у молоді буржуазної. Проте, помилково було б думати, що дорога безладних полових зв'язків, навіть не з проститутками, а з випадковими знайомими, або просто знайомими, власне зв'язків, які Блох назвав „дикою любов'ю“, є з соціально-гігієнічної точки зору цілком безпечна дорога.

Дуже яскраво показали В. Гельпах і І. Блох суть і соціально-патологічну роллю „дикого кохання“—цього породження сучасної європейської капіталістичної культури.

Блох писав: „Хто захоче згодом в коротких словах схарактеризувати сучасну європейську культуру, той повинен буде сказати, що вона епікуреїзм, пом'якшений працею й боротьбою за існування“.

В цім означенні європейської культури безперечно є велика частина правди. Жодна культура не була повна такої жадоби на тілесні втіхи, такого еротизуючого впливу як культура сучасного капіталізму. Жадоба на тілесні втіхи, погоня за ними, страх у швидкому темпі життя епохи капіталізму згубити хвилину, бо боротьба за існування відбувається занадто жорстоко, бо ніхто не певен завтрашнього дня,— все це примушає кожного зо страхом питатися, чи не втратив він можливості мати якусь насолоду. Разом з розвитком капіталізму зростають міста, а сучасне капіталістичне місто має нечувано п'яний, почуттєвий характер: театри, вар'єте, кабаре, література, мистецтво, яскраве освітлення, вітрини, реклами, строкаті наряди, улична проституція, збільшене живлення м'ясом і алкоголем, характер міського життя, як життя нічного — все це занадто зворушує нервову систему і збільшує еротизм.

„Сучасні безладні зв'язки“ писав німецький психіатр Гельпах без сумніву являють продукт великого міста і тісно зв'язані з розвитком капіталізму“. Безнастанно за капіталізму зростають міста і в них скупчується мужька й жіноча молодь різних клас. Тисячі молодих дівчат серед спокусливих умов великого міста мусять тяжко боротися за існування і безрадісно відпочивати, коли навколо сяють огні кав'ярень, театрів, концертних зал. І тут таки сотні молодих людей з середніх і заможних клас міста не можуть або не хотять через ті або інші соціальні умови дружитися і оснóвувати сім'ю. Зав'язуються знайомості, які потім швидко переходять у зв'язки. Останні розриваються так само швидко, як і виникають. Мужчина іде до нового зв'язку, жінчина, зазнавши полового життя і деяких розваг, іде уторованим шляхом до нового зв'язку, незрідка до проституції.

Тим часом це „дике кохання“ робить величезну психологічну шкоду і велику соціально-гігієнічну небезпечність. Для дівчини часта зміна мужчин в цих коротких зв'язках, зведення їх тільки до полових стосунків визначає неможливість виникнення глибших духовних стосунків; „дике кохання“ принижує її до становища простого об'єкта фізичної насолоди мужчини. В мужчини цей характер полових стосунків, які кінцем-кінцем обертаються в культ тільки грубого полового акту, без найменшої потреби більш духовного зв'язку,—цей культ переходить потім і в шлюбне життя.

В наслідку—неможливість глибших духовних стосунків, як з того, так і з другого боку, обопільно-скороминущий характер полових стосунків, взаємне недовір'я, заміна кохання своєрідним половим

спортом, без внутрішнього тепла, тільки як змагання загодити свою жаждобу насолоди. Таким способом „дике кохання“ вносить величезну розпусту в полове життя. Являючи собою постійну ланку між гігієнічно й етично бездоганними половими стосунками і проституцією, воно небезпечно тим, що переносить на стосунки полів всі шкідливі впливи проституції. „Дике кохання“ заважає ушляхетненню й удороженню полого життя; з точки зору соціальної гігієни воно є могутній чинник поширення венеричних хвороб.

Тому з великою увагою ставиться соціальний гігієніст до короткочасних полових зв'язків, а надто нині, коли мутна хвиля „дикого кохання“ грозиться забруднити життя, будоване на нових стосунках. А така небезпечність є. Вона проглядає крізь цифри, що характеризують полове життя, головно, холостих, її видно з тих приміток, якими в багатьох дослідях були доповнені анонімні полові анкети. „Полове життя“, пише доктор Шейн-Фогель, на підставі переведеного серед півсільського пролетаріату обслідування „раз почате, не стає на першому прогрішенню. Звичайно воно і далі йде дорогою позашлюбних полових зв'язків. За нашою анкетю, мужчина, раз почавши полове життя випадковими зв'язками, продовжує його в 53,2%, жінки в 47,4%. З числа осіб, в яких полове життя має випадковий характер, на холостих припадає 40,5%, на незамужніх — 80,4%“. Д-р Тарадин, на підставі обслідування, що він зробив серед сільської молоді в віці 21 року, пише: „деякі перейшли вже широку гамму полових відчужень, бо 18,8% всіх хлопців мало полові стосунки більше як з 10 жінками“. В нашому обслідуванні 1926 року полого життя робфаківців і студентів Комуністичного університету ім. Артема ми прийшли до такого висновку про неодружених: полові зв'язки в холостих мужчин в 73% мають короткочасний або мішаний характер, в незамужніх в 45,5% короткочасний або мішаний характер.

Такий є характер полого життя, яким живе неодружена молодь. Цей характер полових стосунків трудящий колектив дістав у спадок разом з іншими негативними рисами, що дісталися йому від капіталістичного ладу. Полове життя нашої трудящої молоді складалося і проходило, здебільшого, в умовах старого капіталістичного устрою, що гущав і дезорганізував полове життя, переймаючи половим життям всі інші елементи життя, збуджуючи половий потяг надзвичайно рано. Революція зруйнувала цей устрій, — але нові стосунки укладаються поволі. Надбудови перебудовуються помаліше за базис, а перебудовання базиса економіки іде також не швидко. В новий побут, в нові стотунки під новим на око виглядом пробивається старе і це старе, мертво хапає за ноги живе. Революція пішла дорогою справжньої боротьби з проституцією, але проституція ще є; революція стала до боротьби з кафе-шантанами, домами розпусти, порнографічною літературю, проте в умовах нової економічної політики ці елементи виступають коли не явно, то напів явно або тазмно. Осталися і протягом багатьох літ перебування побуту будуть діяти сексуалізуюче багато сторін сучасного міського життя. В одній анонімній анкеті робітник, колишній накладач, писав: „Чому кожна жінчина всякого фасону одягнена і мене розстроє? Чому в мене такі думки тільки про жінчин і мені це заважає жити? Як збутися

їх? Я так думаю, — коли б не було таких фасонів, всіляких передягань одерж, тисячі форм фасонів і не красили б губи й обличчя, то було б легше мужському полові. Чи не можна знайти такий загальний план, більш одностайний фасон жінчинам. Моді скоротити. Тоді урятували б мужчину від страшних хвороб, онанізмів, сифілісів і т. д.“. Інший селянин пише: „Жінчини, що ходять у панчохах кольору тіла дуже впливають на мужчин. Я думаю, багато це умисно роблять для того, щоб розвивати полові пристрасті“.

Дуже позначилися на характері полових стосунків в нашій країні довгі літа війни імперіалістичної і громадянської, через яку пройшло доросле трудове населення нашої країни, і хоча війна давно вже припинилася, прищеплена нею психологія полових стосунків часто ще жива. Історія показує, що під час війни завжди більше буває безладних полових зв'язків. Сотні тисяч людей одриваються від звичного способу життя, розлучаються з своїми коханими, іноді роками кочують по країні; велике скупчення мужчин, які кінець-кінцем не весь свій час віддають військовій службі, щоденні зустрічі їх з жепщинами чужих міст і народів, — дає досить стимулів для позашлюбних полових зв'язків. В одній анкеті селянин 28 років писав: „Жив з багатьма жінчинами. Не тому, що так подобалося, а з конечности. Несправедливо буде, коли це вважатимуть за розпусту, зрадливість. Нічого подібного. Умови, умови й умови. Бути на кількох фронтах, проїхати десятки тисяч верстов, безперестанку кочувати в найліпшому періоді молодости. Чи можна говорити про кохання, про вірність? потреби задовольняв тоді, коли вони владно давали за себе знати.

Хотілося кохати, та було не до кохання“.

Величезний вплив на характер полових стосунків покладають життєві й побутові умови наших великих міст. Зростання індустрії, зосередженої головно по великих центрах, притягає до останніх робітників всіляких професій. Житлове будівництво, роботи для упорядкування міст і т. п. притягають з села масу сезонних робітників.

Збільшена після революції сіть високих шкіл, робітничих факультетів, підготовчих курсів збирає в великих містах маси молоді з робітників і селян. Село, через низький поки що рівень культури сільського господарства, не може дати роботи всьому своєму населенню і що-року посилає в міста великі кадри мужьського й жіночого населення.

„Сила притягання до міст людських груп, писав Левасер, пропорційна до їх великості“. Це твердження безперечно можна прикласти до наших міст: на Україні ми бачимо, що чим більше місто, тим інтенсивніше прибуває до нього нове населення. При тім збільшення населення звичайно іде багато швидче, ніж можливість використати цілу людську масу, що виповнює міста; тільки певна частина цієї маси дістає змогу до певної міри забезпечити себе матеріально. Решта збільшує кадри безробітних, за невелику плату іде на яку-небудь роботу, на тяжку силу, в умовах житлової кризи наших міст, знаходить сяке-таке житло. Одружитися, заснувати сім'ю стає в таких умовах чим-раз тяжче; утворюються умови для безладних по-

лових зв'язків. Такі самі умови утворюються також для великих мас молоді, що вчиться: стипендія низька, а часто і зовсім її немає, найти якусь роботу важко, житлова криза не дає і цій групі змоги заснувати сім'ю. А коли додати до всього того ще міську проституцію, відсутність розумного повідомлення про суть і соціальну вагу полового життя, брак справжніх розумних розваг для дорослих, спорту, словом всього того, куди б можна було скерувати людську енергію, то буде зовсім легко зрозуміти, чого ця енергія іде найлегшим і найприступнішим річищем, а саме річищем сексуальним.

Такі умови, що сприяють безладним половим зв'язкам у містах. В селі ці умови своєрідні й специфічні. Проституції тут нема, обізнання з половим життям простіше й природніше, життя на землі і від землі дає змогу і навіть вимагає дружитися раніше. Але побут тут консервативніший, вільного часу більше, як у робітничої міської молоді, розумних розваг менше. „Вечорниці“, „досвітки“ з їх звичаєм „ночування“, „спанья“ цупко ще тримаються в селі, роблять величезний вплив на полове життя селянської молоді. В своїх „Деревенських кореспондентах и публицистах“. Г. І. Успенський так описував вечорниці: „Роблять неподібно до півночі, потім парубки залишаються і, стидно навіть вимовити, лягають з дівками спати, хоч мені й не кожне повірить, але це чиста правда: щоб не вразити самолюбства й соромливості (яка вже тут соромливість) своїх земляків, про інші неподібні вчинки краще не казати“.

Цей опис не перестарів ще і для нинішнього села. Комсомол, хата-читальня, селянський будинок допіру починає боротися з тими звичаями.

Але звичай міцний. Не зрідка бувають на досвітках 13 — 14-літні недоростки. За д-ром Тарадином 49% з тих, що він обслідував, почали ходити ночувати до 15 літ; під час ночування перші полові зносини мали 73%. А як 71% сільських парубків мали зносини з незамужніми, то число дівчат, які виходять заміж незамужніми, невелике, і як пишуть ті, що відповіли на анкету, їх жінки при знайомстві з ними були незамужніми тільки в 48%.

III

Ті процеси, які нині відбуваються в обсягу шлюбних і родинних відносин, можна характеризувати, як безнастанні процеси розпаду сім'ї. Це можуть потвердити дані природнього руху населення й цифри кількох досліджень полового життя. „У.С.Р.Р., пише Ю. Корчак-Чепурківський, „належить до країн європейської культури, що визначаються дуже високим рівнем розлучності. Можна навіть гадати, що наша розлучність є найбільша в Радянському Союзі“¹⁾. „Зокрема треба відзначити“, пише він, роблячи підсумки природньому рухові населення за 1925 рік, „невпинний зріст розлучності, що одяково швидко шириться й по містах і по селах“. Він наводить таблицю шлюбів і розлук в У.С.Р.Р. в 1923 — 25 р.

¹⁾ Ю. Корчак-Чепурківський. Таблиці розлучності протягом перших двох років шлюбного життя. Статистична хроніка Ц.С.У. 1926. № 39.

Табл. № 1

Інтенсивність шлюбності й розлучності УСРР в 1923 — 25 роках¹⁾

Роки	На сто шлюбів припадає розлук		
	Місто	Село	Разом
1923	16,4	9,9	10,8
1924	19,4	11,9	12,9
1925	32,2	15,1	16,4

з якої видно, як справді інтенсивно іде цей процес. Д-р Гуревич і Гросер, обслідуючи полове життя шкільної молоді з робітників і селян в Харкові в 1926 р., виявили, що 18% муж. і 48% жінки перебували більше, як в одному шлюбі. Д-р Тарадин, обслідуючи полове життя мужської селянської молоді в віці 21 року, виявив, що 9,9% розлучені.

„Ми маємо перед собою“, — писав Л. Д. Троцький з приводу нинішнього розпаду сім'ї, — „якийсь великий процес, дуже хаотичний, що набуває то хоробливих, то огидних, то смішних, то трагічних форм“. Цей процес історично починається ще в капіталістичному устроєві. Маркс змалював, як ще в умовинах буржуазного суспільства, серед пролетаріята сім'я починає розпадатися, бо жінка-робітниця втягається в продукцію.

Сучасна форма шлюбу й сім'ї виникла й розвивалася в тісному зв'язку з приватною власністю, неоднаково складаючись в різних народів на різних щаблях розвитку. Первісною формою стосунків між обома статями в людині були неміцні моногамні союзи, легко розв'язувані. Родинного життя в нашому розумінні слова не було. Цілем'я було первісною формою єднання людей, родина — друго-ступеневою.

Ускладнення господарчих стосунків і вічні війни між дикунами ведуть до розвитку нових форм шлюбу й сім'ї. На місце своєрідної форми моногамії, що стояла на відсутності приватної власності і первісному комунізмові з його загальною рівністю, противною праву найдужчого індивіда і дужчої статі, — приходять спершу хижацький шлюб, а потім покупний.

Розвиток елементів приватної власності, розвиток торгівлі, ускладнення економічних умов життя, освоєння тварин, розплід худоби, хліборобство — приводять до заміни матриархату патріархальною сім'єю, що стоїть на владі мужа; мета цієї сім'ї — народження дітей, які будуть діставати спадок по батькові. Подружній зв'язок стає міцний, вимога подружньої вірності залишається головною за мужчиною. Тисячоліття передантичної епохи, сотні років античного світу, середні віки — зміцнюють цю форму моногамної сім'ї, що виникає на межі середнього й вищого щабля варварства. Вони приводять до по-

¹⁾ Ю. К. Ч. Попередні підсумки природнього руху населення УСРР у 1925 р. Статистична хроніка Ц.С.У. 1926 р. № 2.

неволення жінчини і до цілковитої підлеглості її мужеві. Кодекс Наполеона зміцнює ці відношення, — і шлюб і сім'я, що стояли і стоять на інтересах приватної власності, — увійшли до буржуазної епохи.

Навряд чи є ще яка-небудь інша ділянка в буржуазному суспільстві, щоб у ній так яскраво й опукло відбилася вся неправда й лицемірство владущих клас, як у шлюбі і сім'ї. Щоб перевіритися в цьому, досить тільки поглянути на законодавство про шлюбне й родинне право, що діяло в старій, передреволюційній Росії. Це були закони про сім'ю, як про в'язницю, до якої легко увійти, але тяжко вийти, закони про владу мужа й батька, в яких влада в'язничника переважається з тривіальними навчаннями про подружнє кохання, добровичайний спосіб життя, необмежену покору жінки перед чоловіком і т. п. і т. п. — справдешній Домострой XVI віку, перенесений до XX віку. Недаремно саме в цю сферу відносин представники найрізніших клас пускали найгостріші стріли руйної критики. Шарль Фур'є казав, що нігде нема більшого лицемірства й обману, як у шлюбній і любовній житті капіталістичної доби, що в добі цивілізації система любовних стосунків є система загального приневолення і тому загальної неправди. Роберт Оуен любив часто повторяти, що чоловік був рабом трьох лих: приватної власності, шлюбу й релігії. Енгельс, характеризуючи сучасний йому у французькій і німецькій суспільстві буржуазний шлюб, плямував його як „найгіршу проституцію часом для обох сторін, багато частіше для жінки, яка відрізняється від звичайної куртизанки тільки тим, що вона наймає своє тіло не за поштучну плату, як наймала робітниця, а продає його раз назавжди в довічне рабство“.

Жовтнева революція вже протягом перших двох місяців свого існування скасувала всі ці закони. Головним ділом жовтневої революції було скасування приватної власності і побудування суспільства на основі власності колективної. Сім'я і шлюб стояли на приватній власності, — тому революція не могла не виступити проти такої сім'ї і таких стосунків. Революція зірвала з шлюбу церковний покрив, ставши на точку зору, що шлюб є співжиття чоловіка й жінчини, зареєстроване в відповідній державній установі або не зареєстроване. Були скасовані всякі дозволи на шлюб, встановлено волю розлуки на заяву чоловіка або жінки, встановлено цілковиту й безумовну рівність дітей шлюбних і позашлюбних. Пролетарська держава не тільки зрівняла в політичних правах жінчин з мужчинами, але кількома законами взяла на себе захист жінчин, як слабшої сторони.

В перехідну до соціалізму добу сім'я залишається тою чаруючою (ячейкою), яка в найкращій формі забезпечує процес розмноження людства. В багатомільйонній країні як СРСР, де переважає індивідуальне дрібне селянське господарство — сім'я залишається також основним трудовим осередком. Разом з тим дані демографічної статистики показують, що від шлюбу головно виграє чоловік і діти, а жінчина віддає велику дань сім'ї і родові. В сім'ї пролетарській і селянській жінчині звичайно доводиться нести багато більший тягар труду, як чоловікові; народження й виховання дітей, хатнє господарство — все це цілком спадає на жінчину, крім тої роботи, що вона робить на полі, нарівні з мужчиною, коли вона селянка, і

на фабриці та заводі, коли вона робітниця. Через те так швидко за-непадає на здоров'я жінчина з трудящих клас, так передчасно старіється наша селянка, від того ж і вища слабковітність і смертність робітниць супроти робітників в роки, коли жінчина проявляє дітей.

Отже нема нічого дивного, що наша держава намагається всілякими заходами захистити жінчину і полегшити їй тягар материнства. Вона обов'язує мужчину на випадок розлуки допомогати дитині від шлюбу або навіть від випадкового зв'язку. В умовах бідності і руйни пролетарська держава спромоглася утворити розмірно широку сіть організацій для охорони материнства й дітей: ясла, дитячі будинки, консультації. Вона легалізувала аборт там, де того потребував не тільки стан здоров'я, але й матеріальні умови, обмеживши тим змогу несвідомим бабкам і малоосвіченим акушеркам калічити тисячі жінчин. В законодавстві про труд жінчини наша держава пішла такими шляхами, яких зовсім не знає жодна буржуазна держава. Всі ці заходи Жовтневої революції поряд з її основними заходами — скасуванням приватної власності на землю, фабрики й заводи — розкрили дорогу справжньому звільненню жінчини від хатньої неволі. Від темпу розвитку нашої економіки, від того, як зашвидко буде переіменитися дрібне, окреме домашнє господарство в господарство велике й усуспільнене, буде залежати і те, як піде розкріпачення жінчини і нові форми шлюбу й сім'ї. Проте, тепер це більше перспективи, як реальна дійсність. Сім'я в основному має стару форму. Міцний ще старий домашній побут, що підтримує в сім'ї масу упереджень, в тім і зарозуміле ставлення чоловіка, який утримує сім'ю, до жінки, що не дає домашній однаковій кількості матеріального достатку. Двоїста полова мораль, що все дозволяє чоловікові і засуджує жінку, мораль, що трималася віками, міцно ще держиться в свідомості навіть найпоступовішої частини пролетаріату. В умовах нової економічної політики нині трудно говорити про нову сім'ю; сім'я проходить через фазу руйни; революція на наших очах зруйнувала давню сім'ю, а нові форми життя створюються дуже повільно. „На родинний побут впали, писав Л. Троцький, колосальні події — війна й революція. А їх слідами почав повзти підземний кріт: критична думка, свідоме перероблення й переоцінення родинних відносин і побутового укладу. Повднання механічної сили великих подій з критичною силою збудженої думки проявляє в сім'ї ту руйну стадію, через яку ми нині переходимо“.

Коли б спитати мужчин нашої країни, з яких причин вони розривали шлюб, то від більшості можна було б почути, що основними причинами розірвання шлюбів були „ідейні незгоди“ з дружиною. Справедливіше було б назвати ці причини збільшенням різниці в культурній рівні мужчин і жінчин, бо, не вважаючи на цілковиту емансипацію в нас жінчини, процес культурного розвитку чоловіка іде в нас багато швидче, як жінчини. Тисячі робітників виходять на громадську й політичну роботу. Рік від року наша нова касарня — касарня Червоної Армії — перевиховує тисячі селян, підносить їх культурний рівень, будить їх критичну думку. Нове радянське місто, з його клубами, лекціями, культурною роботою професійних спілок, прищеплює нові думки й ідеї дуже багатьом селянам, що приходять

до міст на сезонну роботу. Десятки тисяч робітників і селян вчаться в робітничих факультетах, високих школах. Але це все, головню, мужчини; женщин серед них можна перелічити десятками. Утворена тисячоліттями відсталість жінки, через цілий ряд причин, залишається великою мірою й досі.

Наслідок цього такий, що тисячі мужчин, ставши до громадської й політичної діяльності, покінчивши якісь школи, не можуть знайти спільної мови, щоб далі жити разом з партнером, що не піднявся до їх культурного рівня. Не беручись підняти їх до свого культурного рівня, а іноді знаходячи на цій дорозі непереможні перешкоди, вони розривають шлюб. Часом буває і так, що деякі групи цієї нової інтелігенції з робітників і селян на службі, на роботі зустрічаються з дрібною буржуазією, цеб то з тими верствами, з якими перше, живучи в селянським і робітничим товаристві, їм не доводилося зустрічатися. Вони приймають від цього нового оточення певні манери триматися, одягатися і т. і., вони знайомляться з жінщинами з цього оточення, що з одного боку змагаються до певної економічної самостійності, з другого боку, манерами, одежею надто впливають на сексуальність мужчини. Тоді виникають умови для розв'язання шлюбів, або до позашлюбних зв'язків.

Одним з питань, що хвилюють наше суспільство, є питання про позашлюбні зв'язки, довкола нього іде боротьба суперечливих поглядів, в яких часто особисті уподобання й симпатії трактуються, як об'єктивна конечність. А тим часом, як ми це побачимо, коли будемо говорити за венеризм і аборти, це питання є не так питанням морали, як соціально-гігієнічною проблемою.

Деякі цифри, що ми взяли з різних досліджень полового життя останніх років, дають нам змогу до певної міри змрікувати, чи дуже поширене це явище. За доктором Гельманом, на підставі дослідження полового життя студентів Свердловського університету в 1922 році, позашлюбні зв'язки мали 62% одружених мужчин. За Бременером на підставі дослідження полового життя двох тисяч робітників Рогозько-Симонівського району Москви, процент позашлюбних зв'язків мужчин становить пересічно 20%, жінчин — 10%.

За Тарадиним, на підставі дослідження 1925 р. молоді в віці 21 року українських сіл Воронізької губ., 41,5% мужчин мають позашлюбні зв'язки. За Гуревичем і Гросером на підставі дослідження 1926 р. в м. Харкові робфаківців і студентів комуністичного університету ім. Артема, процент позашлюбних зв'язків для мужчин 45, для жінчин — 18.

Було б великою помилкою, коли б хто думав, що позашлюбні полові зв'язки є щось нове, властиве тільки нашій країні і нашій добі. Навпаки, вони цілком належать капіталістичній культурі. Ще майже 80 років тому Маркс і Енгельс, відповідаючи на докори буржуазії, що комуністи проповідують поспільність жінок, писали: „нема нічого смішнішого, як високоморальний жах наших буржуа з приводу вигаданої офіційності поспільності жінок в комуністів. Комуністи не потребують запроваджувати поспільність жінок, вона майже завжди існувала. Не задовольняючись з того, що до їх (буржуа) послуг жінки і дочки їх робітників, не казати вже за офіційну

проституцію, наші буржуа мають велику приємність з того, що спокушають жінок один в одного. Буржуазний шлюб на ділі є поспільність жінок“. П. Фридлендер, характеризуючи сучасні сексуальні відносини в Германії, пише: „кожний щирий спостережник мусить погодитися, що в дійсності многошлюбність і промісквітет стануть нині формою полового життя великої більшості“.

Надзвичайно трудно розкрити ті чинники, які призводять до позашлюбних полових зв'язків. Тут великою мірою впливають чинники, за які ми говорили, коли розкривали причини безладних дошлюбних зв'язків, а також і причини розпаду сім'ї: сексуалізуючий вплив сучасного, особливо міського життя, війна і зв'язана з нею довга розлука чоловіків і жінок, велике число одружених мужчин і жінчин, що йдуть у міста і здебільшого, в наслідок житлових умов в містах, не можуть знайти житла, щоб жити разом. Але є ще чимало інших чинників, що потребують уважного відношення до себе і окремого розгляду.

Існує одна дуже поширена теорія, яка пробує біологічно довести, що позашлюбні зв'язки конче потрібні й законні. Це теорія „полової потреби розмаїтості“, яку відомий сексуолог Блох підносить як антропологічний феномен полового кохання людини. Він уважав, що кохання людини в цілості і в окремих його виявах підлягає впливу цієї потреби в розмаїтості, в переміні. Інші автори підкреслюють потребу полового потягу в розмаїтості, особливо в мужчин, виставляючи її мало як не прирожденну якусь особливість мужчин. Проте, цей погляд цілком помилковий. Нахил мужчини до полігамії і жінчини до моногамії — явище не біологічного порядку, а соціально-економічного. Виховання жінчини, прийняте від часів власницької сім'ї з його культом незайманості, скромності, соромливості, економічна незабезпеченість жінчини і інтереси дитини виробляють у жінчини погляд на полове життя, як на щось велике, важливе й відповідальне. Цей погляд зв'язується і з особою, що є носителькою полових переживань і майбутнім батьком дитини жінчини. В мужчин ми знаходимо протилежне явище. В їх вихованню не то нема культу пологої поздержливості, а, навпаки, полове життя перед шлюбом уважають мало не за конечну потребу. Користування з проституції, цієї неодмінної супутниці полового життя мужської молоді, веде до того, що вчасно почате полове життя шукає що-року нових об'єктів для полових стосунків. Утворюється звичка до пологої розмаїтості, яка стає потім набутою потребою. Велику ролю в цій потребі мужчини в розмаїтості відіграють приклади товаришів і традиції мужських полових хвастоштів. Нарешті, більш одкритий спосіб життя мужчини, недуги й роди жінки, довга відсутність в часі ділових подорожів, часте перебування в трактирах і як наслідок того вплив алкоголю — все це підтримує потяг мужчини до розмаїтості. Ні про який прирожденний нахил мужчини до полігамії не може бути й мови.

Жінчина, економічно чим раз більше звільняючись, буде вимагати від мужчини в половім житті того, що вносить в це життя і вона сама, не так як буржуазна жінчина, що дивиться на потребу мужчини в розмаїтості, як на щось законне. „Економічні умовини, пише Лафарг, стають чим-раз однаковіші для мужчин і жінчин.

Ця зміна в її економічному становищі веде за собою зміну в суспільному становищі жінки. Вона починає ставити собі жакні питання. Чому існують дві відміни моралі? Одна дозволяє чоловікові кохати багатьох жінок, друга дозволяє жінці, за назавжди втрачену волю, кохати тільки свого чоловіка. Ці питання для нашого часу встають чим-раз актуальніше, і наші жінки починають розуміти повднання чоловіка й жінки, як шлюб вільних людей, які діляться обопільно в своїй еротичній й приязній найціннішим і найкращим, що люди взагалі можуть дарувати один одному" (Фридлендер).

Однак відкидаючи точку зору біологічної потреби в розмаїтості, ми не можемо оминати того великого числа вказівок на кохання, захоплення, незадоволення з родинної обстановки, які і в чоловіка і в жінки бувають причинами позашлюбних полових зв'язків, а також і розлук. Навряд чи можна сумніватися, що з соціально-гігієнічного погляду моногамічний постійний шлюб є найкраща форма співжиття чоловіка й жінки: він відповідає числовому, приблизно, відношенню статей в цілому світі, він є найкраща гарантія проти зараження венеричними хворобами; він в умовах, коли немає державного виховання дітей, забезпечує дитині годування матерним молоком і її виховання. Але разом з тим треба встановити — і факти повсякденного життя це стверджують — що моногамічний постійний шлюб, вірність і незрадливність у коханні є більше ідеал, ніж дійсний факт. Соціальні умови цілої попередньої епохи зробили таке велике провалля між чоловіком і жінкою, так поглибили дисгармонію між ними, що такий шлюб і таке почуття стали не загальним правилом, а винятком. Завжди залишаються в шлюбі бажання, яких друга сторона не може задовольнити, змагання, яких друга сторона не може зрозуміти. Завжди можлива зустріч з об'єктом, який переважає даний фізичними й духовними властивостями.

Союз чоловіка і жінки звичайно не буває і не може бути стосунками, основаними на полових переживаннях. В умовах громадського життя з об'єктом полових переживань доводиться зустрічатися в найрізніших ділянках людських взаємин. Ряд факторів послабляє або зміцнює союз чоловіка й жінки. Таким фактором, як ми бачили, може стати різниця в культурному рівні подружжя, ця різниця походить з того, що чоловік, здебільшого здобуваючи засоби до життя для сім'ї, жив не замкненим в рямках сім'ї життям, а ширшим громадським життям, що розвиває його культурний рівень. Одночасно жінка, що здебільшого господарює вдома і піклується за сім'ю в рамках цієї замкненої сім'ї, одривається від громадського життя і не має ні часу, ні змоги для свого культурного розвитку. Появляється незгода в поглядах, почуваннях, різниця в культурності, ідеології — чинники, які в суспільному розвитку і зростанні людської особистості стають вищими і складнішими сторонами людських взаємин, починають чим-раз більше ускладнювати шлюб. На тлі зростаючого розриву духовного зв'язку слабшають елементи фізичного зв'язку. Половий акт — раніше складний комплекс фізичного й духовного потягу, — стає тепер актом тільки фізичним. Виразніше виступають тепер фізичні й духовні вади обох сторін. Те, що жінка швидше фізично занепадає в сучасних умовах, ще виразніше підкреслює ці вади. Утво-

рюються передумови для розірвання шлюбу, а частіше для позашлюбних зв'язків. Дуже часто позашлюбні зв'язки є наслідком занадто ранніх і дуже необачних нині шлюбів. Ранні шлюби з соціально-гігієнічної точки зору мають безперечно одну позитивну рису; вони одвертають од проституції, а значить і охороняють від венеричних хвороб. Але мають вони також і багато негативних рис. Вони засуджують жінку на дуже довгий період дітоплодіння, часом в умовах, коли формування жіночого організму ще не кінчилося, а чоловік не дійшов ще остаточного розвитку. З того можливість кволого нащадку. І нарешті — і з цим годиться більшість психологів — ранній, напр., двадцятилітній вік, це період, коли люблять в жінці тільки жінку, коли захоплюються більше її почуттєвою, а не індивідуально-духовною стороною, коли шукають не жінки з усіма її індивідуальними фізичними і духовними властивостями, а жінки взагалі. А як це почуття минує, як дві людини пізнають одна одну не в запалі кохання, а в довгій спільній житті, то збайдужіння, а значить і причини до нового кохання, захоплення, а через те й розлуки, або позашлюбного зв'язку при таких ранніх і необачних одруженні трапляються дуже часто.

Нарешті треба ще сказати, що досить поважною причиною позашлюбних полових зв'язків жінки або розривів буває часто її незадоволеність з полового життя, яка полягає або в цілковитій байдужності, апатії і навіть відразу до полового акту, або в тім, що ніколи або дуже часто не буває оргазму — кінцевої фази полового акту, конче потрібної для задоволення полового збудження. Причини цього явища дуже складні і криються з одного боку в неоднаковості механізму полового акту і полового потягу чоловіка й жінки, в тім, що її половий апарат дуже трудно збуджується; з другого боку — в вихованні жінки, в незнайомості чоловіка з характером полового потягу жінки і т. д.

Спогади про П. А. Грабовського

Коли я прибув на місце свого заслання до Вілюйська на Якутчині 7/II 1896 року, Павло Арсенович Грабовський, письменницький його псевдонім „Панько“ і „Павло Граб“, жив у селі Нюрбі, що лежить на захід по річці Вілюї верстов за триста від Вілюйська.

На заслання до Якутчини Павло Арсенович попав за так званий протест „Балаганців“. Протест балаганців, як відомо, організувала група адміністративних засланців, до якої належать такі особи: колишній офіцер, поручник армії, Віктор Павлович Краніхфельд, Євеліна Людвиківна Улановська, фельдшерка - акушерка, бестужевка, згодом його дружина, П. А. Грабовський, колишній семинарист із Харкова, акушерка - фельдшерка Новаковська, Софія Єфимівна, Попов, що помер в іркутській тюрмі під час судового слідства в цій справі, Ожиков і Мих. Ів. Ромась. Останній був на засланні в Павлодарі на Семипалатинщині і був прилучений до цієї справи так би мовити посереднім способом. Сидівши в Бутирках, Грабовський зблизився з Ромасем більше ніж із іншими, бо той був українець і земляк, і потім листувався з ним.

Якутська трагедія 1889 р., розстріл політичних засланців і суд над ними схвилювали всю Росію; хвиля обурення докотилася й до Польщі, де і ми висловили свій протест, випустивши з цього приводу листівку; озвалося на це й населення й вищезгадана група політичних засланців — вони написали розкритого листа до багатьох редакцій газет та журналів і надіслали свій протест до Міністерства Внутрішніх справ, після чого були заарештовані всі, хто підписав протест.

У цій справі притягли крім балаганців і Михайла Івановича Ромася, бо під час турсу в Грабовського знайшли листа від Ромася, в якому він, відповідаючи Грабовському на прозьбу взяти участь у протесті, писав, що єдиний доцільний спосіб протесту — це протест з бомбою в руках.

Ромась був заарештований і сидів до затвердження присуду в Павлодарі. Так утворена справа і процес балаганців, що тягся три роки. Всіх їх засудили на чотири роки каторги й на заслання до Якутського краю. Новаковська та Оржиків, як євреї були вислані до Верхоянська, а Грабовський, Краніхфельд, Улановська і Ромась у Вілюйську округу; перших трое оселилося в Нюрбі, а Ромась у м. Вілюйську.

Жити тоді на засланні в Якутській країні було таки досить сумно: на величезній простороні якутської землі була розкидана жменя наших засланців. Найближчі міста були Якутськ, Олекма і Вілюйськ. Почта до Вілюйська приходила раз на місяць, а в дальші

місяця навіть доброю дорогою раз на три місяці, а в часі бездоріжжя, цеб-то осінньої або весняної розетани, люди були цілком відрізані від цивілізованого світу на півроку. Не дивно, що засланці нудьгували й живучи за триста верстов один від одного, мали себе за сусідів, іноді приїздили один до одного напитися чаю й побалакати. Коли наша партія прибула до Вілюйська, то П. А. Грабовський, що більше як хто інший тужив за рідним краєм та людьми, не втерпів і перший приїхав до нас у Вілюйськ дізнатися про новини з першого джерела. Павло Арсенович, як поет та ідеаліст, не дуже заглиблювався в програмові та партійні тонкощі, хоч і з охотою дослухався до суперечок на ці теми; найбільш його цікавила улюблена Україна. Від нас, західників, він сподівався дізнатися, як стоять справи в Галичині, з якою він мав безперервні зв'язки і куди надсилав свої поетичні твори. Найцінніші відомості про Галичину міг дати йому Станіслав Касцюш, що жив деякий час у Галичині й добре знав місцеві умови, але він, як переконаний інтернаціоналіст, одночасно завдавав жалю цій добрій людині, жартуючи з його українського націоналізму. Незабаром після першої візити наш Панько, як всі ми його називали, зовсім перебрався до Вілюйська, а по двох роках переїхали сюди ж і Краніхфельди. Перемінити місце домівки за тодішнього справника Болеслава Феліціановича Кочаровського було не тяжко — він гарно ставився до засланців і навіть сам умовляв місцевих купців та попів давати своїх дітей в науку до засланців, що гостро переслідувалося за того ж Кочаровського по інших місцях і заборонялося статутом про заслання. Всі ми мали зброю, листів наших він не передивлявся, а Грабовському часто говорив, щоб написав до своїх, аби вони надсилали йому газету в міцніших конвертах, бо й він може читати його нелегальну українську газету.

Через свій індеферентизм до програмових та партійних суперечок і чвар, Панько зо всіма добре жив і всі його любили. Особливо любив він бути в польських товаришів, хоч і називав їх польською інтригою. Там він діставав ще одно прізвище через те, що якути не могли правильно вимовляти його прізвища і замість „Грабовський“ казали „Карабовський“, а жартівливі польські товариші змінили це на „Кара — боска“, що польською мовою значить „кара божа“. Як я вже сказав раніш, між іншими засланцями найбільше нудьгував Панько. Інші любили ловити рибу, а довгими зимовими вечорами розпочинали теоретичні суперечки й розмови на програмові теми, а Панько тільки зрідка брав у цьому участь — жив він головно поштою. Жити поштою — це значило дождати її прибуття, бо одержані листи й газети прочитувано за кілька день та ще на кілька день ставало розмов про одержані новини. Хто жив розумовою роботою, тим не вистарчало одержаного матеріалу, але Панько був непосидючий. Він, дожидаючи пошти, ще за тиждень або й раніш виходив зустрічати її. Версти за три до Якутська при шляху є озеро „Сисікюль“; туди звичайно заходив він і, постоявши трохи, напружено прислухався, чи не чути поштових дзвінків, але Сибірська тайга мовчазна...

Доводилося сумно вертатися додому:

Не завжди йому щастило підмовити когось із товаришів на таку прогулянку, а особливо під час зимової 40% люті, але починаючи

від п'ятого числа кожного місяця (почта вирушала з Якутська першого числа) коли були шанси, що почта може прийти, до Панька приставали й інші товариші йти на зустріч пошти. Прихід пошти залежав від багатьох умов: від пори року, від стану шляхів, але найголовніше від козака, що віз її. Коли віз її дряглий дідусь, та ще такий, що торгував з якутами, то ждати пошти раніш як 7 числа не можна було, коли ж козак був молодий, то пошти можна було ждати і раніш. Особливо швидко привозив пошту молодий козак Михайло Попів, якого називали „Мишка Розбійник“. Мишка розбійник умів примусити якутів давати йому коні; сильний, молодий, він переїздив відстань сімсот сімдесят верст не більш як за чотири доби. Всі ці умови найкраще знав і вивчив Панько. Цими знаннями користувався він, коли агітував товаришів йти з ним зустрічати пошту. Мені взімку він казав, що сидіти за книжкою або шити чоботи і раз-у-раз сидіти — шкодить на здоров'я. В літі, коли я робив на своїм городі, він показував на хмари і казав: „покинь поливати, вночі старий піллє“. І я, дивлячись на його гарненьке обличчя, облямоване довгою темно-русою клинчастою борідкою, на його великі голубі очі (вони були добрі й довірливі, як у дитини, але завжди дивилися кудись в далину, і мені завжди здавалося, що він сумує за своєю далекою улюбленою Україною), не смів відмовити йому і йшов разом з ним зустрічати пошту. Туберкульоз легенів не давав йому йти без спочивку кілька верстов підряд. Ми сідали на пеньки при дорозі і розмовляли. Я говорив про боротьбу клас, про всевітнє братерство народів, про те, що не слід годитися з непролетарськими партіями, що такі угоди тільки одурять робітничу класу і т. інш.

Він відповідав; „все це гарно, але це буде потім, а поки що, треба пам'ятати про російську „дійсність“. Він був переконаний, що тільки через демократію оживуть дрібні народності, що вони ще довго будуть воювати між собою за самостійне існування і аж після всіх перипетій людність дійде до міжнароднього братерства.

Так вірив Павло Арсенович.

В літі 1897 року він приписався до селян, здається, Смоленської волости під Іркутськом і виїхав з Вілюйська. Скільки пам'ятаю, спочатку він жив у Кургані, а потім переїхав до Тобольська, одружився, але прожив не довго: старий його ворог — сухоти звели його в могилу 1902 року 29 листопада на 38 році життя.

Павло Арсенович дуже цікавився питаннями заслання: збирав відомості¹ про нових засланців, про їх біографію, про те, в якій справі були заслані. Цікаво було б відшукати цей зібраний ним матеріал, може який товариш хоронить у себе те, що зібрав Павло Арсенович Грабовський.

М. СУЛИМА

Дещо про зниклі дієприкметники¹⁾

(УВАГИ ТА МАТЕРІАЛИ)

В сучасній і стародавній українській народньо-масовій мові зовсім немає дієприкметників тепер. часу прямого стану на—чий,—чий, минул. часу прямого стану на—ший і тепер. часу страдальн. стану на—мий. Дієприкметники на—чий,—ший і—мий, до речі, дуже поширені в російській літературній мові: „ликующая толпа, выдающийся человек, увядшие цветы, испугавшаяся лошадь, исследуемое явление“ й т. інш.²⁾ В українській народній мові замість таких дієприкметників бувають описові вирази, дієприслівники, прикметники, речівники й дієприкметники минул. часу страд. стану на—ний,—тий. А такі слова, як, напр., „зрячий, стоячий, летучий, живучий, видущий, зцілющий, відомий, знайомий, нерухомий“ і т. інш., хоч і дієслівного походження, та вже давно загубили свої дієслівні нюанси й правлять тепер за звичайних прикметників, характеризуючи сталу ознаку якоїсь речі чи істоти³⁾.

Тим часом в інтелігентсько-українській мові — найчастіше в наукових та публіцистичних писаннях, у канцелярських паперах, у газетах і перекладах — дуже рясно трапляються такі, напр., вирази: „працюючі маси, пануюча⁴⁾ класа, існуючий економічний лад, слідує положення, шиплячий звук, свистячий звук, керуючий центр, полстююча записка, оточуюче суспільство, обхоплюючий матеріал, мешкаючий у Харкові, виконуючий обов'язки завідуючого, бувший соціаліст, зарвавшийся політик, прийхавший делегат, розбившийся аероплан, зібрання відбудеться при всякому числі зібравшихся, вимагаємі відомості, пропонуємі матеріал, шануємі земляки“ й т. інш.

Наявність цих дієприкметників у мові українських інтелігентів звичайно пояснюють впливом російської літературної мови, і з цим не можна не згодитись, бо таки справді в цьому разі, як і в багатьох інших разях, на освічених українців найбільше, а іноді цілком, впливала і впливає російська літературна мова, — але не сама вона.

¹⁾ В цій розвідці за головний об'єкт дослідження взято деякі граматичні укр. мови, мову Тараса Шевченка й Лесі Українки.

²⁾ В народній рос. мові таких дієприкметників немає; а в рос. літерат. мову вони потрапили з церк.-сл. мови. Порівн.: Акад. А. А. Шахматов. Очерк современного русск. літерат. яз. ГИЗ. Ленинград, 1922. Стор. 28, 41, 42, 44, 180—181.

³⁾ Про прикметники на—чий,—чий,—мий та способи обидання дієприкметників із тими самими закінченнями див., напр., в „Увагах до сучасної укр. літер. мови“ О. Курилової та в „Українском языке“ О. Синявського.

⁴⁾ На жаль, вираз „пануючі класи“ потрапив навіть до академ. рос.-укр. словника (т. I. стор. 185), хоч далеко краще було б рекомендувати вираз „зверхні класи“.

На Т. Шевченка, напр., в деяких випадках безпосередньо впливала церк.-сл. мова чи бажання відбити її особливості в своїй мові.

Я думаю, що ось оце завваження проф. І. Огієнка, звичайно ж, не стосується до старонародньої української мови: „Причастія на *чий* въ древнемъ украинскомъ языкѣ были въ большемъ употребленіи“ [Курсь укр. языка. Изд. 2-е. К. 1919. Стор. 219]. І коли на доказ свого твердження Огієнко подає приклади з Чернігівської грамоти 1424 р., з Прилуцької грамоти 1459 р., із Львівської грамоти XV ст., з Інвентаря 1573 р. та з Словаря П. Беринди 1627 р., то ці приклади промовляють за вплив церк.-сл. мови на письмених українців того часу, а не за колишнє поширення дієприкметників на — *чий* у народній українській мові.

Окрім церк.-сл. мови та російської літературної, до поширення в українській інтелігентській балачці „непуричних“ дієприкметників спричинився пізніше ще один чинник, а саме — деякі граматики укр. мови, куди необачні автори заводили рецепти з російської і церк.-сл. граматики, забуваючи про природу української народньої мови.

Колись дуже поширена серед українських громадян і школярів граматики, напр., П. Залозного, починаючи від 1906 року [1-е видання] прищеплювала такі дієприкметникові форми: гуляючий, знаючий, затираючий, несучий, носячий, знавший, нісший, носивший, пізнавший, принісший, зносивший, будучий, бувший, ішовший, стрівший, мокший, люблячий, терплячий, возячий, лежачий, пишучий, ведучий, ходячий, писавший, пасший* [див. стор. 38—45 другого видання част. 1-ої. Київ, 1912].

Трохи більша роля в справі псування української мови на дієприкметниковій ділянці належить не менш поширеній колись і граматиці Гр. Шерстюка [1-е видання — 1907 р.]; кажу „більша роля“ тому, що Шерстюк додав до дієприкметників на — *чий*, — *чий* ще й дієприкметника на — *чий*. Ось приклади із граматики Шерстюка: думаючий, зріючий, цвітучий, цвівший, караючий [стор. 41—42 з 4-го видання 1-ої частини. Київ, 1918]. А щоб дужче уїлися в мову учня ці сурогати, Шерстюк давав іще й „задачі“: „Витворіть діяльні дієприкметники часу теперішнього й минулого з слідуєчих дієслів: збирати, вити, пекти, умірати, сіяти, дихати, крити, цвісти, жити, говорити, співати, добувати, ховати, їхати, читати“; „Витворіть страждальні дієприкметники часу теперішнього... з слідуєчих дієслів: пекти, крити, читати, збирати, кохати, купити, розбивати, рубати, купувати, грати, карати, друкувати, учити, писати“ [стор. 42 четвертого видання].

Можна собі уявити, як учень засмічував свою мову, „витворюючи“ такі, напр., дієприкметники: дихаючий, криючий, добувавший, друкувавший, рубаєчий і т. инш.!

Ще ширше ставив справу з ненародніми дієприкметниками відомий письменник Ів. Нечуй-Левицький у своїй „Граматиці українського языка“ [ч. I. Київ — 1914]. На щастя української літературної мови ця грамика мало відома й досі. Свої дієприкметникові рецепти Нечуй-Левицький просто списував цілком із російських граматики. От дещо з науки Нечуєвої про дієприкметники: „Од дієслів виводяться причасники й дієприкметники... Вони... показують діяння

людей або становище предметів: думаючий, читавший, зеленіючий, сплячий, стоячий... стукнувший... стукаючий... питаючий... гуляючий... питавший... гулявший... питаєчий... По цьому йдуть „завданя“, подібні до Шерстюкових: „Виведіть причасники теперішнього й минулого часу діяльних і середніх залогів од цих дієслів: блкати, говорити, умірати, пасти, співати, ганяти, кривдити, ховати, надкувати“ [стор. 67]. Уривки з дальших сторінок: — „сущий... бувший... будущий“ [стор. 70], „питаючий... роблячий... питавший... робивший“ [стор. 73], „вкриваючийся, вкрившийся“ [стор. 74], „женучий, гнавший“ [стор. 77], „біжучий, бігший... хочучий, хотівший... мелючий, молотивший“ [стор. 82], „йдучий, йшовший“ [стор. 84]; „Причасники теперішнього часу діяльного й середнього залого закінчуються на *чий* і — *чийся*...: читаю — чий... пишу — чий... розмовляючий, лежа — чий... йдучий, надіючийся, боячийся... Причасники минулого часу діяльного й середнього залого й дієслів на *ся* закінчуються на *чий*, *чийся*:... робивший... минувший... тікавший... нісший... плівший... стукавший, боявшийся, злякавшийся. Причасники страждального залого теперішнього часу закінчуються на *чий*:... любивший, носимий, водимий“ [стор. 89—90]: „складчасті форми: будучи послаєчий“ [стор. 91]; „але може й не пошкодить мові, як приставлять *ся* до причасників: зробившийся, вмиваючийся, вмившийся“ [стор. 92] то-що.

Що правда, в декількох місцях Нечуй-Левицький говорить про відсутність своїх „причасників“ у народній мові: „Ті дієслів, котрі закінчуються в необзначенім способі на вкорочений займенник *ся*, *сь*, в народній мові не мають причасників з закінченням на *сь*“ [стор. 91]; „Нема в народній мові причасників с кінцем на *чий* і *чий*: читаєчий, роблячий. Вони взяті з церковно-славянської граматики“ [стор. 92]; „В народній мові нема причасника страждального залого теперішнього часу з закінченням на *чий*: хвалимий, прославляєчий. Цей причасник взятий з церковно-славянських книжок“ [стор. 94].

Коли вдатися до галицьких граматики, то й там так само єсть аналогічні факти до засвоєння учнями. От, напр., матеріал із 2-го видання „Методичної граматики руської мови“ В. Коцовського та І. Огоновського [Львів, 1912; 1-е видання — 1909 р.]: знаючий, зазнавший, ідучий, спитавший, питаючий, пасучий, даруючий, ждучий, ріжучий, хвалячий, пасший, питавший, дарувавший, ждавший, різавший, хваливший, терпівший, рісший, вівший, нісший, ішовший, варячий“ [стор. 50—53, 55, 58, 60, 61, 64], то-що.

Навіть у новіших наддніпрянських граматики маємо: знаючий, знавший, казавший, несучий, будучий, бувший, ідячий, даючий, івший, давший, повівший, сказавший [М. Гладкий. Практ. курс укр. языка. Житомир, 1918. Стор. 52, 62, 66, 68, 69.—У 2-му виданню цієї книжки, ГИУ, 1924, М. Гладкий майже не виправив хиб, що були в 1-му виданню].

„Дієприкметникові“ ляпсуси Залозного, Шерстюка й інших дилетантів потрапляли й у далеко солідніші й авторитетніші праці з поля української мови. В „Короткому нарисі української мови“ О. Синявського [Харків, 1918] маємо таке, напр.: читаючий, сплячий, ходячий, несучий, носивший, нісший, носячий, зносячий, зносивший, принісший, зносивший [стор. 43 й 45].

Цілком зрозуміло, що навіть такий букет українських граматик, як Залозного, Шерстюка й Гладкого, не міг не справляти відповідного враження на масу українських громадян і школярів. Отже не дивно, що в мові наших сучасних публіцистів, учених, поетів та інших діячів „пера“ досі держаться оті — *чий* — *чий*, — *чий*, — *чий*. Дам лише кілька прикладів із найновішої поезії і прози:

Ми — *караючий* гнів [Чумак]. — *Наступаючий* день [Тичина]. — Для *пудгуючої* цариці робили дощ [Тичина]. — *Дряхліючий* голос [Тичина]. — Майя поправила своє невміру *викликаюче* декольте [Хвильовий]. — Соломинка, за яку хапається *тонучий* [Хвильовий]. — Вони схоплять моє *розквітаюче* серце [В. Поліщук]. — Над *сплячими* вітав сон [Плуг, зб. I]. — Нема *бажаючих?* [ib.]. — Штовхнула його непритомно *падаючим* тілом [Плуг, зб. II]. — Чий руки обпалювала його *гіпноізуюча* сталь [ib.]. — Підніє *палаючий* огонь до живота [ib.]. — Важко було од *насівиших* думок [Хвильовий]. — Протестував *новоприбувший* гість [Васильченко]. — Чути було його важку ходу по довгому коридору *бувшого* буржуйського, а тепер робітничого будинку [Плуг, зб. III]. — Чудна гармонія зі сліз, поривів у височінь, *незадовольняємих* бажань і нелюдських гордоців (Черв. Вінок).

До цього треба додати, що взагалі в українському друкованому слові за останні два-три роки дуже зменшилося отіх дієприкметників на — *чий*, а надто на — *чий*, — *чий*. Можна бути певним, що невдовзі ці сурогати зовсім зникнуть, і укр. літературна мова широкого вжитку ще ближчою стане українській народній мові, бо позбавиться дієприкметникової аристократично-інтелігентської риси. Що до причин зникання на наших очах, отіх антинародніх дієприкметників, то я їх убачаю в занепаді галицьких шкільних тенденцій [церковно-слов'янсько-польсько-російсько-український жаргон] у нашій мові після перенесення культурного пріоритету з Галичини до УСРР¹). Не аби-яке виконавче, мовляв, значіння у цій дієприкметниковій справі належить усім трьом виданням „Уваг“ О. Курилової, а пізніше — „Українському языку“ О. Синявського. Можна сказати, що ці дуже поширені серед наших громадян квіжки вирікли остаточне „zurück“ згаданим дієприкметникам.

А проте погляди про відсутність в укр. мові дієприкметників на *чий*, — *чий*, — *чий*, — *чий* мають свою довгу історію.

Ще в першій за нових часів укр. літератури друкованій граматиці укр. мови О. Павловського єсть дуже влучне, хоч і неповно зформульоване спостереження: „Причастій ни настоящего, ни прошедшаго времени у Малороссіянъ совсѣмъ нѣтъ; а замѣняютъ оныя мѣстоименія, первое той, що, тотъ, который и глаголь въ настоящемъ времени, а послѣднее тѣже мѣстоименія и глаголь въ прошедшемъ времени на пр.:

Подай, паньчу! мыні тую свічку, що на столі стоить.

Тымушь я нечувъ теі казані, що въ церкві дякъ читавъ“.

¹) Про стосунки між „наддністрянською“ й „наддніпрянською“ літературною мовою див.: Акад. Ол. Шахмагов — Акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови. К. 1922. Стор. 116 — 122.

Так само про „помогаюцій глаголь“ О. Павловський каже, що той „глаголь“ „причастій же не имѣтъ“¹).

Етнограф Цертелев заперечував твердження Павловського про відсутність в укр. мові дієприкметників, посилаючись на такі слова, як „писаний, украдений, стоячий, лежачий“. Відповідаючи Цертелеву, Павловський не змінив свого погляду, але додав, що словами „писаний, украдений, стоячий, лежачий“ не можна скорочувати додаткових речень.

Дарма що „правило“ О. Павловського було зформульоване не зовсім гаразд, та воно досі лишається далеко відповіднішим до української мови, ніж згадувані рецепти Шерстюка, Залозного й инш. Твердження О. Павловського розвинули і вдосконалили потомні добрі знавці української мови із наддніпрянців і галичан: Смаль-Стоцький, Тимченко, Сімович, Огієнко, Курило, Синявський та инш.

Тільки ж поки справа з антинародніми дієприкметниками виходила на чисту воду, на українського інтелігента й письменника невпинно й методично впливала російська літературна мова та поширеніші дилетантські граматики. Все це встигло подекуди створити, я сказав би навіть, літературну традицію. Говорячи про таку традицію, я маю на думці не тільки твори письменників, а взагалі українське друковане слово [журнали, газети, то-що]. Що правда, цей чинник для маси українського громадянства мав найменше значіння з причин, здебільшого незалежних од того громадянства [заборони укр. книжок, раритетність їх, просто брак їх і т. инш.]. Та як би там не стояла справа з поширеністю укр. друкованого слова серед маси, воно — це друковане слово, ця літературна традиція, засвоюючи й позичаючи чим-раз більше фактів із рос. літерат. мови, звичайно, дуже впливала на українських письменників. Вплив цей був прогресивний. Що ближче письменник [пересічний] до нашого часу, то більше в його мові російських запозичень і наслідувань. Не дарма ж уже понад 20 років ми чуємо цілком правдиві, хоч і нервові подекуди скарги „пуристів“ на засміченість укр. літературної мови. Із давніших яскравіших „скарг“ згадаю, напр., книжечку М. Пилиповича „Дещо про сучасну стадію розвитку української літературної мови“. Київ, 1913 [це саме М. Пилипович друкував і в журналі „Світло“: № 4 за 1912 р. і № 5 за 1913 р.].

Отже взагалі а ргіогі [бо не маю змоги в цій спеціальній розвідці викласти всі факти], а що до антинародніх дієприкметників, то а posteriori я можу сказати, що на мові Лесі Українки вплив рос. літерат. мови [=укр. літературної традиції] відбився далеко виразніше, ніж на Т. Шевченкові. І це зовсім не тому, що Л. Українка написала більше за Т. Шевченка, а з инших причин: Шевченко — селянин, Л. Українка — інтелігентка [батько її навіть не говорив по-українському]; за часів письменницької діяльності Т. Шевченка [1838—1861] українське друковане слово було далеко вужчого діапазону і взагалі стояло під егідою етнографізму, а за часів письменницької діяльності

¹) Цитати та инші відомості, що до граматики Павловського, беру просто з книжки проф. Ів. Огієнка: Граматика української мови О. Павловського 1818 р. Київ, 1918.

Л. Українки [1884—1913] українське друковане слово, поширивши межі свого вжитку, уже було під дуже непевним протекторатом, — скажу словами акад. Кримського, — „галицько-українофільського жаргону“ [Нариси з істор. укр. м. К. 1922. Стор. 120].

Отже немає нічого дивного, що в мові Т. Шевченка майже зовсім не помітний вплив рос. мови, що до дієприкметників; а в деяких місцях [і не рідко!] літературної спадщини Л. Українки натрапляємо просто на дивовижне калічення укр. мови переважно дієприкметниками на — *чий*, дарма що серед укр. стилістів Л. Українка має одно з найперших місць.

I

Дієприкметників на — *чий* у Шевченка взагалі немає; у нього єсть лише прикметники на — *чий* дієслівного походження, що трапляються в 45 прикладах. Самих цих прикметників я занотував собі 18, рахуючи окремо такі слова, як „всемогучий“ і „могучий“, „доїжджачий“ і „проїжджачий“, та зараховуючи сюди й непевного прикметника „рипучий“. Непевним я його зчу тому, що, може, Шевченко його й не вживав, а він опинився в тексті деяких „Кобзарів“ з ласки редакторів і взагалі інтерпретаторів Шевченкових рукописів. Отже, коли вважати за ілюстративну одиницю кожен з двох згаданих пар прикметників [„всемогучий“ і „могучий“, „доїжджачий“ і „проїжджачий“] та не рахувати слова „рипучий“, то в мене буде лише 15 Шевченкових прикметників на — *чий* дієслівного походження.

У Лесі Українки таких прикметників удвоє більше, а прикладів, де вони трапляються, у мене єсть до 300. До того ще Л. Українка часто вживає просто дієприкметників на — *чий*, про що мова буде далі.

Спільних прикметників Шевченко й Л. Українка мають одинадцять. Подам їх у прикладах, за абеткою:

Гарячий: Очі... гарячим залізом випікали [Сліпий, 162]. — Матерніх гарячих сльоз... море розлилось [Кавказ, 189]. — Ноги устромила в гарячий попіл [Відьма, 214]. — Ридав гарячими сльозами [Як. II, 19].

Оце й усі приклади з „Кобзаря“ й „Назара Стодолі“. З творів Л. Українки я міг би подати із 50 аналогічних прикладів; до них довелося б прилучити й прикладів із 10 вживаного в Л. Українки прислівника „гаряче“: Може б та щира, гаряча мова зломилася зіму 1,15. — Впав додолу, мов гаряча куля II, 126. — Зловити на гарячій вчинку III, 65. — Принеси гарячого вина IV, 72. — Той гарячий вітер — то чисте пекло V, 126. — Сонечко... червонить своїм світлом гарячим спечений степ VI, 20. — Ви не дарма так гаряче просили її зостатись VII, 46 і т. ин.

Живучий: А з вольними козаками що я виробляла?!.. Ну й живучі-ж, проклятуші! [Велик. льох, 170].

У Шевченка це слово — прикметник; значіння його — „максимально здатний жити“. У Л. Українки воно завжди має дієприкметникове значіння. Ілюстрацій цього явища у мене єсть із 15, а взагалі їх у Л. Українки більше. Всі вони з „Істор. східн. народів“, а відтіля їх узято до II-го тому, вид. „Книгоспілки“. Це — фрази з переспівів

з німецьк. перекладу Ріг-Веди: Славна з'явилась богиня, живуча в повітрі II, 163; ІСН, 17. — Іди веселити живучих і оживляти умерлих II, 165; ІСН, 17. — Промені, наче палкії огні, освітили живучих II, 169; ІСН, 21. — А від помершого долі я бороню всіх живучих II, 172; ІСН, 23.

Інші фрази з ІСН тільки підкреслюють, що Л. Українка вживала цього слова так, як уживають росіяни дієприкметника „живущий“: Його істота, живуча сама в собі... створила найперше ІСН, 28. — Для певности всіх живучих владар створив царя ІСН, 30. — Філософ... уважав Ніщо початком всього живучого ІСН, 38. — О, царю Менкера, в вічності живучий! ІСН, 97. — Живучі в домі голили собі брови на знак жалоби ІСН, 141 і т. инш.

Колючий: Стежечка... колючим терном поросла [Не кидай, 227]. — Бур'ян колючий... в яру чорніє [У бога, 270]. — Отак нам довелося йти ще змалечку колючу ниву [Сестрі, 400]. — Злая ж доля колючим терном провела [Марія, 406]. — Будяк колючий... коло криниці [Марія, 413]. — Нива... проросла колючим терном [Саул, 433].

У Л. Українки я натрапив на це слово так само, як і в Шевченка, разів із 6: Завжди першю колючою тернину приносила хвилина воріття I, 212. — А брати коло вас, наче гілля троянди колюче I, 295. — Виріс там будяк колючий II, 30. — Серед колючих хащів... розчищено невеличку нивку IV, 229. — Він тебе... потяг би по колючому ложиську V, 17. — Люди не могли мене діткнути колючим осудом V, 216.

Лежачий: Хоча лежачого й не б'ють, то і полежать не дають [Хоча лежачого, 434].

У Шевченка я помітив слово „лежачий“ лише в цьому прикладі. У Л. Українки воно трапляється частіше [маю 6 прикладів], і не завжди я вважав би його за прикметника: Серед лежачих чутно якийсь стогін III, 244. — Лежачим краю рідного немає III, 245. — Він липається стояти перед лежачими гостями V, 263. — Труни ті вироблялися на шталт людського тіла в лежачій постаті ІСН, 148. — Барельєф... з'являє царя... лежачого на софі ІСН, 173. — Знайдено... постаті лежачих левів ІСН, 180.

Дієприкметниковий характер слова „лежачий“ надто яскраво виявляється в прикладі з ІСН, 173.

Летучий: Не дай... летучі літа марно тратить [Неофіти, 380].

В такому вигляді цей прикметник у Л. Українки, як і в Шевченка, трапляється один раз: Спадав летучою зорею в хату I, 219.

В усіх інших прикладах [12 -ох] Л. Українка вживає „летючий“: Летючі зорі I, 124; VI, 173. — Летючі зорі I, 225. — Летючими зірками... хотіла-б я вас виховати, слова. I, 257. — Летюча зоря I, 320. Летючий рій мандрівців I, 324. — Я лину на безвість в вогні летючі сніги I, 335. — Летюча зірка V, 38. — Які хороші світляки! летючі! V, 42, V, 44. — Все, що блискуче, все те летюче V, 66. — Дивіться, он летюча рибка! VII, 67.

Могучий і всемогучий: Не завидуй могучому [Не завидуй, 145]. — Цар... всемогучий дере порфіру на онучі [Саул, 432].

У віршах і художній прозі Л. Українки я цих слів не знайшов, а в ІСН трапляється слово „могучий“: Він завжди святий і могучий ІСН, 29.

Незрячий: Іван Гус думав... диво показати очам незрячим (Єретик, 147).—Шкуру дерете з братів незрячих (Послання, 192).—Короновану громаду покажем... незрячим людям (Стар. сестро, 276).—Раби незрячі!.. Раби незрячі, сліпі! (Неофіти, 383).—Люди темні, незрячі дива господні побачать (Подраж., 398).—Незрячі прозрять (Подражан., 398).

У Л. Українки я натрапив на це слово лише раз: Ваше сонце... слъози викличе з очей незрячих III, 106.

Пахучий: Підпустив мені пахучого курева (Як. II, 418).

Цей приклад—із одного Шевченківського листа, а в „Кобзарі“ цього слова немає.

У Л. Українки я натрапив на це слово також лише раз (у вірші): Хай тобі буде одежа, покроплена сутим соком чудовим, пахучим з усякого божого зілля II, 381.

Дам на увагу, що в цій фразі Л. Українка надала слову „пахучий“ дієприкметникового значіння. Після „чудовим“ стоїть кома, а дальша частина фрази „пахучим з усякого божого зілля“ становить скорочення ось такого речення:.. покроплена соком чудовим, що пахне з усякого божого зілля.

Рипучий: це слово, як уже згадувалося, непевне в Шевченковому „Кобзарі“. Франко дає редакцію: Ой з-під гори, та з-під кручі ішли мажі рипучи (Фр. II, 129), а в примітці: „в автогр. Ішли мажери п'ючи“ (ib). „Ішли мажі рипучи“ і в Доман. (стор. 448), але в своєму „Крит. розсліди“, на стор. 247—248, Доманицький обстоює за „ішли мажери п'ючи“. Такий текст подають і Айзеншток-Плевако (стор. 298), а в примітці заперечують „мажі рипучі“ (ib). Що до кінцевого *И* в слові „рипучи“ (у Айзеншт.-Плев. — „рипучі“), то воно могло мати в Шевченка і значіння *I* (див. розвідку проф. О. Синявського в журналі „Україна“ ч. 1—2 за 1925 р., стор. 101).

У Л. Українки я знайшов три приклади на слово „рипучий“: Він озивається до Гебрея... рипучим голосом IV, 212.—З ганку чути рипучий голос VI, 189.—Екбальганем... гукнула... гострим, трощечки рипучим голосом VI, 282.

Смердячий: І сонце не гріло б смердячого гною (Послання, 193).—Прийде ніч в смердячу хату (Козачковськ., 260).—Всі полягли... в багні смердячому (Варнак, 273).—Гриземося... за маслак смердячий (Неофіти, 387).—В смердячій жидівській хаті б похмелився (Якби то ти, 403).—І стане купою на купі смердячий гній (Бували війни, 437).—Покину оце смердяче укріплення (Як. Р. 411).—Я не пошлю тобі смердячого слова (ib. 418).

У Л. Українки—один раз: Ти ж тільки слухай, що це за слова:.. „гадючий виродку“, „нащадку пекла“, „душе смердяча“... бридко вимовляти IV, 41.

Співучий: Співуча, нічого сказати! (Відьма 213).

У Л. Українки—двічі: Весь Єгипет стогнав, мов співучий колос у пустині I, 230.—Починає спокійним, співучим, розмірним голосом V, 34.

Окрім того, Л. Українка вживає слова „співочий“: Струмки задзвеніли співочі I, 33.—Візьму собі твою співочу душу V 39.

З інших прикметників де-котрі трапляються тільки в Шевченка, а де-котрі тільки в Лесі Українки. Спочатку подам ті, що в Шевченка:

Гнучий: Гне стан гнучий (Утоплена, 114).—Нащо мені... стан мій гнучий (Дівчії ночі, 128).—Дивується все на стан гнучий (Г. З. 288).—І станом гнучим... очі веселю (І станом, 367).—Дивлюся... на стан твій гнучий (ib. 367).

Доїжджачий: А ми дотепні доїжджачі хортів годуємо (Якось то. 437).

Цей прикметник має силу речівника, як і дальше слово.

Проїжджачий: Старий батько... прохожих, проїжджачих у двір закликає (Наймичка, 183).—Дуб посадили на прикмету проїжджачим (Моск. криниця, 267).

Кип'ячий: Він тебе кип'ячою смолою напоїть (Як. II, 15).

Це слово—з „Назара Стодолі“.

Ревучий: Реве ревучий (Заповіт, 208).—По Колізею ревучим громом пронеслась і стихла буря (Неофіти, 386).

Ходячий: Не дай спати ходячому (Минають дні, 206).

У Лесі Українки, хоч і нема саме цих небагатьох прикметників та єсть далеко більше (23) інших:

Балакучий: І балакучий був як перш II, 340.

Блискучий: Слідкує його рухи... поглядом блискучим I, 25. Блискучого літнього ранку хожу я по своєму саду II, 193.—Завоює Палестину вже без меча, самим блискучим ралом III, 245. І забув я пустиню рідну й батьківський намет для нечести блискучої IV 110.—Стелилися незнамі трави, квіти, блискучі білі V. 24.—Яким величним, блискучим, повабним здалося метеликові те світло. VI, 11.—Вам пророчать блискучу прийдешність VII, 89.

Взагалі я маю із 50 випадків уживання в Л. Українки слова „блискучий“; це число збільшилося, коли б я занотував багатенько аналогічних випадків з „Істор. східн. народів“.

Болючий: І з долу вгору він до мене звів такий болючий погляд, повний туги V, 71.

Із цим прикметником споріднений оцей прислівник, разів із 5 уживаний у Л. Українки:

Боляче: Ти боляче мене словами б'єш IV, 135.—Як боляче, як страшно теряти віру в дорогу людину. IV, 173.—Коли се боляче, то може годі IV. 177.—Тє „возися з тобою“ боляче різало Юзі серце VI, 180.—Коло серця знов щось замулило боляче VI, 205.

Бродячий: То шлях непевний,—всякий люд бродячий, усяке розбишацтво там буває IV, 36.—В очеретах заблимали два бродячі вогники V, 40.—Бродячі народи ІСН, 193.—Провадять бродяче життя ІСН, 74.—Набігли бродячі азійські народи ІСН, 105 та инш.

Висячий: Висячі сади ІСН, 176.

Гнітучий: Серед гнітучої природи ІСН, 208.

Жеручий: У чорних очах блискотів огонь... жеручий II, 314.

Линючий: Хист видавався мені тоді якимсь бездушним, розмалюваним линючими фарбами ідолом IV, 268.

Маючий: Він... обдере маючих та дурних IV, 242.

В цьому прикладові „маючий“ означає „заможного“ (рос. „состоятельный, зажиточный“). З однаковим наголосом Л. Українка вживає цього слова і з значінням дієприкметника: Говорив я з ним, не як маючий владу, а як той, що в глибині душі провину чув V, 114.

З дієприкметниковим значінням Л. Українка вживає цього слова і в „Істор. східн. народів“: Геродот... описує їх, яко не маючих сталої домівки ІСН, 75.— Вони тримали себе..., яко маючі силу в країні ІСН, 188.

Минучий: „Машиноманію“ він вважає минучою стадією культури VII, 177.

Неблискучий: Чим відбивають ті неблискучі й невеликі сиві очі від інших сивих очей VI, 230.

Неминучий: Сила молода ішла на смерть, на згубу неминучу I, 243.— Воно завчасу краще привикати до неминучого III, 190.— Невже ніколи ти того не бачиш, що буде, неминуче, невблаганне III, 207.— Смерть неминуча III, 221.— Смерти неминучої трагізм III, 275.— Ще ж неминуче до нас не прийшло V, 54.— Там сонце уміє вдавати переможця в останній час перед неминучою поразкою VI, 281.— З неминучим світанням він зникне VII, 33.— Неминучий... катехізис питаннів VII, 162.— Він неминучий VII, 168.— Нам загрожує вкінці руїна ілюзії при неминучій заяві, що це все був тільки сон VII, 175.

Сюди ж і прислівник „неминуче“: Зрада художньої правди неминуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї VII, 163.

Нерішучий: Завваживши нерішучі постави обох, проникливо і грізно дивиться на Кассандру III, 198.

Сюди ж і прислівники „нерішуче“ й „нерішучо“: Поет нерішуче переглядав свій рукопис VI, 278; аналог.— IV, 99; VI, 191.— Ахайці нерішучо розступаються перед нею III, 235; аналог.— III, 230.— Мавка тріхи нерішучо подає йому руку V, 65.

Нестерпуче (прислівник) трапляється лише в такій комбінації: Гейне... дав нестерпуче-реальну примару огидливих підземних таємниць смерті VII, 158.

Нетерплячий: Публіка здійсмає нетерплячий гомін IV, 191.— Вдивляється в чоловіка, не вважаючи на нетерплячі рухи IV, 232.— Глянула на Мілевського тривожним нетерплячим поглядом VII, 77.— Робить розпачливо нетерплячий жест VII, 93.— Але нетерплячий юрбі цього мало VII, 179.

Сюди й прислівник „нетерпляче“: Дід покликнув нетерпляче II, 293.— Дивляться так нерухомо жалібно та нетерпляче II, 308.— Той нетерпляче стрічує чубом IV, 295.— Весняний вітер нетерпляче зітхає V, 35.— Лукаш знизує нетерпляче плечима V, 47.— Він нетерпляче знизав плечима VI, 258.— Аналогічні приклади III, 268; IV, 204, 212, 257; V, 30, 151; VI, 257; VII, 92.

Палючий: Ясним вогнем засвітилось воно, чистим, палючим, як добре вино V, 86.— Палюча, люта рана в мене в серці V, 132.— Чи ж я не чув у себе на плечі палючих сліз? V, 205.— Промені порізнені єднає в одну... палючу точку III, 277.

Пекучий: Думи глибокі будять речі та сльози пекучі I, 12.— Приходило мені пекучу, гірку правду вислухати I, 111.— Журливе

віття... нагада тобі тугу пекучу I, 163.— Ледве сунули десять верблюдів тягар той пекучий I, 233.— Холодніша ставала пекуча колісь домовина I, 236.— Хамсін... дیشه полум'ям пекучим I, 322.— Темрява наче не сміє в тишу пекучу вступити I, 326.— Пекучий племінь бачу в твоїх грудях II, 234.— I, мов на жар пекучий, наступати я буду на слова твої III, 117.— Перебиває з пекучим жалем IV, 60.— Хіба холодне те ждання пекуче IV, 97.— Її не чарують розкішні картини, будять вони в серці жаль пекучий VI, 70.

Плавучий: Мореллі назвав свою утопію „Погибель плавучих островів“...; справді такі плавучі, хисткі та нетривкі „острови“ мусіли загинути VII, 156.

Плакучий: Тихо, журливо кида головою, віттям плакучим верба I, 76.— Даремно хотіла я арфу свою почепити на вітах плакучих смутної верби I, 128.— Плакучих верб і кіпарисів гай I, 157.— Не дивись на березу плакучу I, 163 (двічі) Схилилися б над сонною водою берез плакучих нерухомі віти I, 262.— Приніс оці плакучі вісті I, 328.— Галява з плакучою березою V, 9.— Вітер... зітхає.. розвіваючи гілля плакучій березі V, 35.— Мавка змінється раптом у вербу, з сухим листом та плакучим гіллям V, 76.

Рішучий: Доля любить сильних, одважних і рішучих III, 196.— Змінє свою дотеперішню понуро-потайну гутірку на рішучу IV, 234.— Тон рішучий VII, 67.— Молодий натуралізм ще не сказав рішучого слова VII, 159.— Ми живемо в плідну та рішучу добу VII, 182.

Сюди й прислівники „рішуче“ й „рішучо“: Рішуче „поговорила“ з нею VI, 181.— I Дарка рішуче поступила наперед VI, 207.— Говорить уривчасто, рішучо III, 59.— Аналогічно: V, 108; VII, 93.

Родючий: Має землю правдиво родючу ІСН, 82.— Край багатий, родючий ІСН, 102.

Сидячий: Стояли... дві сидячі фігури ІСН, 111.

Сліпучий: Хто ж там у жовтій та сліпучій млі на честь Хамсінові таночки водить? I, 322.— Промені порізнені єднає в одну сліпучу та палючу точку III, 277.

Стоячий: Повітря стоїть нерухоме, як води стоячі I, 325.

В ІСН це слово має значіння дієприкметника: Ймення, стоячі близько їх, були напевне ймення царських батьків ІСН, 84.

Терплячий: Терплячих і покірних не лякає смерть IV, 26.

Тремтячий; цього слова Л. Українка вживає частіше, ніж багатьох допіру згаданих, і не завжди надає йому прикметникового значіння. Приклади: Проміння тремтяче I, 21.— Круг тремтячий I, 130.— Тремтяча роса I, 208.— Тремтячий... тон I, 369.— Світло тремтяче II, 151, 156.— Північ... схопить бідну тремтячу людину II, 154.— День непевний, тремтячий встає II, 155.— До тремтячих грудей пригортала II, 187.— Казав тремтячим... тоном II, 348.— Шнур тремтячий III, 278.— Говорить голосом тремтячим IV, 132, 9, 106; аналогічно — V, 123, 136; VI, 207, 58, 275; VII, 75.— Йоганна тремтячими руками бере чарку IV, 283; аналогічно — V, 71, 197; VI, 98, 235; VII, 183, 353.— Цілує її довгим, ніжним, тремтячим поцілунком V, 37.— Очі з тремтячими віями VI, 77.— З тремтячої темряви лунав солов'йовий спів VI, 94.— Від берега бігли до нас червоні тремтячі стрічки VI, 172.— Юзя спустила тремтячі вії VI, 213.— Юзя... влетіла

в кімнату задихана, тремтяча VI, 218. — Шпарким і тремтячим рухом пробігає руками по всьому тілі VII, 66. — Я б гречно відповів з тремтячим серцем VII, 350.

Сюди ж і прислівник „тремтяче“: Стиснула тремтяче його руку VI, 276.

Приклади, де найвиразніше виявляється дієприкметниковий характер слова „тремтячий“: Всіх людей збере в громаду вільну..., а не в отару з пастухом свавільним та з лютими собаками, тремтячу від голосу вовків IV, 25. — На заході вона переходить у справжню пустелю, піскувату, повиту сухим маревом, тремтячим від спеки IV, 211. — Зустрів... діда сивого, похилого, тремтячого на ході ICH, 39.

Окрім уже згаданих дієприкметників на *чий*, Леся Українка вживає багато ще й інших дієприкметників на *чий*. Приклади:

Повздержати непомірну веселість бенкетуючих ICH, 145. — Мілевський (до Сані благаючим тоном) VII, 34. — Люд його бачив... вертаючого з походу ICH, 153. — Халдеї... з'являються... мало не... огнепоклонцями, вірячими більше в самих ідолів ICH, 185. — Темночервоне світло, неначе той одблиск пожежі, лихо віщуючий, темряву ночі розсунув I, 8. — Рука... написала три огнистих слова, віщуючих погибель Вавилону ICH, 177. — Вмираючі боги VII, 176. — Нехай мій голос волаючим не буде в пустині III, 94. — Був голосом волаючим в пустині VII, 179. — Факт вражаючий! II, 263. — Вони... вважались... різними посталями... всеобіймаючого Брама ICH, 25. — Почали уважати її... всеобіймаючим і вічним ICH, 38. — Позаду чоловік граючий на лірі ICH, 104. — Царь граючий в шахмати ICH, 118. — Часом він малюється даючий поданки богам ICH, 97. — Темперамент діялолюбивих людей у Платона не виявляється ніяк VII, 145. — Були... дивні потвори, еднаючі в собі частину різних царств природи ICH, 183. — Любов (замираючим голосом) VII, 63. — Рухи в неї поривчасті й зникаючі V, 68. — Зробив рукою рух, не то наказуючий, не то запрошуючий V, 258. — Здоганячі стрільці на конях, тарани разбиваючі мури ICH, 168. — Довго проводити буду сумними очами подруг моїх легкокрилих зникаючий рій I, 109. — Багато малюнків і статуй, з'являючих святі речі, ICH, 134. — Єсть малюнки, з'являючі приношення поданків мертвому ICH, 145. — Люд його бачив... ідучого або вертаючого з походу ICH, 153. — Чому ти... не стогнав, бачивши... сина йдучого на смерть ICH, 127. — Свіфт розвинув у своєму творі... критику існуючого ладу VII, 153. — Існуюче і неіснуюче ICH, 38. — Були то... символи влади караючої і стримуючої ICH, 187. — Студент кінчаючий VII, 6. — Що сужено кленучому? III, 133. — Натура гине..., немов конаюча вродливиця в сухоті I, 57. — Там він по конаючих снігах волочив важкі та вохкі шати I, 327. — Конаюча надія розширила її великі темні очі V, 68. — Теофіл [павчаюче]. Богів нема багато, бог єдиний IV, 141. — Був він прийнятний, як несучий рятунок ICH, 128. — Одвертаючий рух III, 53. — Природничі науки, надто описуючі, були досить розвинені ICH, 189. — Огонь... осліпляючий II, 314. — Здобуті права не послужили переважно інтересам державно пануючої народности

VII, 124. — До пануючих станів ICH, 152. — До обох пануючих каст VII, 153. — Самі стали пануючими кастами ICH, 153. — Тон рішучий, переконуючий VII, 67. — На ньому намальоване сонце переходяче підземні країни ICH, 119. — Тоді почувся голос з храму, питаючий, навіть виганяють птиць ICH, 61. — Прошу уважати мої слова... за вираз одної людини, близької до радикальної справи... отже пишучої в її інтереси VII, 119. — Кидає підозріваючий погляд VII, 70. — І народилися плазуючі гади ICH, 142. — Нація розділялася на урядовців і на простих людей, платячих податки ICH, 188. — Нам з Орестом належить надгорода за рятунок погигаючих на водах VII, 10. — Раніше потішаючої віри в Озіріса була віра про смутне, страшне царство вічної смерті ICH, 145. — Дістає... приправу з просторих поучаючих розмов VII 190. — Завжди були вгорі пояснюючі написи ICH, 172. — Святці й вояки були правлячими станами ICH, 151. — Її не заспокоїла тая тиха, тепла, немов чогось прагнуча ніч VI, 91. — Геродот... описує їх яко.. приносячих людські жертви ICH, 75. — Проймаючий спів свірілі I, 369. — З проймаючим жалем дивиться на їх V, 255. — Проймаючий погляд VI, 196. — Тихо, проймаюче, смутно V, 141. — Щось є проймаюче і героїчне в цьому образі VII, 185. — Над безоднею була темрява... та дух.., проникаючий все ICH, 142. — Піхотинці були мов леви на горах рикаючі ICH, 117. — Не п'ятий акт роздираючої драми VI, 105. — Поблід... серафим..., закривши вид крилом сіяючим своїм I, 210. — Змальовані... діти подоланих, співаючі хвалу цареві ICH, 173. — Люди... розумом сяючі, й тії в гробах поховані II, 380. — Атта Троль казав... хрюкаючим тоном II, 348. — Усе навколо затиха під владою чаруючої ночі I, 218. — Всі корились чаруючий силі II, 386.

Ці й раніше подані приклади дають по-над 60 дієприкметників на *чий*, уживаних у Л. Українки. Найчастіше вони трапляються в „Історії східних народів“, іноді в ремарках до п'єс і зрідка в самих віршах. Це діється тим, що Л. Українка просто не обробляла тексти „Історії“ (про це говориться й у передмові до „Історії“) і мало уваги звертала на ремарочні вставки.

II

З дієприкметниками й просто прикметниками на *чий* справа стоїть інакше. У Лесі Українки їх таке саме число в обігу, як і в Т. Шевченка, а саме — 26 (всієї приставки до уваги не береться). У Лесі Українки майже всі вони — народні; у Т. Шевченка переважна частина їх церк.-слов'янськи й росіянізми.

Спільних слів згаданих категорій у обох письменників єсть 9: видючий, гуляючий, живущий, настоящий, невсипущий, роботячий, суший, трудячий, цілючий.

Тільки у Т. Шевченка трапляються такі (17): болячий, будущий, взискаючий, всевидячий, грядущий, діючий, доброзичливий, завалючий, злославаючий, знаючий, любячий, могутий, незрячий, немовлячий, пасущий, скорбячий, творячий.

Тільки у Л. Українки трапляються такі (17): віщий, жебручий, жерущий, загребуший, кружачий, минуший, мовчущий, невмиру-

щий, непитущий, палющий, плачущий, послідущий, пропащий, сплящий, текущий, тямущий, цвітущий.

Люструючи прикладами ці слова, подам їх за абеткою.

Болящий: Катерина з болящої і очей не зводить (Наймичка, 186). — Болящая... питається (ib., 186). — Не допомогла болящому, бо не допустили (Відьма, 220). — Отак вона... болящих лічила (ib., 221). — Які села проходила, — болящих питала (ib., 221). — Вона все по болящих день і ніч ходила (ib., 221). — Ніхто й не загляне до грішного болящого (Княжка, 241). — І болящес побите серце стрепенеться (Козачковськ., 260).

Будущий: в „Кобзарі“ цього слова немає, а трапляється воно в Шевченкових листах через вплив російської мови (взагалі в своїх листах Шевченко частенько мішає українські слова з російськими): Я виставляв ціну на моїх будущих рисунках (Як. II, 358). — З сією почтою не пишу тобі... чи не дасть бог з будущою (ib., 407). — Передайте моїй будущій княгині оцю... пісеньку (ib., 429). — Будущее подружжє мое зоветься Лікерія (ib., 440). — Покопавш наше будуще кишло (ib., 440).

Взискающий: Чи є ще взискающий бога? (Псалми, 202). — Тут наслідування церк.-сл. „взыскай бога“, що єсть у самому псалмі.

Видющий: в такому вигляді це слово єсть лише у Л. Українки: Я прагну сеї чистої водиці, що видющим, мудрим робить II, 266. — Ноги мої все ще міцні, очі мої все видючі III, 152. — Я переміг тебе, видюща сестро III, 209. — На пробу, чи не станеш раз видючим III, 214. — Нехай твоє видюще око править рукою певною III, 218. — Метерлінк врятувався, впровадивши трагічний елемент у свою центральну антитезу сліпців, заблуканих посеред світла і видючих VII, 185.

Опріч цього, у Л. Українки єсть іще „всевидющий“: Ми раптом стали, як ти, всевидючі I, 321. — Признатись мушу, ти ж бо всевидюща III, 219. — Всевидющий свідок почування IV, 36.

У Т. Шевченка натрапив лише раз на „невидющий“: Невидющими очима мов сонце побачив (Сліпий, 160).

Віщий: Пугача віщого крик I, 14. — Господь його карає віщим духом I, 218. — Віщий слух у вілі-чарівниці II, 128. — Бог... гнів йому прорік устами віщими Кассандри III, 209. — Кассандра (віщим голосом) III, 211. — Починає промову велічно-віщим голосом III, 212. Ой, царю, чи віщий прозорливицю III, 217. — Тут слуга перебив віщий сон свого пана VII, 192.

Всевидющий: див. „видющий“.

Всевидящий: А ти, всевидящес око! Чи ти дивилося зви-сока (Юродивий, 392).

Це — црк.-сл., позичений із російської мови.

Всежерущий: див. далі „жерущий“.

Всестворящий: див. далі „творящий“.

Грядущий: церк.-слов'янськ., позичений з російської мови: І вимовить боєсь тепер твоє грядущее (Петрусь, 360). — І притчею стане грядущим тиранам (Неофіти, 378). — Тобі вже зазирає в очі твоє грядущее (Марія, 406).

Гулящий: Як матимеш гулящий час, то піди в Сімонов монастирь (Як. II, 380).

В „Кобзарі“ цього слова немає. У Л. Українки я натрапив на нього лише раз: І я ще маю жєбрати одежі отій своїй з біди гулящій жінці IV, 17.

Діющий: Хто б спас мене од лукавих і діющих злая? (Псалми, 203).

Тут — наслідування церк.-слов'янського: „Кто востанетъ на лукавнующя; или кто спредстанетъ ми на дѣлающя беззаконіе“.

Доброзидущий: А доброзидущим рукам... поможи (Молитви, 422).

Це — так само церк.-сл., що до речі, трапляється в епіграфові до розд. I „Єретика“: Камень, его же небрегоша зиждущи, сей бысть во главу угла (Єретик, 147).

Жєбрущий: До чога я дожився? Лихо тяжке! Жєбрущим дідом замолоду став IV, 16.

Жєрущий: В серці в його запалає той племінь страшенний, жєрущий I, 9. Хмари... серце палять, мов жєрущий промїнь, I, 38. — Пролєжала віки під єгипетським сонцем жєрущим I, 237. Змагатися з лихом жєрущим II, 170; ІСН, 21. Не горить огонь жєрущий V, 67.

Сюди ж і „Вогонь всежерущий“ ІСН, 29.

Животворящий: див. далі „творящий“.

Живущий: серед прикметників на — *щий* слово „живущий“ — одно з найпоширеніших у Т. Шевченка (6 випадків) й Л. Українки (9 випадків); значіння його — „живлющий, оживний, відживний“ (рос. „живительный“ „животворный“): Може, вернеться надія з тією водою цілющою, живущою (Пустка, 141). — Орел... не вип'є живущої крові (Кавказ, 188; у Фр. I, 345: „живучої крові“). — Мою душу за світ посилаю — сцілющої й живущої води пошукати (Сліпий, 164). — Живущую силу сила нощі оживила (Неофіти, 387). — Живущою водою душу окропила (Муза, 393). — Напоїв би своє серце твоїми тихими, речами; неначе живущою водою (Як. II, 417). — Принєсла тую цілющу живущу водицю I, 53. — Тая росиця цілюща-живуща буде жити його I, 54. — Вода... живуща душі моєї вигоїть не може III, 117. — Як би я мала живущі сльози, я б зросила землю V, 72. — Живуща вода VII, 130. — Ждуть якоїсь живущої сили VII, 191.

Завалящий: Чи нема в тебе якого-небудь завалящого... екземпляра (Як. II, 380).

Загребущий: Ти їдеш того ясного сонця заживати, що не дістали руки загребущі IV, 336.

Злоначающій: Злоначающих спина (Молитви III, 422). Це — црк. сл., взятий з рос. мови.

Знающий: Найди чоловіка знающого фотографію (Як. II, 411). Тут взагалі російська конструкція фрази.

Кружащий: Життя і мудрість управляються... ходом богів кружащих на небі ІСН, 143.

Тут так само маємо росіянізм.

Люб'ящий (росіянізм): Щиро лкб'ящий тебе (Як. II, 414). — Мою ширу, люб'ящую тебе душу переніс би на саме небо (ib., 417). — Не отринь же прозьби люб'ящого тебе друга (ib., 418).

Минущий: Наше людське тіло зникало із часом мину- щим II, 380.

Мовчущий: Бере за руку мовчущого з дива диякона IV, 82.

Могучий: Даль чоловік добрий, розумний і могутий (Як. II, 354).

Настоящий (росіянізм): Ми настоящі християни (Кавказ, 189).

Вони ж і були настоящими владарями в країні ІСН, 241.

Цього слова вжито тут із значінням „справжній, правдивий“.

Невидющий: див. вище „видющий“.

Невмирущий: Цвітом невмирущим зацвіли IV, 41. — Чи то й його невдячність невмируща так, як твоє кохання. V, 70. — Барвінок би зростила невмирущий V, 72.

Невсипущий; це — один із часто вживаних прикметників на *чий* у Т. Шевченка й Л. Українки: Нудьга невсипуща його з ніг звалила (Хустина, 140). — А наймичка невсипуща що-вечір... плаче (Наймичка, 182). — Марко... „мамою“ невсипущу Ганну величає (ib., 182). — Може, озоветься безталанна невсипуща (Відьма, 212). — Крикне кара невсипуща (Осії гл. XIV, 420). — Забуду хоть на годину своє невсипуща горе (Як. II, 418). — Журба невсипуща I, 54. — Б'ють джерела невсипущі II, 283. — Ощадність бачив, працю невсипущу III, 32. П'яниця невсипущий VI, 183.

Незрячий: Слепа була єси, незряча (№ Т., 438).

Немовлячий: Дитина немовляца (Ми в -осени, 358).

Непитущий: Уперше бачу стільки непитущих IV, 79.

Односущий: див. далі „сущий“.

Палючий: Ллють потоки палющі сліз I, 294.

Пасущий (церк.-слов'янizm): А пасущих... завдали в роботу — каторгу (Саул, 431).

Плачущий: Зміняє плачущий тон на грізний III, 72. — Лишилась коло плачущої Юзі VI, 196. — Гурт плачущих жінок... Човни з жінками плачущими ІСН, 149.

Подібносущий; див. далі „сущий“.

Послідущий: Послідущі з того багатіють IV, 225.

Присносущий: див. далі „сущий“.

Пропачий: Кров батьків, пролита марне за пропачу волю, тяжить на голові моїй III, 152. — Ідуть з одчаю на пропаче III, 206. — Пропача справа — очевидно. IV, 183. — Ні за ким вона не журиться, а за собою, над своєю долею пропачою VI, 77. — Це пропаче діло VII, 18.

Роботячий: Та роботяче, та тихе (Моск. криниця, 370). — Роботячий... виріс сирота (ib., 371). — Роботячий та тихий до того (ib., 374). Роботячим рукам, роботячим умам перелогі орать... роботячим рукам (Молитви, 422). — Кожен раб... стає покірним, чесним, роботячим IV, 53. — Роботячі й ліниві, багаті й убогі VII, 191.

Скорбячий (церк.-сл.): Не дай в неволі пропадати... скорбящих радосте! (Неофіти, 380).

Сплящий (росіянізм): Завважає сплящих вартових III, 232.

Сущий (церк.-сл.): Бог відповів: „Я Сущий... Сущий послав мене до вас“ ІСН, 207. — Все сперечалися, як слід казати, чи „односущий“, чи „подібносущий“ IV, 185.

До... земляків моїх в Україні і не в Україні сущих Д, 284 (у Айз.-Пл. без „сущих“). — Поцілую... всіх добрих людей, сущих

в Петербурзі (Як. II, 424). — Ти, присносущий, всюди з нами (Мені здається, 362).

В одному прикладі з „Назара Стодолі“ це слово набирає значіння „справжній“: Суща коханка! (Як. II, 21).

Сцілющий: див. далі „цілющий“.

Творящий (церк.-сл.): Нема дзбро творящего (Псалми, 202). — Познає волю і всетворящую любов (Відьма, 212). — Гориш над ним огнем... животворящим (Юродивий, 392). — Не хотіла поглянути... на ясний світ животворящий (№ Т., 438).

Текущий (росіянізм): Палестина часто зветься „стороною текущею медом та молоком“ ІСН, 203.

Трудящий: Трудящий... у наймах виріс сирота (Моск. крин., 263). — А трудяще, а чепурне та роботяще! (ib., 370). — Та трудящий, роботящий та тихий до того (ib., 374). — Трудящим людям... свою ти силу низпошли! (Молитви, 422). — Безправ'я трудящих стало безнадійним VII, 158.

Тямущий: Тямущий адвокат IV, 183. — Ви чоловік тямущий і бувалий III, 84. — Він чесний і тямущий чоловік IV, 147. — Між ними часто бували... тямущі політики ІСН, 217.

Цвітущий: Біжить... до цвітущих кущів V, 39.

Цілющий: Може, вернеться надія з тією водою цілющою (Пустка, 141). — Принесла тую цілющу-живущу водицю I, 53. — Тая росиця цілюща-живуща буде живити його I, 54. — Проміння лила, немов живущу і цілющу воду I, 210. — Вода... цілюща та живуща III, 117. — Твоя водиця справді мов цілюща IV, 231. — Вода ж моя либонь таки цілюща IV, 248. — Цілюща і живуща вода VII, 130.

У Шевченка єсть і сцілющий: Мою душу за світ посилаю — сцілющої... води пошукати (Сліпий, 164). — Дебрь-пустиня... сцілющою водою вмита (Подраж., 398).

III

Дієприкметників і прикметників на *-ий* у Лесі Українки більше, ніж у Т. Шевченка: 16 проти 10 (всікі приставки до уваги не взято). В обох письменників ці слова на *-ий* дуже часто бувають з „не“: у Т. Шевченка на 25 прикладів припадає 20 із „не“; у Л. Українки на 231 приклад припадає 95 з „не“.

Не беручи до уваги всяких приставок до основної форми слова, доводиться констатувати, що спільних слів на *-ий* у Шевченка й Л. Українки єсть 5: видимий (видимо, невидимий), негасимий (негасимо, негасимий), незаходимий (непроходимий, неісходимий), незримий (зримо, незримо), неопалимий (непалимий, огнепалимий).

Тільки у Т. Шевченка трапляються такі: знаємий, знакомий, незнаемий, непробудимий, неутомимий, хранимий.

Тільки у Л. Українки трапляються такі: відомий (відомо), знайомий, зникомий, невідомий (невідомо), невмолимий, незнайомий, непримиримий, непростимий (непростимо), нерухомий (нерухомо), нерушимий (нерушимо), несвідомий (несвідомо), одержимий, питимий, просимий, рухомий, свідомий (свідомо), терпимо.

Всі слова на *-ий* подам за абеткою:

Видимий: З видимим зусиллям III, 92.—Ти смерть видиму вічувала III, 182.—Виразно бачив смерть видиму III, 183.—Пішов на згубу, на смерть видиму III, 193.—Видима смерть страшна III, 199.—Річ видима III, 214.—Річ видима, що я потурбував тебе даремне IV, 151.—Вибігає на видимий куток арени IV, 205; IV, 206; аналог. IV, 207.—Се вже річ видима IV, 214.—Вже й се видиме тіло не моє V, 184.—Говорить запинаючись, з видимою ніяковістю V. 227.—З видимою неохотою повертається до дверей VII, 39.

Сюди ж і прислівник „видимо“: Видимо бореться з собою, III, 198.—Громада видимо сторонить від нього IV, 143.—Видимо дражнячись IV, 194.—Видимо ображена IV, 265.

Див. ще „невидимий“ (далі).

Відомий: Всім літ з тисячу відоме II, 275.—Талан свій зневажавш всім відомий III, 272.—Професія моя для вас відома III, 273.—Секста я не похваляю за всі його, тобі відомі, вчинки IV, 51.—Відома річ, вони чарівники. IV, 55.—Цельз відомий ворог християнству IV, 80.—Се ж річ відома нам усім IV, 105.—Се ймення всієї Іспанії відоме V, 177.—Мій пан відомий щирістю своєю V, 188.—Нащадок відомого мецената V, 225.—Наш меценат відомий „філеллен“ V, 261.—Вона проїзжає давно відомими улицями VI, 44.—Відомі вже стільці VI, 117.—То річ відома VI, 204.—Ну, річ відома... VI, 256.—То йому більш відоме діло VII, 120.—Говорю про одно досить відоме мені джерело VII, 127.—Найдавніший відомий нам тип утопії VII, 131.—Це був би прототип усім нам відомого біблійного оповідання VII, 132—133.—Для Мора непотрібно було вдаватися... до ідеалізації всім відомих сусідніх народів VII, 150.—Засвідчив авторитетом живих, всім відомих діячів VII, 150.—Публіка... не завважала чималих промахів в описах добре відомого їй життя, VII, 167.—Джерело всіх відомих нам сил VII, 171.—Моррісові, як відомому спеціалістові декоративного мистецтва, така перспектива і здавалась приємною VII, 178.—Світ відомий давнім людям ІСН, 10.—Ділять відомих тепер народів ІСН, 10 і т. инш.

Сюди ж і часто вживаний у Л. Українки прислівник „відомо“: Відомо всім... Відомо всім. Либонь ще й те відомо I, 215.—Вам відомо III, 250.—Добре відомо ІСН, 7,9 і багато инш.

Див. ще далі „невідомий“, „несвідомий“, „свідомий“.

Знаємий: Привітай... всіх кого побачиш, мною знаємих (Як. II, 428).

Див. далі „незнаємий“.

Знайомий: Знайома пісня I, 104.—Були пани та пані там, знайомих чимало II, 236.—Як мені знайома видалась ведмежа мова! II, 266.—Чи не дзвонять теж дзвіночки на знайомій шапці блазня. II, 358.—Промсвляють чимсь таким близьким, знайомим II, 374.—Я з ним давно знайомий IV, 50.—Вітають його, як знайомого IV, 78.—Гості мало знайомі межі собою V, 257.—Могли її бачити тільки близькі знайомі VI, 48.—У татка був один знайомий мізантроп VII, 15.—Вона розшукувала якусь знайому VII, 87.—Почав залицятись до ледве знайомої жінки VII, 192 й т. инш.

Див. далі „незнайомий“.

Знакомий: Дивись, старий знакомий! (Як. II, 25).

Зникомий: Зникомій тіні краще поклонялись IV, 44.

Зримо: Уста марніють зримо (Марія, 408).

Див. далі „незримий“.

Невгасимий: Буде ввергнутий в гегену люту, де племінь негасимий IV, 22.

Сюди ж і прислівник „негасимо“: Ти, вічна рано рідної країни. Горись ти в мене в серці негасимо... III, 244.

Див. далі „негасимий“.

Невидимий: Слова його... огнем невидимим пекли замерзлі душі (Пророк, 297). Співає щось таке невидиме (Сон, 135).—Горись над ним огнем невидимим (Юродивий, 392).

У Шевченка трапляється лише „невидимий“, і то тричі. Наголос на „ди“ тільки в прикладі з „Сна“; в інших двох прикладах наголос на складі „ви“. Окрім того, фраза з „Пророка“ в де-яких „Кобзарях“ передається інакше: Слова його... ніби тим огнем пекли холодні душі Д, 446; ФР. II, 127; у КР, 246—обидва варіанти. У Лесі Українки наголос завжди на „ди“: Невидимая рука I, 170.—Невидимою рукою I, 177.—Настрій свою ліру гучну, невидиму I, 178.—Рука стискає невидиму зброю I, 267.—Терни невидимі їй все тіло поранили I, 288.—Потік невидимий гірський I, 193.—Невидимого бога рука I, 325.—Невидимі музики грали там II, 328.—А ми несли кайдани невидимі IV, 339.—Невидимий холодний гад V, 241.

Невідомий: Вам невідомий смерти жах I, 209.—Води... випливають з таємних джерел, невідомих нікому I, 230.—Невідомого питає II, 87.—Прилетів з просторів невідомих II, 126.—Невідома філологом вона II, 181.—Вимова єгипетських слів нікому невідома II, 373.—На ймення невідомий III, 87.—Шанує бога нікому невідомого в країні III, 91.—Відродилась... ідея... для невідомих... нащадків III, 271.—Невідоме нам може стати за мету IV, 45.—Невідомий християнин IV, 73.—Руфін хапає невідомого християнина під руку... Фортунат іде вкупі з Руфіном і невідомим IV, 74.—Я забула ймення їх авторів—все якісь невідомі VI, 122.—Я кляла якусь невідому силу VI, 266.—Якась невідома сила розкрояла мені серце VI, 266.—

Прислівник „невідомо“: Хто збив той напис, —... невідомо I, 306.—Чи ти даси рятунок—невідомо III, 193.—Чи пережив би, се ще невідомо IV, 58.—Нам зовсім невідомо VII, 145 і т. инш.

Див. ще „відомий“, „несвідомий“, „свідомий“.

Невмолимий: Гучний гомін, невмолимий і фатальний II, 301.—Мій вірний Мім як доля невмолимий V, 94.—Кара невмолима ІСН, 35.—

Негасимий: До крові дійде, до кости огонь той лютий, негасимий (Марія, 406).

Див. ще „негасимий“.

Незаходимий: О, світе наш незаходимий! (Марія, 406).—Вони розбіглись як вівці по шурхах незаходимих I, 364.

Див. „неісходимий“.

Незнаємий: Йде князь сподіваний, ще незнаємий (Стар. сестро, 279).—В яких незнаємих вертепах ти заховавсь (Марія, 406).—

Трицять списи... в незнаємому полі (Плач Ярославни, 424).—Спасибі тобі, друже мій незнаємий (Як. II, 405).

Паралель з „Слова про похід Ігорів“: Трещать копія харалужьная въ полѣ незнаемѣ.

Див. „знаемий“.

Незнайомий: Прости, що зачіпаю незнайому III, 128 — Я писати буду до незнайомих друзів III, 262. — Твоя матуся може не злюбить незнайомої невістки... IV, 302. — Я ж не знайома тут ні з ким V, 129. — Оддалі стоїть, з любов'ю не вітається, не знайома VII, 55. —

Незримий: І зробився я знову незримий (Сон, 134). — Проковтнуло море... мої печалі — тії незримі скрижалі, незримим писані пером (Лічу в неволі, 354). — Прийняла в живу душу світ незримий (Неофіти, 380). — Незримо і нечуте сталося тоді (Марія, 411). — Врочисту одправу починаю перед моїм незримим олтарем I, 218. — Незримими устами промовляє I, 308.

Сюди й прислівник „незримо“ (див. раніше „зримо“): Незримо плаче Ярославна (Плач Ярослав., КР, 354). — Уб'є незримо і правдиво (Осії гл. XIV. 419).

Неісходимий: У нас же й світа як на те — одна Сибір неісходима! (Кавказ, 189).

Див. „незаходимий“

Неопалимий, непалимий: Явився йому бог в неопалимій купині ІСН, 206. — Стоїть дерево високе... огнем непалиме (У бога, 270)

Непримиримий: Був колись у нього дядько Річард одважний, вільний і непримиримий III, 95.

Непробудимий: В непробудимому Китаї... свої ягнята... пас чабан (Саул, 431).

Непростимий: В тебе є гріхи великі, непростимі II, 141. — Гріх непростимий III, 66.

Прислівник „непростимо“: Якби я не була так непростимо, ганебно боязка V, 97. — Я прощала йому все, навіть ті непростимо кепські вірші, що він раз написав на мій бенефіс VI, 259.

Див. далі „простимий“.

Непроходимий: Дельта була дуже болотяна і непроходима ІСН, 91.

Див. „незаходимий“, „неісходимий“.

Нерухомий: Листя... нерухоме I, 192. — Вона в труні лежала нерухомо I, 204. — Схилилися б над сонною водою берез плакучих нерухомі віти I, 262. — Повітря стоїть нерухоме I, 325. — Всі навколо нерухомі зачаровані стояли II, 86. — Нерухомая, навзник лежала вона II, 157. — І запалав той нерухомий погляд II, 240. — Вид в Ласкаро був поважний, нерухомий II, 305. — Дивляться так нерухомо II, 308. — Страх бліді та нерухомі ті суворі праві риси II, 314. — Бог нерухомого серця не вчує благання II, 382. — Софія стоїть мовчазна, бліда, нерухомо VI, 83. — Люба сидить, опустивши очі, мовчазна, нерухомо VII, 46.

Прислівник „нерухомо“: На небі нерухомо зірки ясні горять II, 181. — Він все сидить, так нерухомо, як те каміння III, 113. — Сидить коло вигаслого вогнища, нерухомо низько спустивши голову III, 138. — Стає нерухомо III, 178. — Стоїть нерухомо III, 184. — Стоять якийсь час нерухомо III, 186. — Лежав нерухомо IV, 216. — Софія стояла нерухомо VI 59. — Стояла нерухомо, VI, 115. — Семен спочатку сидів

нерухомо VI, 186. — Йі очі розширилися і нерухомо дивилися VI, 207. — Юзя... нерухомо дивилась у вікно VI, 212.

Див. далі „рухомий“.

Нерушимий: Божа держава завжди стоїть міцна і нерушима VII, 148.

Прислівник „нерушимо“: Там все стоїть на віки нерушимо III, 252.

Несвідомий: І східна несвідома III, 118. — Вона така ще несвідома дитина UI, 47.

Прислівник „несвідомо“: Несвідомо... тіпилася з свого молодого життя UI, 229. — Французка докінчила Юзине виховання... і самохіть, і несвідомо VI, 227 — Несвідомо виграв він ще крашу справу II, 345. — Свіфт, може й несвідомо, остеріг людей від небезпечного консерватизму VII, 154. Утопісти... згожуються в цьому, свідомо чи несвідомо VII, 195 й т. инш.

Див. „відомий“ і „свідомий“.

Неутомимий; це слово в Шевченковому „Кобзарі“ — непевне: Неутомимі поклони Д, 282; Фр. I, 349 — У Айз. — Пл. „неутомленні поклони“ (Кавказ, 190).

Огнепалимий: В яких незнаємих вертепах ти заховався од спеки огнепалимої тії (Марія, 406).

Див. „неопалимий“ і „непалимий“.

Одержимий: Прийшла до господи жінка якась одержима I, 238. — Сльози... застидали розширений погляд отій одержимій I, 239. — Одержима. Драматична поема III. 111. — Міріям, одержима духом III. 113. — Одержима духом III, 130. — Він одержимий IU, 169 — „Одержимого видивом“ VII, 162.

Питимий: Питимі предки III, 47.

Простимий: Гріх простимий IU, 170.

Див. „непростимий“.

Рухомий: На рухомих підставках стоять бюсти III, 40. — Скелі над берегом здавалися ще більше нерухомими проти вічно живого, вічно рухомого моря VI, 128. — Дає усім наземним створінням, рухомим і нерухомим, смерть і життя ІСН, 28.

Свідомий: Він чоловік свідомий VI, 54. — Вкраїна була б тепер крайною свідомою VII, 123. — Потаємні ледве свідомі думки VII, 162. — Свідома любов до рідної країни VII, 143.

Прислівник „свідомо“: Тепер свідомо я до дна його доп'ю II, 141 — Свідомо Руфін про нього Крусті розплескав IU, 121. — Допустить свідомо своїх дітей загинути V, 119. — Свідомо ви обрали вашу долю V, 193 — Сама техніка фрази неначе вимірена свідомо на те, що тепер звуть сугестією VII, 137. — Свідомо пожертвувати свої особисті почуття VII, 145 — Свідомо розминувся з художньою правдою VII, 169. — Виховав... свідомо покірною всьому тому, до чого пошани сам не має VII, 189 і т. инш.

Див. „відомий“, і „невідомий“, „несвідомий“.

Терпимо; Царі перські відносилися досить терпимо до чужих вір ІСН, 70.

Хранимий: Неначе чума в Давидовім граді, господом храним (Старенька сестро, 276).

IV

Дієприкметники минулого часу прямого стану на - *ший* у Т. Шевченка й Л. Українки трапляються раритетно.

Приклади з мови Т. Шевченка:

Мовлявший: А ти, о господи єдиний, скувш лукавії уста, язик отой велерічивий, мовлявший: „Ми - не суєта! (Подраж. XI пс., 396).

В церк. — сл. тексти цього XI - го псалма така фраза: Потребить господь вся устна льстивья, язъкь велерѣчивый, рекшыя . . .

Шевченкове „мовлявший“, безперечно, виникло через вплив церк. — сл. „рекшыя“.

Неохолонувший: Сніг заносить неохолонувший ще труп (В неволі, 323).

Запрошедше: А я так все запрошедше знаю (Як. II, 23).

Це — приклад із „Назара Стодолі“.

Засохший: Омью на княжім твердім тому тілі засохшу кров (КР, 354).

Цей чорновий варіант до „Плачу Ярославни“ подає, крім Доманицького (в „Критичному розсліди“), і Франко (в II - му томі „Кобзаря“ своєї редакції, стор. 389). Чорнове „засохшу“ Шевченко виправив потім на „засохлу“: Омью на княжому дебелим тілі засохлу кров його (Плач Яросл., 425).

Приклади з мови Лесі Українки:

Померший: Погас отак, як тії мрії перші, як молоді думки давно померші I, 272 (в цьому прикладі „померші“ становить риму до „перші“). — А від помершого долі я бороню всіх живучих II, 172; ІСН, 23 — Сагайдак у руках у помершого II, 173; ІСМ, 23. — Душі померших предків ІСН, 32. — Виявляли пошану до першого родича ІСН, 145. — Для „померших душечок“ ІСН, 145. — Над мумією помершого Амазіса дуже знущався ІСН, 65.

Умерший: Її несли . . . шукати тіла її умершого чоловіка ІСН, 194

Замість таких црк. - сл. дієприкметників на - *ший* і Шевченко і Л. Українка переважно вживають прикметників (дієслівного походження) на - *лий*. Таких прикметників я знайшов у Шевченка 20 (у 39 прикладах); у Л. Українки — аж 91 (у 230 прикладах).

Ось уживані в обох письменників прикметники на - *лий* (всякі приставки до уваги не взято): вмерлий (умерлий, мерлий, померлий), гнилий, заляклий, замерзлий, запеклий, засохлий (зсохлий, невисохлий, півусохлий, присохлий), захилий (похилий), зомлілий (омлілий), недорослий (дорослий, порослий), опухлий, погорілий (горілий, загорілий, згорілий, перегорілий), пожовклий, пониклий (прониклий), помарнілий (змарнілий), чулий.

Тільки у Т. Шевченка єсть такі: Одутлий, остилий, підпилий, почорнілий.

Тільки у Л. Українки помітив такі: бувалий, вигаслий, воскреслий, в'ялий, достиглий, зайшлий, закам'янілий, завітлий, запанілий, заржавілий, зашкарублий, збайдужілий, збілілий, зболілий, звиклий,

згаслий, здичавілий, здрібнілий, зів'ялий, злинялий, змокрілий, знебулий, зниділий, зрозумілий, минулий, небувалий, недбалий, незастиглий, незвиклий, нездужалий, незрозумілий, неоспалий, новоприбулий, обважнілий, обридлий, одвислий, озвірілий, осліплий, оспалий, підупалий, поблідлий, погаслий, позосталий, поржавілий, посивілий, прибулий, притихлий, пристарілий, просвітлий, протяглий, розквітлий, скам'янілий, скваснілий, смаглий, смілий, спілий, спітнілий, стемілий, струхлілий, стухлий, упалий, ущухлий, цвілий.

При кінці вважаю за потрібне сказати, що свою статистику я не можу назвати цілком бездоганною й вичерпливою, бо під час перегляду творів Т. Шевченка й Л. Українки якісь приклади, звичайно, лишилися по - за мою увагою. Можу з певністю сказати лише те, що таких прикладів (рівняючи їхнє можливе число до числа зібраних прикладів) небагато, і вони кардинально не змінили б зазначуваних у моїй статті пропорцій. Додам, що найакуратніше я використав „Кобзаря“ й Назара Стодолю“, потім — Шевченкові листи й варіанти до „Кобзаря“, далі — художні твори Л. Українки; найменше я використав „Історію східніх народів“ Л. Українки.

Що до умовних скорочень у моїй статті, то значіння їх таке:

1) Коли після якоїсь Шевченкової фрази стоїть назва твору з цифрою (напр.: Сліпий, 162 й т. інш.), то цифра та означає сторінку цього видання: Т. Шевченко. Поезії. „Кобзар“. Зредагували та примітки додали І. Айзеншток та М. Плевако. ДВУ. 1925. — Іноді це видання я зазначаю так: Айз. — Пл.

2) Як. II — Твори Т. Шевченка в двох томах. Том другий. Видання В. Яковенка. 1911.

3) Фр. I та Фр. II — перший і другий т. т. цього видання: Твори Тараса Шевченка. Кобзарь. Виданий під редакцією Івана Франка. Львів, 1908.

4) Доман. і Д — Т. Шевченко. Кобзарь. В редакції В. Доманицького. Видавниче Товариство „Криниця“ у Києві. Київ, 1917.

5) КР — В. Доманицький. Критичний розсліди над текстом „Кобзаря“. У Києві, 1907 р.

6) Римські цифри після фраз із Л. Українки означають томи „Творів“ Лесі Українки видання „Книгоспілки“. 1923 - 1925 р. р. (сім т. т.).

7) ІСН — Леся Українка. Стародавня історія східніх народів. Вид. Ольги Косач - Кривинюк. Катеринослав, 1918.

Проф. Я. ПОЛФІОРОВ

Музичні силуети¹⁾

II

ЛЮДВІК ВАН БЕТХОВЕН

Особа кожної окремої людини, її думання, її творчість — обмежені епохою, в якій родилася, жила й творила ця людина. Розкрити творчість, розкрити зміст думки, освітити особу — це значить: усвідомити динаміку епохи, сучасної досліджуваній особі, усвідомити вплив цієї динаміки на формування творчості даної особи.

Така дорога вивчення особи та індивідуальної творчості, рекомендована самотнім науковим методом — методом матеріалістичного діалектизму.

Соціологічний метод в історії музичної творчості, як і всієї взагалі художньої творчості, так само потрібний, так само законний, як у кожній іншій царині людської діяльності.

Художню творчість марксизм мислить, як одну з надбудов над економічною базою, проходячи, однак, чимало т. званих, посередніх ланок, що з найбільшою рельєфністю стає перед дослідувачем, коли взяти за основу відомому Плеханівську „п'ятьорку“:

1. Стан продукційних сил.
2. Залежні від нього економічні стосунки.
3. Соціально-політичний устрій, що виріс на даній економічній основі.

4. Визначена почасти безпосередньо економікою, а почасти всім вирослим на ній соціально-політичним устроєм, психика суспільної людини.

5. Різні ідеології, що відбивають в собі властивості цієї психики.

Таким чином, стає цілком ясне категоричне твердження теоретиків марксизму, що зв'язок ідеології з економікою встановлюється не безпосередньо, а через ряд посередніх ланок, що стверджується також великим числом спеціальних про це вказівок найвизначніших марксистів.

З цього стає цілком зрозуміле і те, як та сама наукова теорія визначає і ті три чинники, які згідно з цією теорією, і впливають на людську діяльність кожної окремої особи:

1. Загальні умови суспільного життя часу і країни цієї особи, цеб-то сукупність умов суспільної продукції — умов економічні і соціально-політичні;

¹⁾ Див. „Черв. Шл.“ 1926 р. ч. 10. ст. 194.

2. Осібне суспільне оточення, в якому ця особа розвивалася — сюди належать не тільки осібні економічні умови, в яких жила ця особа, але й люди, з якими їй доводилося зустрічатися (їх осібні ідеї знов же можна звести до різних факторів), традиції, що тоді існували, література, яку ця особа знала і т. інш.

3. Особисті властивості цієї особи, але зрозуміти їх можливо аж після того, як буде встановлено, що ця особа мала спільного з своєю епохою, і які були рухові сили цієї епохи. Відомий марксист Е. Бельфорт-Баке так і формулює: „історію роблять економічні утворення разом з людським розумом і волею“.

Безперечно, особа є продукт умов; особливості свого розвитку вона винна оточенню, в яке лучила. Геній, отже, нічого не може вимагати за те, що він геній. Суспільство, маючи певний економічний розвиток і маючи певний духовий розвиток, ставить перед окремою особою чимало проблем. Особа не може вигадати для суспільства нових проблем, хоч вона і може іноді розкрити проблему там, де інші досі не бачили нічого загадкового; але в розв'язанні цих проблем, особа цілком зв'язана тими засобами, які дає їй дана епоха. Вибір кола проблем і вибір точки зору для їх розв'язання, його напрямку, і сила, з якою особа боронить своєї точки зору, залежать не тільки від економічних умов, але крім них від індивідуальних особливостей, що розвинулись завдяки своєрідності природних здібностей і того оточення, в якому знаходилася дана особа. Вона, перемігши традиції і класову обмеженість, стає на вищу точку зору, і таким способом, підходить до дійсного розв'язання проблеми ближче, ніж пересічна людина. Таке піднесення скорочує дорогу розвитку і скорочує число жертв на цій дорозі. В цьому і полягає справжній зміст роботи мислителя і художника. Останній бере істину, що розкрив мислитель (однаково чи той мислитель буде він сам, чи хто інший), і надає їй більш наочної і привабливої форми, здатної зворушити й запалити, цеб-то тим самим доклати зазначене вище скорочення дороги людського розвитку. Проте, перемігши класову обмеженість, особа не може сподіватися на похвалу всіх класів. Таку особу (мислителя, художника чи організатора) признають тільки ті класи, що їх інтереси лежать в однім напрямку з інтересами конче потрібного розвитку, та й то не завжди — коли особа надто високо піднеслася над своїм оточенням. Певна річ зацікавленість чудодійно допомагає розумінню.

Зваживши ці передумови, треба визнати, що і в музиці, як і в кожнім іншій відтинку суспільного оточення, кажучи словами проф. Яворського¹⁾ „Великість чи навіть геніяльність певної людини в історії не в тому, що вона робить історію через утворення від себе історичних переломових моментів, а в тому, що вона краще ніж інші зрозуміла вагу цих переломових моментів, краще вгадала напрямку майбутніх наслідків сучасних їй історичних подій, і тільки це висуває дану одиницю на чолі історії, тільки це робить її великою. Великі історичні події самі знаходять і висувають на чолі своїх геніїв. Тим-то великі люди і творять історію, це безперечно, але щоб її творити, вони перше

¹⁾ Див. „Нарис історії України“, т. 2.

родяться нею, і вони перше виховуються нею". Геній, отже, нічого не може вимагати від суспільства за те, що він геній.

Історик, оцінюючи особу, оцінить її на підставі вивчення всієї динаміки оточення й епохи, що від них залежала творчість цієї особи. І той самий історик встановить, що з творчості даної особи, нехай як тісно буде вона зв'язана з епохою, є цінне, а часом, може, і сучасне для дальших епох, або дальшої епохи, бо зазначений вплив епохи зовсім не визначає того, що вартість і вага цієї творчості тільки на одній епосі і обмежується. Бо єсть мислителі й творці, чії мислі і чия творчість криють в собі, криють в основі своїй такі цінності, які відмінюючись і трансформуючись відповідно до відмін і трансформацій історії суспільного виробництва і людського суспільства, все таки зберігають значіння своєї ідеї в цім пристосованім до нової епохи вигляді. Справді, хіба наука Марксова не є найліпшим доказом такої здібності протистояти часові, надто нині, в світлі ленінізму? А хіба сам ленінізм не містить в собі такої самої запоруки невмирущої сили і навіть на ті епохи майбутнього, коли людське суспільство значно зміниться супроти його обличчя в період утворення ленінізму? І хіба закон „земного притягання“, утворений від Ісаака Ньютона, втратив своє значіння для нашого часу не вважаючи на те, що різниця між станом фізичних наук за часів Ньютона і за наших часів така ж велика, як між ушлавленим яблуком, що навело Ньютона на думку про цей закон і аеропланом, що нині ширяє над хмарами? І будуючи цілі летючі будинки й міста, ми все таки будемо виходити з закону, встановленого від Ньютона, як і в утворенні людського суспільства людство буде виходити з основ ленінізму. Іншими словами — в сфері думки, якої б царини це не стосувалося, ми знаємо творчість, здібну бути суголосною багатьом наступним епохам, не вважаючи на всю обмеженість зв'язку свого власного виникнення з певною епохою. І на полі художньої творчості ми знаємо такого самого типу мислителів. Досить буде назвати хоч Вільяма Шекспіра. Такого самого типу мислителем був і Людвік Бетховен.

I

Бетховен має серед всіх композиторів всіх часів і всіх народів зовсім окреме місце і до нього бачимо зовсім особливе відношення. Коли б ми схотіли дати графіку цього відношення, то нам довелося б накреслити дві лінії, з яких одна проста, тверда й несхибна, а друга зигзаговата з раптовими підняттями вгору і спадами вниз. Перша позначала б те відношення, яке завжди і незмінно мав до себе Бетховен.

Справді, ми знаємо, що нема жодного з найславетніших композиторів, що б про нього не міркували різно і не тільки маса, але й музиканти. Тим часом, коли говорять, коли думають, коли згадують про Бетховена, його творчість, його спадщина викликає до себе те незмінне відношення, яке і можна визначити цією простою, твердою і несхильною лінією. Але чи завжди про Бетховена говорять, чи завжди про нього згадують, чи завжди стоїть він у центрі суспільної уваги? І відповідь на це дає графічно друга лінія, що йде раптовими

стрибками — в цілі періоди суспільних переживань, коли Бетховена заступають віртуозні брязкотельця, коли, замість глибини його думки й творчості, в центрі суспільної уваги стоїть „безпредметова, безцільна, божественна гра звуків“, стоїть музика, що милує, голубить слух, присипляє нерви, веде далеко від марних і грізних трівог повсякденного життя. Що раз, коли цивілізоване суспільство переживає реакцію, коли хвиля суспільних настроїв падає, що-раз, в таких випадках, Бетховен зникає з обрису суспільної уваги. Так було і сто літ тому — доба Віденського конгресу і найчорнішої реакції, що настала по нім, одвернули очі суспільства від Бетховена, і його заступив солодкоголосий Россіні, на що дуже гірко скаржився сам Бетховен, коли його навідав Вебер. Так бувало що-раз, коли протягом цих сто літ, суспільство, чи то всієї Європи, чи то окремої європейської країни, переживало добу занепаду — в таку добу Бетховен занадто неспокійний і про нього стараються не згадувати, даючи перевагу зовнішній віртуозності й солодкому спокоеві голубливих мелодій. Але кожне нове суспільне піднесення, кожний новий приплив творчих сил у людськім суспільстві моментально викликає обличчя Бетховена, і знов найкращим і найвірнішим другом людини-борця, людини-творця є він, Бетховен, найзаконніше дитя Великої французької Революції. І коли за нього не за в ж д и згадують, то, проте, що-раз, коли згадують його, коли звертаються до нього очі суспільства й суспільна думка, оцінка його творчості не знає вагань, вона завжди графічно буде мати вигляд несхибної, певної простої без ніяких закрутів і відхилень.

І таку оцінку ми знайдемо в кожного, хто яким-небудь способом наближається до творчості Бетховена — для всіх, від музиканта професіонала до звичайного слухача, від мислителя, що шукає у музиці розв'язання трудних проблем, до примітивного слухача, що сприймає музику тільки як консонанс до своїх особистих емоцій, — для всіх Бетховен свій, рідний, близький, глибоко хвилює. Споміж всіх композиторів ми не знайдемо такого другого, щоб так, як Бетховен, зв'язав себе такими кривими нитками зі всіма шарами слухачів і то найрізноманітніших епох. Цією своєю характерною ознакою він надзвичайно близький Шекспірові, тому часто і уживають цього вислову: „Бетховен — Шекспір у музиці“.

Розгадка такого відношення до творчості й особи Бетховена в незвичайній виключній людскості всієї вдачі, всієї творчості Бетховена. Бетховен у музикальнім мистецтві — людяний як ніхто. Бетховен, перш за все, — людина, зо всіма людськими пристрастями, хибами, муками, жадібною думкою палкого серця.

Історія музичної культури знала і знає музикантів, що їх музичний хист не нижчий, а може навіть іноді й вищий, як Бетховена, знала й більш обдарованих сутолюдським, як напр., Ліст, хистом. Але жоден з них не перетворив у своїй творчості людини, простої, буденної людини, людини-будівника, людини-творця так, як це зробив Бетховен. У величезній більшості випадків композитори „віщали“, „пророкували“, навчали — Бетховен простою й ясною мовою викриває, кожному зокрема і всій масі, значіння діалектики життя та його динаміку.

Ось Йоган-Себастьян Бах, чие ім'я давно вже канонізоване й оточене ореолом загального пієтету. І він, цей геніяльний пограничний стовп на межі двох музичних світоглядів, знав гризоти й злигодні життя. Але, підходячи до клавішів органа або розкриваючи ноти, він оповитий хмарами фіміяму, віщав, пророкував, навчав. І не дурно великий Антон Рубінштейн сказав: „Бах — грандіозний храм, а Гендель — розкішний палац“. Але ж до храму можна приходити молитися, плакати, просити, побожно шанувати, слухати. Але ж перед палацом можна трепотіти, палацом можна чаруватися, схилити голову перед його величністю. Але нема там — свого дому, відчуття самого себе. Потрібні були катаклічні картини нашого часу, щоб людина твердою ногою ступила в ці суспільні колишні твердині, палаци і храми. Але що могла робити колишня поневолена людина, як не побожно шанувати храм і трепотіти перед палацом? І музика, ця вірна співниця храмів і вітиха палаців, вставала в уявленні тієї людини тільки як спосіб виявлення якихось „таємничих“, „божественних“, „містичних“, „надземних“ таємниць, мовою музики можна було тільки віщати про велике.

І ось, в музику прийшла, разом з своєю добою, що повалила всі храми й палаци, людина, звичайна „людина третього стану“ і почала не віщати, не пророкувати про високе і надземне, а говорити простою, всім приступною і зрозумілою мовою про просте, про земне, про людське і про людину.

В цім — вся суть творчости Бетховена, в цім — вся суть тієї вселюдної його оцінки, яку дано вище.

І цим пояснюється те, що коли мова йде про Бетховена, то нікому, здається, вже не спадає на думку не визнавати його зв'язку з французькою революцією, через яку він, певна річ, ідеологічно, зв'язується з третім станом. І не буде надто сміливо і образливо говорити, що Бетховен служив класовим інтересам молоді, революційної буржуазії, як нема суперечности між „вселюдськими“ ідеалами Бетховена і класовими настроями буржуазії.

Найлегче встановити зв'язок між творчістю Бетховена і революцією з допомогою посередніх ланок. Такою ланкою буде світогляд третього стану, повний героїзму, свідомости своєї історичної потужности. І насичені справжнім екстазом фінали симфоній Бетховена повідають про перемогу життя над смертю, людини над долею, повідають своїми зльотами ту радість, яку переживала, вийшовши на арену історії, нова класа, що повалила остаточно старих богів, від яких віяло подихом смерті, і побудувала на руїнах поваленої будівлі нову, вільну від скріп феодальної старовини.

Вся громадська вдача Бетховена, як вона позначається з його біографії, говорить надзвичайно ясно, що цей художник був ідеологічно близький до третього стану. Член масонської організації, республіканець з переконання, людина з соціальних низів, космополіт в своїм ставленні до нації, він був справжній інтелегент доби Просвіти, що проголосила ідеал політичної волі, демократичної рівности і братерства. В атмосфері цієї Просвіти виховувався і здобував освіту Бетховен. І хоч просвіта для буржуазії, як класи, була лише оболонкою для прикриття нею суто класових інтересів (що виявилось так рельєфно,

наприклад, в конституції 1791 року з високим виборчим цензом і іншими обмеженнями, такими незгідними з широкими гаслами, написаними на прапорах революційної буржуазії), проте роджена цієї класовою ідеологією творчість Бетховена не тільки вільна була від грубо-класових жадань свого часу, але й на багато випередила ідеологію класа, бо, як сказано вище, окрема особа може перемагати традиції й класову обмеженість, може, краще ніж інші зрозуміти вагу переломових моментів,“ цеб-то і тут Бетховен знов породжує мимоволі аналогію з тим самим Шекспіром. І як у Шекспірові вся революційна молодість доби Відродження, так само і в Бетховені вся революційна молодість бурхливого зльоту французької Революції 1789 року. Отже глибоку правду сказав Луначарський: „історія поставила перед людством на початку XIX сторіччя величезне завдання — виявити в мистецтві бурхливу боротьбу організованої демократії. І людство відповіло: є в мене такий інструмент — це Людвіг Бетховен. З допомогою партитури Бетховена Велика Французька Революція заграла гігантську прелюдію музиці майбутнього“. І революція почала спадати, і радісні нею появлені настрої заступила „світова скорбота“ і туманна містика, але співець юних днів цієї вже відійшлої Революції, увібравши в себе весь її потужний зліт, залишився свіжим у своїй молодій одвазі зостався таким самим зовучим, як зовуча до безмежних обривів була на своїм початку доба, що його появила. Ця доба на початку своїм була добою визволення поневоленої людини, визволення від всіх кайданів, якими сковував людину старий світогляд. І зміст цього визволення зміст цієї боротьби в цілій незайманій свіжості, п'янкій сміливості перших днів боротьби, зостався назавжди в основі творчости Бетховена.

Ось чому кожна нова хвиля суспільного піднесення ріднить Бетховена з своїм часом. І хай наші ідеали визволення далеко пішли проти „Декларації прав людини і громадянина“. Але хіба в слово „Комуна“ був вкладений наш, сучасний зміст?! І подібно до того, як в це слово вліто новий суголосний діалектиці нашого часу динамічний зміст, у творчості Бетховена заложені зерна тієї поривної динамічности, яка дозволяє цій творчості в стихійній діалектиці життя суголосити з багатьма пізнішими добами аж до нашої. Бо, борячись за інші, ніж в добу Бетховена, ідеали, ми знаємо таку саму радість творчої боротьби, що за в жди іде в жорстоких боях. А творчість Бетховена — молодий надхненний гімн сміливій боротьбі за творення, за безнастанне визволення людини.

II

Не тільки „дух часу“ і ціле оточення, і не тільки велике число прочитаних книг створили цей творчий образ — саме життя Бетховена, вся його життєва дорога визначили його як мислителя, творця й людину. Ця людина була дійсно народжена й видвинена всіма умовами свого особистого життя на ролю співця ідеалів своєї доби, на ролю співця творчої будівничої боротьби.

Син музики - невдахи, Бетховен з перших днів дитинства зазнав тяжких злиднів, знав роздвоєність родинного життя, тяжку сувору життєву повсякденність. З 15 років — самотійна людина, він пробивав

собі тяжку дорогу визнання себе артистом з новими новаторськими тенденціями фортепіанного виконання. Досягнувши цього визнання, Бетховен мусить боротися за композиторське своє визнання, що було для нього ще тяжче, ніж визнання його артистом. А тоді, коли він досягає і в цьому жаданих наслідків, настає нова проба в його житті, така тяжка, що він починає навіть думати про самогубство — Бетховен оглух і своїм фізичним слухом ніколи не чув тих своїх творів, які уважаються за найвизначніші його твори і які може сприймати кожна людина, навіть така, що вороже ставиться до музики. І тільки величезне життєве й вольове загартовування рятує його від поневільної смерті від власної руки, ба й більше — дає йому новий приплив життєвих сил і творчої енергії, надавши їм іншого напрямку. Все життя мріявши про жіноче кохання, він ніколи не знав взаємності. Все життя мріявши про родинне огнище, Бетховен ніколи не знав сем'ї, і віддавши всю свою ніжність своєму небожеві Карлові, зустрів таке черстве, жорстоке до себе відношення, яке, мабуть, перевищує собою геть усі разом несправедливості, що зазнав Бетховен від інших його сучасників. Протягом всіх 56 років свого життя (Бетховен жив від 17 грудня 1770 р. до 26 березня 1827 року) Бетховен пізнав людське життя не тільки в його радощах, але й багато більше — в його печалях, ніколи, однак, не спускаючись у твань песимізму й безвілля. Таким чином вся життєва дорога Бетховена була суцільною боротьбою, його творчість, так тісно зв'язана з його життям, що обоє вони являють собою ніби два боки одного аркуша паперу, була перейнята тою самою ідеєю, тими самими настроями боротьби. Для Бетховена, що кожного свого життєвого здобутку досягав після впертої боротьби, не простим гарним гаслом, а повною глибокою і правдивою змісту була думка: „все життя — боротьба“, і боротьба творчого будування. Життя повне на кожнім ступні грізних Бастилій — здобути їх, то є на думку Бетховена призначення людини. Нема життя, де нема боротьби. Боротьба — то є творчість і як творчість таїть в собі не саме тільки руйнування, але й будування, бо раз у раз вже в самому процесі руйнування є будування. Дев'ятнадцятилітній Бетховен бачив це на прикладі Бастилії, що її зруйнування знаменувало собою і творчість нового життя.

Звідси для мислителя Бетховена і повстає, на практиці дізнана, в горні власних переживань загартована, формула: життя — боротьба — творчість, що являє собою нерозривний ланцюг, міцно й нерозривно злотованих між собою ланок.

Тому Бетховен і відповідає всім потребам нового часу: художник повинен свідомо нести людям нові всім потрібні цінності; художник творить для широкого кола споживачів, не індивідуалізованого, розчиненого в понятті цілої класи; художник і споживач дивляться на музику, як на мистецтво емоційне, яке має виявити почуття, що вирвалися на волю після руйни старого феодального світу.

Звідси, ми в Бетховені перш за все спостерігаємо привабливу романтичну ідеологію, таку характерну для дрібно-буржуазної інтелігенції, що її висунула революція. Це виявилось в тім, що Бетховен перший культивує пристрасну динаміку в музиці, якої доти не знала музика церкви, з її спокійною споглядальністю, і музика палаців

з її гедоністичною естетикою. Успадкований від церковної доби тяжкий і малорухливий ритм змінюється тільки віртуозно-бравурним, але не динамічно-поривним. Бетховен перший звільняє динамічну й ритмічну стихію в музиці від її вікових кайданів і цим робить колосальний крок, що забезпечує присвоєне йому в історії місце. Він запроваджує нові ресурси — нечуваної сили динамічні акценти й наростання. Він надає ритміці волі й вимовності, звільняє її з полону традиційних формул і схем, але не обертає цю нову порушність у віртуозну бравурність. Бетховен створює музику виразисту, експресивну переважно, і намагаючись впровадити в музику почування прості, глибокі й широкі, викидає з її лексикону всі формули давнішого музичного етикету. Одночасно Бетховен намагається зміцнити саму звучність, реальний динамізм, підсилюючи оркестру, збагачуючи її новими інструментами; цьому допомагав і технічний поступ того часу, утворивши звучніші інструменти, які, одночасно з удосконаленням фортепіана, що досягло нашої звучності і заступило інтимні клавикорди попередньої доби, були обчислені на звучання в великих залах для численних слухачів. Бетховен значно спрощує музику, відповідно до спрощення доби, але замість цього спрощення дає нечуваній доти розвиток таких її напрямків, які перед ним були зовсім невикористані: гармонія набуває більшої вимовності, динамічності й різкості; перше вишукана, вилощено-елегантна мелодія в Бетховена набуває лапідарно-суворого характеру, що дає безмежні можливості для виявлення в ній глибокого пристрасного почуття; військовий колорит доби й пожарище всеєвропейських боїв виявив Бетховен музикою типу войовничості, суворої простоти й героїчності, з її маршевіми гостроокресленими ритмами. В розумінні розвитку форм вживлення Бетховен є властиво типовий гомофоніст, стаючи майстром поліфонічності багато пізніше, і одночасно типовий інструменталіст, що неохоче мириться з вокальною сферою, бо вживлення найбільшого динамізму й волі ритмики, характерне для Бетховена, могло бути реалізоване саме в інструментальній сфері. Звідси його глибока любов до фортепіана, в якому він знайшов голос стихійної індивідуальності, що вперше дістає волю висловити свої невгамовані почування, і до оркестри, як до найліпшої виразниці його героїко-епічних настроїв. Тому його камерні твори або наближаються до типу фортепіанних (розмаїті сполучення з цим інструментом) або до типу оркестри, стаючи таким чином ніби недорозвиненими симфоніями. А найвищий вияв його сили маємо в сфері фортепіанної сонати й оркестрової симфонії. І тут і там він створює цілком нові методи вживлення. Симфонічно-сонатна форма в Бетховена розширюється і стає втіленням музичного динамізму, як безнастанного руху вперед. Та співність, котра була ще властива класичній сонаті та симфонії, як спадок її танецьного походження, в Бетховена зникає зовсім, і одночасно ця форма набирає в нього найвищого художнього розвитку, як вживлення єдиного пориву, зв'язаного єдністю динамічної лінії. В поводженні з самим матеріалом характерне запровадження тематичної роботи, як центру творчого прикладання, — це безпосередньо зв'язано з ідеєю єдності й злотованості, цілий твір об'єднується спільністю тематичного матеріалу. При цьому найбільшого розвитку набувають

саме ті часті форми, які максимально відхиляються від співаних форм і дають максимальну волю фантазії (розробки коди).

Бетховен підніс форму сонати й симфонії на недосяжну височину. В симфонії він продовжує лінію розвитку колориту, яку почав ще Бах, хоч технічні можливості часу немалою мірою обмежили його задуми. У сфері фортепіяна Бетховен надзвичайно поширив його можливості й створив справжню літературу для концертного фортепіяна, при чому сам його стиль дуже залежить від можливостей нових конструкцій інструментів. Цей стиль вже зовсім позбавлений інтимності, властивої класикам, він обчислений на сильну яскраву звучність, на крайній динамізм. Одночасно Бетховен в своїй особі створює і тип нового виконавця на фортепіяно, виконавця, не елегантного, не вишуканого, а могутнього, стихійно динамічного, перейнятого яскравим темпераментом, що вперше з'являється в фортепіяні виконанні. Не така велика роль Бетховена в вокальній музиці (хоч і тут чудова перлина інтимної лірики „Шотландські пісні“ і повний глибокого трагізму скульптурний ескіз — „В могилі цій темній“) і в опері, хоч він і дав оперу „Фіделіо“. Вокалізм Бетховена цінний тільки відбиттям його симфонізму (його опера „Фіделіо“ і мессі), його експресивні завдання, покладені ним голосові, ще не вкладались в нього в технічні ресурси цього органа музичної мови. Величезна кількість нових творчих можливостей у сфері динаміки, ритмики, форми, які Бетховенові творчо довелося перемагати, натурально відхилили його від культу складності гармонії і в цій сфері Бетховен багато простіший і доступніший від багатьох своїх класичних попередників.

Глибока відповідність його реформаторських планів і його новаторських ідей до уподобань і потреб нового часу, зовнішньо окреслена з'ясованими вище формальними обрисами, стає ще ясніша, коли розглянути зміст його музики. Запровадження звукового динамізму і повноти звучань таке характерне для Бетховена з перших кроків його творчої дороги, перебуває в простій пропорції з трагічним і героїчним характером його творчості, продиктованим в однаковій мірі умовами доби та його особистою індивідуальністю, такою суголосною цій добі. Разом з тим новим слухачем, який народився і який появив Бетховена, впала феодальна естетика, гладка та прилизана, тепер вона поступається перед серйозним і глибоким уявленням про мистецтво. Це виявляється в Бетховена в трагічній концепції більшості його творів, які перейняті завжди жвавістю, але не веселістю класиків-помпадур. Бетховен любить гострі й брусувати народні мотиви, користуючись ними надзвичайно майстерно саме для інструментального їх перетворення. Змагання до естетики величного, характерне для нової доби, неминуче заставило Бетховена звернути очі до деяких монументальних форм минулого, головню, до вивчення творців грандіозного германського концертного стилю — Баха й Генделя, які в Бетховенському переломленні являються нам учоловіченими новою добою. Від цього залежить те явище, що Бетховен наприкінці свого життя, коли загальний колорит доби й особисті настрої, спричинені глухотою, привели його до месіанізму, починає культивувати в своїй музиці поліфонічні форми, синтезуючи монументальність стилю

з динамізмом думки, і не гублячи тої первісної простоти, що така характерна для Бетховена — носія ідеології демократії з її підсиленою але й спрощеною психикою.

В світлі діяльності Бетховена музика стає мистецтвом найвищої експресивності, яке здатне віддавати в звукових образах найабстрактніші і найвищі поняття і до найреальніших. Бетховен був прихильником музики, що щось висловлює, чи то настроїв картин природи, особисті трагічні відчуття, героїчну епопею, трагедію, чи нарешті, так зв'язану з революційним світоглядом ідею братства й злиття всього людства. В цім ми бачимо не простий перехід від естетики класицизму до ідеалістичної естетики ХІХ сторіччя, але одночасне ствердження змісту музикальної творчості, ніби відмінного від форми, хоч нею поглиненого й перенесення центру інтереса з самих звуків саме в цей зміст. Ця риса творчості Бетховена дуже наближає його до дальших музичних поколінь (романтиків, що культивували т. зван. „програмову музику“), що і робить Бетховена грандіозною приграничною віхою на межі класичної й романтичної доби в музичній історії.

III

Творчість Бетховена звичайно історики поділяють на три періоди з яких на їх думку, перший — наслідування, другий — самостійний, а третій — зроджений повним відходом від світу, що спричинила глухота композитора. Однак, в наші часи цьому традиційному поділові не співчують і не знаходять підстав для нього. Коли виходити від принципу поділу на періоди за ознакою еволюції музичної форми в Бетховена і за ознакою його ролі в еволюції музичної форми взагалі, то тоді вже справедливіше казав Л. Сабанєєв, що „вірніше, може, розглядати два головних періода в Бетховена: період, коли він був ще під владою класичних форм і робив процес їх руйнування, і період, коли він вже зруйнував ці форми (починаючи приблизно з 1802 року“).

Однак, коли розглядати еволюцію світогляду Бетховена — мислителя, то доведеться все одно зробити розподіл на три періода, відповідно до трьох фаз формування його світогляду.

Період перший — період самопізнання для самовдосконалення й самопоглиблення — бо Бетховен-мислитель, визнаючи життя, як будівничу творчу боротьбу, вимагає від нього неодмінно розв'язати проблеми: хто ти, людино? що ти є? З яким багажом підходиш ти до життєбудівництва? За що ти будеш боротися? і з якими силами?

Цей період позначається рядом філософських шукань Бетховена-мислителя, а тому — рядом творчих шукань Бетховена-композитора. В його композиції цей період позначений першими камерними і фортепіяними творами й першими двома симфоніями, простими й ясними формою, такими близькими до класичних настроїв великих попередників Бетховена — Гайдна і Моцарта, до яких ніби звертається Бетховен, щоб перевірити з одного боку ці старі підвалини в сучасності, а з другого боку — себе у вікових традиціях недавньої минувшини, яка ще бере участь в боротьбі з цією сучасністю. Цей період шукань і викував діалектичний процес Бетховенського мислення, що виявляється

в формі сонатної схеми: теза (головна партія в сонаті) антитеза (побічна партія в сонаті) і синтеза (реприза й кода в сонатній формі).

Другий період — період героїчної думки, героїчного світорозуміння й героїчної волі. Чоловік, означивши себе, знаючи, значить, якою дорогою може він прийти до власного самопоглиблення й самодовершеності, робив це не ради самонасолоди й не ради самоцілі. Він повинен використати це в житті, для якого він себе цим першим періодом і підготував. Життя — боротьба, життя — творчість, вони повні Бастилій, які вимагають безнастанного руйнування, а значить, безнастанного героїчного напруження думки й волі. Ряд камерних творів (фортеп'янні сонати ор. ор. 53, 57, 64, концерти ор. ор. 56, 58, 61, квартети ор. 53), опера „Фіделіо“ і три симфонії, з яких дві (3-я героїчна й 5-я патетична) безперечно належать не тільки до кращих симфоній Бетховена, але й до кращих у світі симфоній взагалі. І саме їх зміст розкриває нам суть Бетховенського світогляду в цій періоді. Ось 3-я „героїчна“ симфонія, яку Бетховен присвятив Наполеонові і позбавив цієї посвяти негайно після проголошення Наполеона імператором — вихор боїв, штурмів і натисків відбиває вона в собі. Чи не такий і ти, чоловіче? Хіба ти не готовий до життєвих боїв? Ось — 4-а симфонія — вона руйнує з античною ясністю і революційною поривністю всі ті „Бастилії думки“, що стоять на дорозі людського визволення від кайданів схоластики і традицій. Але й це ще не кінець, треба перемогти ще один страшний фетиш — віру в долю, ту віру, що так заважає творчій роботі, так сковує людські пориви й змагання. І Бетховен завдає цьому фетишеві смертельного вдару в своїй 5-й „патетичній“ симфонії, в якій грізні вдари долі („так стукає доля“, сказав Бетховен про цей мотив) в першій частині заступає переможний похід творчого життя в фіналі, стверджуючи цим, що доля чоловіка — це він сам.

Третій — і останній період — період цілосвітньої в селюдської любові. Космополіт Бетховен вже зруйнував грані національностей, кастовості, становості й інших умовностей в класовому людському суспільстві. Він шукає об'єднання всього людства в стихійним пориві до будівничої творчості. І глибоко характерне те, що для вживлення цієї ідеї Бетховен вибирає кістяк не містичного всепрощення (як в „Месі“ Баха, що також має „цілосвітню“ ідею), не особисті подвиги окремого „спасителя“ людства (як по всіх ораторіях Генделя, перейнятих тою самою ідеєю), а творчий порив численного колективу, запаленого й поєднаного одним змаганням — „До волі“! І на цей текст Шіллера „До волі“ і написано фінал останньої — 9-ої симфонії Бетховена, що цілком правильно має славу найліпшої симфонії в світі й досі. З цензурних умов того часу замість „волі“ автор звертається — „До радості“! Але дуже дивно, що досі історики, констатуючи цю заміну, ніколи не зважали на те без сумніву не випадкове з'єднання, для Бетховена синонім — радості й волі. Старий глухий розбитий життям композитор, в задушливу і похмуру добу всесвітньої реакції і політичної і розумової і душевної, знов стає в сонячному сяйві юних днів молодого революції. До сонячної яскравості кличе він наляканих людей, що поховалися в своїх маленьких шкаралупках, до того сонця, яке відбивається однаково в океані, і в

найменшій краплині, яке не знає тих умовностей в людському суспільстві, що з ними і має боротися людина і що боротися з ними і кличе її Бетховен осяйним фіналом своєї останньої симфонії.

Сто літ тому помер Бетховен за суспільних обставин, хоч і відмінних змістом, але дуже близьких нам зовнішніми обрисами — над світом висіла душна реакція, а на сході Європи, в поневоленій царатом країні, голосним пострілом пролунала перша спроба розірвати чорний покрив реакції і одвернути задушну й важку миколаївщину.

Століття з дня фізичної смерти справді невмирущого співця волі й визволення, справді невмирущого борця за творче будівництво життя в цілій світі, будівництва, яке купити можна тільки жорстокою боротьбою і кров'ю, це століття світ зустрічає в аналогічних обставинах — чорна світова реакція, осяяний червоним світлом волі і визволення Схід Європи, що не стає до боротьби, а вже став і переміг і перші спроби визвольної боротьби на глибокому сході.

І знов, як сто літ тому, перед усім світом встає велетенська постать мислителя — людини. Згідно з постановою Всесвітнього Бетховенського Комітету в травні пролинуть над усіма країнами „Бетховенські свята“

Пролине над усім світом грізний, лункий сполох і покличе людство усвідомити своє людське призначення: „Людино, без боротьби нема творчості! без творчості — нема життя! Нема його і без визволення від тих тисяч кайданів, якими скована вся твоя істота. Волю здобути можна не словами, не золотом, не благанням, не сльозами, а — жорстокою боротьбою і червоною кров'ю! Людино, без волі — нема радості, бо — життя, творчість, воля і є та радість, яку оспівав я в моїй Дев'ятій!“

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

До історії кобзарської справи

Прочитав я в газеті, що кобзареві Іванові Кучеренку надане звання народного артиста, й порадив, що справа, розпочата 25 літ тому з таким тяжким трудом і при таких несприятливих обставинах, тепер набуває признання. Тому може цікаво було б згадати де-що з початків отой кобзарської справи у нас на Україні (розумію, очевидно, не давнину, а наші часи).

Коли Маркс (тільки не той, що „Капітал“ написав, а той, що „Ниву“ видавав...) видрукував портрет Остапа Вересая й підписав під ним — „Останній малоросійський бандурист“, то вся Росія, й Україна в тим числі, повірила тому, бо „Нива“ розходилася в якомусь фантастичному числі примірників. Таким чином „с марксистської точки зрення“ виходило, що зі смертю Остапа Вересая перевелися кобзарі на Україні. Ходили вони по-під віконню, сиділи на ярмарках, співали свої псалми та плачі, але ніхто тих живих кобзарів не помічав — так високо стояв авторитет „Ниви“.

Але от у 1902 році призначається у Харкові XII Археологічний з'їзд. Харків'янам хочеться показати щось особливе, чого на других з'їздах не побачиш — бо то ж з'їдеться публіка з усієї Росії, ба й з-за кордону навіть. І от виникла думка показати кобзарів. У тім комітеті, який цю справу порушив, я участі не брав; ініціатива вийшла мабуть від... проф. М. Ф. Сумцова, але що справа кобзарська, коли можна так висловитися, спочивала в моїх руках, то переводити в життя ту думку про виступ кобзарів довелося мені.

Я поширив трохи завдання, рішивши показати не тільки кобзарів, а й лірників, а навіть т. зв. троїсту музику. З харківських кобзарів закликали Павла Гащенко, Петра Древиченка, Івана Кучеренка (теперішнього нар. артиста) й ще одного, забув ім'я. З по-за Харкова приїхали Терешко Пархоменко з Чернігівщини й Михайло Кравченко з Полтавщини. Лірники були тільки харківські: Іван Зозуля (живий і досі, недавно я його бачив), Ларівон (так його й звали — Ларівон та й годі) і ще один, на прізвисько здається Цар, а може помиляюся. З троїстої музики Невінчаний Яцько (1-ша скрипка), Арсентій Мова (2-га скрипка), відомий майстер бандур¹⁾ і бас, — вже не пам'ятаю прізвиська.

¹⁾ Перша бандура, яку він зробив, то була моя, що я на ній і досі граю. Потім роблення бандур зробилося професією Мови, бо усіх людей, що зверталися до мене в цій справі — а зверталися їх сотні — я відсилав до Мови. Колись оце я запитав його — скільки він зробив бандур з моєї легкої руки. Подумав, каже — поверх тисячі.

Зібрано бандуристів і лірників в одному з корпусів університетських, що на Госпітальній, десь у підвалі, або делікатно висловлюючись в нижчому поверсі. Там відбував я репетиції, записував від кобзарів їх репертуар, учив їх нового. Цікавий був час. З ентузіазмом працював і я і кобзарі, і мені — та певно й їм, хто живий — згадується той час, як світла пляма на сірім тлі повсякденного життя.

Як зараз стоїть перед очима перший момент, коли треба було кобзарям кожному показувати, що він уміє. Се ж перший раз (як показалося потім і останній) зібралися „Кобзарі усіх країн“. І сильно мабуть билися кобзарські серця, приступаючи до того незвичайного конкурсу.

Перші грають наші харківці. Ну, вони нічого особливого не показали. Ні в грі, ні в репертуарі. Потім співає Михайло. Дума про трьох братів, але не озовських, а самарських. Рідка, а в музичній літературі і зовсім невідома. Співає Михайло особливо. Тихими хуторами полтавськими повіяло, одвічною журбою степу. Щеміло серце, слухаючи те виконання, але ефективного там нічого не було: виконання Михайла було повне внутрішнього змісту, отже на безпосереднього глядача враження не робило, але безумовно то був один з крапчих бандуристів України (чи після з'їзду, чи ще коли Михайло жив у мене в хаті тижнів зо два, я мав час його добре пізнати).

Нарешті зостався тільки Терешко... Держить бандуру впоперек не по-харківському.

— Так от як ви граєте.

І ще раз чомусь сказав:

— Так от як ви граєте... А у нас так грають.

Та як вдарив! Бандура велика, згучна. Манера гри специфічна, лівою б'є баса, а правою грає спеціальним штрихом: пальці б'ють раз вперед, раз назад (наші кобзарі пробували й собі, але не виходило). Голос — високий чистий тенор. Пісня — невідомий нікому варіант „Морозенко“. Словом усе склалося на повну перемогу Терешка. Притихли наші кобзарі. Першенство Терешки стало признаним фактом, а його „Морозенко“ став найпопулярнішою піснею. Ще й тепер кожний кобзар співає ту пісню.

Почалися проби. Весело й дружно вони у нас проходили. Кобзарі — то ж юмористи. А особливо як отак укупі. Приніс я був їм якось пляшечку скипідару, щоб капнути у чай та трохи розволжити голосові струни, бо то ж голоси не мазані, скрипучі. Прихожу на другий раз.

— То ви б, Гнате Мартиновичу, принесли нам того побільше: ми б у кашу його сипали — так нам понаравилося...

Або йде раз Михайло, а перед ним двері руба — от от вдається лобом.

— Дядьку Михайло! Обережно: там двері.

— Ов! Хіба я не бачу?

А він же зроду сліпий.

Повднав я кобзарів і в дуети і в тріо, а нарешті розучив кілька речей на „повну оркестру“ тоб-то й бандури, й ліри, й троїста музика. Ансамбль особливий...

Нарешті приходить і день нашого виступу. Комітет з'їзду, маючи на увазі, що на це „засідання“ прийде певно не тільки весь

з'їзд, а й ще багато хто, рішив зробити засідання не в Університеті, а в залі що-їно вибудуваної Громадської Книгозбірні.

От і сей вечір. Саля — напхана. Коротенький вступ М. Ф. Сумцова, потімі моя доповідь „О кобзарях и лирниках“ (була видрукувана потім в „Лт. Наук. Віснику“, а по рос. в „Этнографическом Обозрении“). Доповідь як доповідь, але кінець її був кримінальний. Я торкнувся безправного становища кобзарів на Україні, бо тоді кобзарям було заборонено ходити по вулицях, а бували випадки, що поліція, арештовуючи кобзаря, розбивала йому інструмента об стовбець. Прямо передо мною у 1-м ряді сидів губернатор, і я, вичитуючи оті факти, дивився прямо на нього. А обіч сидить графіня Уварова. То губернатор здвигає плечима та все до неї: „Да ведь это революция... Ведь это просто революция“. А графіня то побіліє, то почервоніє. Після концерту удостоїла мене навіть спеціальної подяки, в роді того що — „спасибо, удружили, нечего сказать“. Пам'ятаю, що це було мені обидно, й що не дивлячись на колосальний, нечуваний успіх вечора, де-хто від мене потрошку якось сторонився. І се теж було кривдно. От, мовляв, старався, старався, а тобі он яка дяка...

Я ще не знав тоді, що се буде призначенням всього мого життя — все „випадати з тону“ — як казав Франко, при всяких режимах.

Громом прогремів сей вечір по Україні й приніс за собою багато наслідків. Се був початок нової ери в життю кобзарів. На домагання, виставлені в моїй доповіді, з'їзд постановив вдатися до уряду в кобзарській справі. Діло підіймалося аж до Сенату й звідти прийшло „раз'яснение“, що жодного закону, який би забороняв кобзарям ходити вулицями міст, нема. Спасибі вашому батькові, ми й самі знали, що такого закону нема. Але все ж наслідки були позитивні. Пам'ятаю ще гостру бесіду з поліцеймейстером Безсоновим. Я пішов до нього в тій кобзарській справі, а він образився за поліцію й грозив віддати мене під суд (я сказав, що за двугривений поліцай відпускає арештованого кобзаря). А зате через кілька день приходить до мене Петро й радіючи каже: „А я Московською вулицею йшов... Отакі то були часи — що доводилося боротися за право кобзаря пройти по Московській вулиці...“¹⁾

Але все ж поворот в історії кобзарської справи стався. Вчора ще Остап Вересай був посліднім бандуристом, а тепер нараз кобзарі воскресли. Та мало того, поробилися модними: їх навперобій почали

¹⁾ Цікава деталька. Коли в 1916 році я був адміністративно висланий з України, я написав до одного знайомого до Петрограда, чи він не поробив би там заходів аби мені вернутися на Україну. Він відповів, що спробує, а між іншим каже, що мені в тім допоможе — як би-ви думали — що? Моя доповідь про бандуристів.

В чім же річ?

— Ви, каже, ще в 1902 році писали, що от забороняють обездоленому сліпому чоловікові ходити по вулиці, забороняють співати духовну псалму й тим заробити собі на хліб. А в той же самий час цілком свобідно під видом арфістів, шарманщиків, кларнетистів ходять по вулицях офіцери германського штабу і ніхто їх не ганяє. Як ви, каже, могли провидіти в 1902 році те, чого наслідки ми бачимо тепер, у році 1916-му?

А я нічого й не „провидів“, а просто боліла мене кобзарська кривда, то я не перебирав у виразах. А в тім, нічого мені не помогло „провидіння“ й вернула мене з заслання не стаття про бандуристів, а революція.

кликати на всякі концерти, засідання, вечори, й де-хто з них почав таки добре заробляти, особливо хто вмів держати хвортуну за хвіст.

А коли я захотів повторити той вечір публично й на другий же день подав о тім прохання — мені було заборонено. Разів мабуть шість я поновляв заходи — і все надаремне. Пам'ятаю, вибрав час, коли не було губернатора, а правив — „ліберальний“ віце — Осоргін. Я до нього.

— Не могу, поймите — не могу. Вот если б это было в Тамбовской губернии — о, там бы я разрешил с наслаждением. А здесь — не могу.

Так оцінювала сей вечір адміністрація — й мала слухність, бо нема могутнішого засобу агітації.

Тоді я рішив спробувати в інших губерніях. Розписав лекцію в 6 примірниках і послав до трьох попечителів округів: Харківського, Київського й Одеського (тоді дозвіл на публичні лекції давали попечителі — але по згоді з адміністрацією). Попечителі усі прислали дозволи.

Розписав я в 16 примірниках програм концерту й послав до всіх 8 губернаторів України — й від усіх дістав заборону. Правда, не від усіх: Катеринославський губернатор дав дозвіл — мабуть тому, що XIII з'їзд призначався в Катеринославі, отже й там уже працював підготовчий комітет. Але наді мною чатувало якесь „недреманне око“: чиниться у мене трус, приказ арештувати. Арешту я відбіг (довелося кликати до дружини д-ра Фінткіткіова й він констатував, що в разі мого арешту можуть статися передчасні роди — не у мене, звичайно, а у дружини...), але через де-кілька день — і від Катеринославського губернатора заборона. Так усі мої зусилля й розбилися об стіну заборон.

Впрочім удалося виступити ще один раз організовано, а то ось при яких умовах.

Під впливом отого виступу кобзарів на з'їзді виникла в Полтавським Земстві думка закласти школу гри для кобзарів, як ото вже були засновані школи ткацтва, ганчарства то-що. Звернулися до мене, аби я дав проєкт, кошторис. Я дав. А для того, щоб підштовхнути гласних до ухвали потрібної суми, рішено було зробити кобзарський концерт у Полтаві підчас Земських Зборів. Дозвіл здобули самі полтавці — і ми виступали у великому (Гоголівському) театрі. Грали в Кадетському Корпусі, грали ще десь, але забув уже де. Яка доля спіткала проєкт школи для кобзарів — не знаю.

А тут підоснів 1905 рік Хвилею викинуло мене аж у Галичину (я там улаштував щось поверх 80 бандурних концертів зразу). Я не кидав думки про організований виступ кобзарів і почав з ними листуватися, закликаючи їх до Галиччини. Але то ж легко було написати, а не зробити. Закордонний паспорт, гроші, невідома сліпому чоловікові дорога — це все відстрашувало. А в тім були й інші мотиви. Так, напр., від Терешка я дістав листа, де він пише: а окрім того я чував, що Галиччина дуже бідна й що заробітки там погані...

Се характерно. Не лише для Пархоменка, а взагалі для кобзарської справи. Справді, вони тоді почали таки добре заробляти.

Так добре, що могли траплятися навіть такі речі, як оця, що зараз розповім.

Я вже зрезигнував, як кажуть галичани, з тої справи, сижу собі у Львові — коли приїздить нараз якийсь молодий кобзар. „Чув, каже, що збираєте кобзарів, то приїхав“.

Придивляюся, придивляюся — лице знайоме, а хто — не знаю. Аж нараз мов ударило в голову.

— Василю! Се ти?

А се був поводитир Терешка Пархоменка. Після з'їзду я фотографував кобзарів і групою й кожного окремо з поводитирем. Отже на такій картці й Василь є.

— Та ти ж був зрячий?

— А тепер, бачите, сліпий.

— Але, як же це сталося?

Довго він не хотів говорити, але нарешті оповів, як, позаздривши на добрі кобзарські заробітки, сам зіпсував собі очі. Се факт. Я не називаю прізвиська, але той кобзар мабуть і досі живий, хоч уже не як сліпий, а як зрячий. Бо на щастя він ще не зіпсував собі очей цілковито, отже удалося їх вилічити.

Дав я йому „открытый лист“ до всяких „Бесід“, „Просвіт“, „Січей“ й т. і., то він з тим листом, як з яким королівським gleit'ом проїхав усю Галичину й усюди його добре приймали. А покійний Ніжанковський Остап поміг вилічити очі й вернув наш кобзар на Україну й зрячим і з грошима.

А коли я сам повернув на Україну, відсидів у тюрмі — словом усе честь-честю, як полагается, то знов не кинув таки своєї думки — організованої подорожі кобзарів по Україні. Але... то вже був не 1902 рік. Не та була публіка, та не ті й кобзарі. Ніколи не забуду, як я, надумуючи організацію, балакав з Іваном Кучеренком, а він мені й каже:

„А як же буде, Гнате Мартиновичу, нащот харчів. Бо якому кобзареві й оселедця вистарчить, а якому то й форшмак треба.“

Ну, я очевидно гварантувати форшмаків не міг, отже Кучеренко і не поїхав з тими кобзарями, яких удалося згуртувати. І мені б взагалі відмовитися було від організації вже отакого типу кобзарів, але я все ж хотів спробувати. Та що ж... Сам я їздити з ними не міг, поїхав Островський (отой самий, Олелько). Він не вмів з ними ладнати й після яких 20 чи 30 концертів справа розпалася. В свій час така подорож, то була б епоха, а от минув час — і кінець. Та аж тепер відновилася ідея концертних поїздок кобзарського ансамблю (хоч може й не в такій формі, як треба).

Так стала справа з організованими колективними подорожами. А індивідуально кобзарі „преуспевали“. Особливо пощастило Іванові Кучеренку. Початки його кар'єри були такі.

На з'їзді Кучеренко виділявся мало, бо всіх затьмив Пархоменко. Але все ж з усіх кобзарів Кучеренко був найбільше похопливий. Пам'ятаю, як учив я кобзарів нових дум, то з Кучеренком було найлегше (тоді він перейняв і „Бурю на Чорному морі“), а з іншими, бувало, й сміх і гріх. Одного я вчив про козака Голоту: „Що на тому козаку-нетязі три семиразі“, а він співа: „Що на козаку-нетязі три серив'язи“

Або от. У своїй доповіді, говорючи про сучасну творчість кобзарів, мені треба було дати й приклади. Але де їх узяти? І от ми удвох з Іваном утворюємо „думу про бідних кобзарів“ (цитати з неї мабуть є у тій статті). Отже з гурта харківських кобзарів Іван виділявся, отже й я його виділяв, посилаючи на усякі вечори, концерти то що. Але початок ширшої відомости прийшов не тоді. Діло було так.

Під впливом все того ж вечора виникла у Києві думка утворити при муз. школі Лисенка класу гри на бандурі. Лисенко мене знав добре, бо ще у 1899 році, коли мене, раба божого, попросили у 24 год. кинути Харків (за головування у страйковому комітеті студентів), то я бандуру під паху (а грати я почав у 1894 році і вже багато виступав усюди, тільки в Києві не бував), і до Лисенка. Його не застав — він поїхав у концертну подорож з хором (у цім хорі 2-м тенором був Степенко: прозивався „Каченя“). Я за ним. Наздогнав у Золотоноші. Послухав мене Лисенко — й прийняв як соліста, давши аж цілісінських 60 карб. на місяць. Се така сума, що я й не бачив такої зроду. То я й поїхав по Україні з Лисенком — і то був триумф бандури. Деякі епізоди zostалися у мене в пам'яті, але то може коли згодом.

Так от Лисенко й прислав до мене Марію Михайлівну (Старицьку), аби договоритися про мій переїзд до Києва. Обіцяли мені кияни й службу крашу, ніж я мав тут і удержання як педагогові при школі, але ж не для мене аргументи. Їхати я відмовився.

— Ну, так порадьте ж хоч кого із сліпців-кобзарів. Я й порадив Івана. Може якби був Терешко ближче, то я б скоріше післав його. Кучеренко поїхав — і це було початком. Київ зустрів його прихильно. Правда, з навчання того нічого не вийшло, бо чого міг навчити сліпець-кобзар. Записалося зразу багатенько народу, потім стало менше, а далі й зовсім не стало. Але суть була не в тім, а в тім, що Іван попав в оточення інтелігентного українства, студентства, а він був як губка, вбираючи жадібно всі вражіння — і розвиток його пішов бистро. Поїздка до Петербурга до Привалова (відомий аматор народної музики: один час редактор „Музикальної Газети“) дала матеріальну базу — і Кучеренко став твердо на свій шлях, що от довів його нарешті й до найвищої почеси в Радянській Україні — звання народнього артиста республіки. Соперників у нього не було. Терешко скоро вмер; за ним невдовзі й Михайло Кравченко, а Гнат Гончаренко, безперечно найкращий з харківських кобзарів (На з'їзді він не був — виїхав саме на той час до Одеси; а в Полтаву вже я його возив), був уже старий. Решта не могла мірятися з Кучеренком і тільки нарікала, коли доводилося працювати їм разом (пам'ятаю вечір, улаштований Кучеренком у бібліотеці)...

Отакі то були початки кобзарської справи на Україні. А як вона стоїть тепер! Та, сказати по правді, не багато краще, як 25 літ тому. Сидячи за кордоном, я випустив на загорьований емігрантський гріш і частину свого „Підручника гри на бандурі“ (ще й zostався винен у друкарню покійному Беднарському 300 карб; довелося відробити у Л. Н. Віснику, бо Грушевський ляв Беднарського як він смів допустити кредит). На другу частину (вправи) грошей уже не було — так вони й zostалися в рукопису.

Лежало то років п'ятнадцять (перерви в друку моїх речей все міряються отаким цифрами), аж поки взявся видрукувати підручника бувший „Всеиздат“. Перша частина була видрукувана, але не було обгортки. І так уже років через два питається мене зав. друкарнею імени Багинського: „а що буде як ми зірвемо титульну картку „Всеиздат“, а дамо свою обгортку. Бо Всеиздат не бере свого замовлення.

Така була доля I-ї частини. А рукопис другої „Всеиздат“ загубив. Так. Ви прочитали правильно — загубив. А то був unicum... Отже другої частини, цілої системи вправ гри на бандурі просто нема на світі. Гірко, що так пішла в нівець праця й досвід стількох літ — а що я пороблю? Он зустрічаю колись Левицького (артільщика). „Гнате Мартиновичу! Отут на панелі земно поклонюся — видайте нарешті „свій“ підручник. Бо ви не знаєте, а я їжджу по всій Україні й знаю як того треба... — Ні, кажу, не треба. Бо якби було треба того суспільності, то книжка давно би була. А то, бач, не потребувалося...

А оце останніми часами Муз. Інститут заходився був толкуватися про утворення класи бандурної гри при інституті. Що ж... я бачу великі можливості для оркестри бандур і може згоден бувби дати для тої цілі частину свого часу й деякого уміння, але життя дало мені самі гіркі досвіди — не вірив я і в оце. Насамперед я заявив, що справа мусить бути поставлена солідно. Смішно виглядала та „солідність“: кілька десятків рублів на однотипові оркестрові бандури для студентів, кілька десятків рублів на утворення — не купування, купувати нема чого, а утворення — літератури; кілька копійок на поточні розходи — і всього того може набралось б на яких 500—600 карб. нехай на тисячу. Але... те було мабуть занадто солідно, бо інститут замовк. Мабуть торкнувся до Нар. Освіти, а там сказали, що бюджети взагалі скорочуються на 30% по худ. галузі — в чом же дело? А у мене гіркий осадок на душі. Справа, яку я любив, поклав до неї основи, зробив також і досягнення деякі, справа дійсно цікава для багатьох — і для неї не знайшлося якоїсь тисячі рублів. Безнадійно опускаються руки і не хочеться їх і підіймати.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФОТОГРАФІЇ

Після з'їзду я фотографував кобзарів у оцій спільній групі (здається й ще раз без себе), а також кожного з них зокрема зі своїм поводитирем. Фотографував М. Овчинників (його фотографія була на Никол. площі, проти садочку біржі). Це був фотограф артист і любив давати свої роботи в доступному йому художньому вигляді. От і цю фотографію він оздобив як міг. Тут і поле з копами жита й млин типовий слобожанський і дівчина з відрами і тополі харківської землеробки, і хата Микити з Деркачів (се я колись дав Овчинникову фотографію тої хати). То все побут. А от і історія: козацькі чайки пливають, стіна середньовікового міста, козацький похід у степу, а от „на Чорному морі та на камені біленькому, там сидить сокіл ясненський — жалібненько квилить, проквіляє“. І все це Овчинників робив з власної ініціативи, аби випустити роботу як найкращою.

У самій групі бачимо такі особи, зліва направо.

Ззаду першим стоїть скрипаль Яцько Невінчаний. Цікавий музикант. Я улаштував з ним потім ще декілька етнографічних концертів, наприклад, ставив „Весілля“ (ціле): раз у 15 році (замість „свого“ т. ва ім. Квітки, де вже було призначено й день, та в залізничім клубі; се теж цікава історія, бо закінчилася тим, що старі громадяни аж подали на мене донос до жандармерії), а потім уже в 17 році в театрі Мусурі у великому концерті, що влаштував Організаційний Комітет. Заходився я був записати музику Невінчаного на фонограф, але знайомий, що мав фонограф, жив у Вовчій, поки він зібрався приїхати, то Невінчаний узяв та й помер. Як казали потім, то прямо з голоду. А як був ще живий, розповідав мені, що десь загнала його доля аж у Армавир чи ще кудись — словом, дуже далеко. І прийшлося йому там круто. Попав він до якоїсь господи. — „Дивлюсь, каже, фотографія наша висить (се оця сама). А я й показую: а признаєте, хто оце стоїть із першою скрипкою. Подивилися — а то я. Давай мене тоді розпитувати та вгощать“...

Слідуюча фігура — то Арсентій Остапенко Мова, бандурний майстер і взагалі талановита людина: він і годинник тобі справить і грамофон, і столяр добрий, і садовник і що хочеш. Цікава людина. Він ще живий, але вже постарівся дуже. А коли вмре, то бандури його довго ще житимуть, бо зробив він їх не одну сотню. Першою його бандурою була ота, що видно у мене в руках (правда, то вона вже в переробленім виді: я її всю розклеїв і зробив потім, як сам хотів. І гриф додав, душі, пружини, гріт особливий і т. і.), а з тих кобзарів, що сидять, бандуру роботи Арсентія бачимо у Петра Древиченка.

За Арсентієм басистий — забув, як прозивається, знаю тільки, що юморист великий. Забув і як крайнього лірника — здається, Цар прозивали. Гарненько під макітерку острижений акуратненько. Говорив швидко, швидко.

Тепер лінія, що сидить. Крайній — то Іван Зозуля, добрий лірник і сам дуже симпатичний як людина, типовий селянин, з тих що мають внутрішній закон у собі, тихо проходять життям і хранять вічно людське. Він давно чомусь позбувся ліри й так бачив я його багато літ, без інструмента, бачив і не що давно.

Рядом — Петро Древиченко. Про покійників, кажуть, треба говорити aut bene aut nihil. Древиченко ще не покійник, але що „бенного“ про нього нічого сказати, то краще попростати на нічім. Як бандурист він середній, а решта — пожалься боже, як кажуть галичани. Бандура у нього в руках Арсентієвої роботи.

Далі — отой самий Терешко Пархоменко. Бачите й лице неординарне, якесь скульптурне та й взагалі то була цікава людина (про нього є в літературі ціла монографія проф. Сікорського). Безперечно, то була найцікавіша постать тих часів, і велика шкода, що він так рано зійшов зі світу.

Далі ваш всепокірний слуга, а потім Михайло Кравченко. Се теж був добрий бандурист і залишив пам'ять по собі не тільки серед тих, хто його чув, а й в літературі: коли Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові зацікавилася після моїх виступів у Галиччині бандурою (я там улаштував не тільки оті концерти, що згадав, а й серію лекцій про народню творчість взагалі й про бандуру зокрема з таблицями,

експонатами й т. і.), то надумало післати на Україну експедицію для запису дум і текстувально й музично. Влаштовано було кілька засідань, я подав план, дав адреси бандуристів, причім особливо рекомендував Михайла Кравченка. І в тім томі записів дум, що його видало Т-во, більшість записів правда від Михайла. Він теж помер.

Далі Павло Гащенко (здається, учитель Івана Кучеренка, а може я призабув). Нічим не вирізнявся. Коло нього лірник Ларівон.

Внизу сидить крайній без інструмента „Яша“. У бандуристів у всіх голоси репані, то вони все мені вихвалювали якогось Яшу, що от голос, так голос! Та ще й тенор, а серед бандуристів тенор був тільки у Терешка. Ну я й пішов його шукати на базарі. Знайшов: голос не був багато кращий від кобзарських, але тенор. Так він і зробився учасником з'їзду. Обіч нього бандурист, але забув його прізвище. А далі — сам Іван Кучеренко - Кучугура, тоді ще як бачимо, дуже молодий, скромний й простий собі бандурист.

Отакі - то були початки бандурної справи на Україні. Се я написав тільки про з'їзд; колись, як спроможусь, напишу може більше.

Неоголошений лист Івана Франка

Не що давно, 28 травня цього року, минуло 8 років з дня смерти славнозвісного нашого письменника, а разом з тим видатного громадського діяча Івана Франка. Не можна сказати, щоб до цього часу ми не мали жодних матеріалів до його біографії. Вони є і з'являються протягом всього часу. Ось і зараз на день його річниці в ч. 24 „Новой Громади“ за 1924 р. маємо ми спогади про Франка, подані Мих. Могиланським. Але все це — є лише мінімальна частка того, що складає собою велетенська праця цієї людини. Наука, література та суспільна діяльність займали майже рівнорядне становище в житті письменника, наповнюючи його до краю. Безперестаний рух і праця в колі цих ділянок спричинилися до зустрічі Франка з безліччю людей. Є ці люди, — друзі, співробітники, помішники та просто зустрічні йому за час його подорожів по Галичині і взагалі на його життєвому шляху — і зараз всюди порозкиданими ще за часів великої війни. Багатьох, правда, з них вже немає, і могила на вік заховала від нас часом дуже поважні, а часом побічні, але цінні для загального уявлення про постать письменника, вказівки. Зайвий, часом дрібний мазок надає портретові зовсім іншого вигляду. Але ж, надолужмо нашу недбайливість що до збирання відомостей про видатного письменника хоч тепер.

Нижче подаю, з дозволу власниці, неоголошений досі лист Франка до неї колишньої вчительки з Проскурівщини на Поділлі.

Лист подається з zachovannям правопису оригіналу.

Львів, дня 16 жовтня 1909.

Високоповажана Пані Добродійко!

Вашу збірку приповідок одержав я від д. Козловського і переглянувши зараз відсилаю Вам її з проханням зазначити при кожній приповідці село, в якому вона записана. Загальне означення сіл, подане Вами при кінці, не відповідає науковому вимогови знати, в якому селі хтось записав яку приповідку. В моїй збірці приповідок галицько-руського народу я що до себе і своїх важливіших співробітників держався власне цього принципу — здається не потребує особливо звертати Вашу увагу на те, що найкраще записувати в тій же хвилі, коли що чується, як найдокладніше зазначаючи діалектові окремішности. Коли б Ви були ласкаві в Вашій учительській практиці провадити далі збирання приповідок, яких корпус із усеї російської України на підставі всего, зібраного досі, друкованого і рукописного матеріалу я бажав би подати по докінченню моєї збірки приповідок галицько-руського народу то я прохав би Вас, крім самих приповідок і образних речень подавати також при нагоді пояснення чи то свої власні, взяті з Вашого знання народнього життя, чи то тих людей, що вживають

дану приповідку. Звертаю також Вашу увагу на потребу записувати такі витвори народної мови, як вірування, що годить ся, що не годить ся господарські ворожби, зв'язані з днями і місяцями цілого року, толкування снів, гри слів і т. п.

Остаюся з поважанем
Ваш Д-р Іван Франко.

Подала М. Недужа

Хроника

ІСТОРІЯ РЕВОЛЮЦІЇ

* Бібліографічний покажчик літератури до 10-х роковин Жовтня. НКО разом з іншими установами бере участь у складанні та виданні повного бібліографічного покажчика літератури, що вийшла на Україні за 10 років революції. Частина покажчика, зв'язана з історією класової боротьби і громадянською війною на Україні, буде видана до 10-х роковин Жовтня. В зв'язку з цим НКО пропонує всім окружним інспектурам Наросвіти використати всі відповідні матеріали до складання 1-ої частини покажчика по бібліотеках, музеях і інших установах, де ці матеріали можуть бути. Знайдені матеріали слід списати на спеціально виготовлених картках і наліслати ці картки до Комісії по складанню бібліографічного покажчика (в Харкові) негайно.

* Збірник єврейського фольклору до 10-річчя Жовтневої революції. При єврейському відділі інституту білоруської культури (Менськ) утворено комісію, щоб зібрати, вивчити та видати збірники єврейського фольклору (народні пісні, казки та легенди).

До 10-тих роковин Жовтневої революції комісія видає збірник єврейських революційних пісень, сатир та дотепи, зв'язані з революційним рухом.

* Пам'ятник Леніну в Розливі. На 10-ті роковини липневих днів у Сестрорізьку (під Ленінградом) в лісі, на березі озера Розлив, буде встановлений пам'ятник В. І. Леніну.

Пам'ятник будуть з граніту, він являє з себе курінь, де переховувався Володимир Ілліч улітку 1917 р. в Сестрорізьку. На пам'ятнику будуть барельєфи, що змальовують окремі епізоди цього періоду життя В. І., також буде вирізьблений напис: „Леніну“. Од пам'ятника до озера прокладається облицьована алея, що веде до кам'яної пристани. Пам'ятник споруджується з ініціативи робітників Сестрорізького заводу. Проект пам'ятника роботи архітектора А. Єгелло.

* Пам'ятник Ленінові в Дніпропетровському. До 10-річчя Жовтневої революції в Дніпропетровському вирішено спорудити великий пам'ятник Ленінові, з постаттю керманіча, на весь зріст. Встановлений раніше пам'ятник-бюст буде перенесений в один з робітничих районів.

В роковини Жовтня намічено відкрити спортивний стадіон в районі Палацу Культури, що нині будується. На майдані ім. Жовтневої Революції буде споруджений будинок для музею революції, пам'ятник-мавзолей жертвам громадянської війни та буде насаджений парк. В більшості районів округи до десятиріччя Жовтня будуть збудовані нові школи.

* Організація в Ленінграді Ленінського музею. Музей Революції розпочинає упорядковувати в колишній квартирі В. І. Леніна по В. Широкий вул. № 48, Ленінський музей. В одній з кімнат буде відтворена обстановка, де мешкав Ленін після повернення з-за кордону. В ідальні буде розгорнута виставка, що охоплює період діяльності Ілліча від 16 квітня до липневих днів.

* Конкурс на краще оповідання з робітничого життя. Журнал „Зоря“, спільно з Дніпропетровською окружною комісією для святкування десятиріччя Жовтневої Революції оголошують конкурс на краще оповідання з робітничого життя. Оповідання повинне обов'язково висвітлювати життя робітників нашої революційної доби. Розмір от 4 до 16 сторінок журналу. Оповідання приймаються до 1 жовтня ц. р. За краще оповідання будуть видані 2 премії в 100 і 50 карб. крім гонорару. Премійовані оповідання будуть надруковані в Жовтневому № „Зорі“.

Всі оповідання, що не одержать премій, редакція залишає за собою, з правом друкувати в чергових номерах журналу, з виплатою гонорару на загальних підставах.

Прийматимуться оповідання й російською мовою, при чому редакція залишає за собою право перекладу їх на укр. мову, для друку в „Зорі“.

* Виявлені нові документи про пугачівське повстання. В архіві гарматного музею виявлено великий пакунок нерозібраних справ XVIII віку, що відносяться до повстання Пугачева. Знайдено цілком невідомі таємні донесіння воєвод, намісників і начальників військових частин безпосередньо до Петербурга про становище на місцях, про участь в повстанні Пугачева робітників Сибірських заводів і багатьох військових частин. Дуже цікаві таємні донесіння начальників багатьох військових заводів

Сибіру та Уралу про повстання робітників. Із цих донесень вперше встановлюється, що робітники Уральського, Строганівського, Єкатеринбурзького і інш. заводів прилучилися до

Пугачева, викликали низку страйкувань, сходок і обурень. Викриті матеріали будуть випущені окремим збірником на 10-ті роковини Жовтневої революції.

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ

* Музеї України. Президія Укрголовнауки прийняла постанову про упорядкування музейної справи на Україні. 15 великих музеїв оголошуються державними й будуть знаходитися на державному утриманні. Вирішено звернути особливу увагу на упорядкування Всеукраїнського музейного містечка кол. Київської лаври, що єсть музей всесоюзного значіння. Укрголовнаука виділила спеціальну комісію для перевірки майна всіх музеїв; буде звернена особлива увага на зміст та охорону експонатів. Президія Укрголовнауки висловила за те, щоб хутчі організувати на Україні Інститут історії матеріальної культури, для підготовки висококваліфікованих музейних робітників.

* Новий музей в Києві. Президія Укрнауки визнала за потрібне заснувати в Києві український мінералогічний музей. Він буде складовою частиною науково-дослідного геологічного інституту. Як основа музею, йому передається геологічний кабінет кол. Київського університету.

* Музеєві передано 3.000 томів коштовних книг. Бардичівському окржному музеєві передано більш 3.000 томів коштовних книг з бібліотек графів Ржевського та Ігнатєва. Більшість книг старого друку, XVII—XVIII і XIX століття, французькою й польсько-латинською мовами, видання майже всіх визначних друкарень Європи того часу. Ці книги охоплюють всі царини знання. Серед книг знайдено кілька манускриптів.

* Ісаакієвський Собор—Музей 30-го березня Ісаакієвський собор в Ленінграді передано до відому Головнауки. Його мають перетворити в музей. На ремонт приділено 5.000 карб. Зроблять технічне досліджування собору.

НАУКОВА ХРОНІКА

* Український інститут марксизму. Робота, проведена в першому кварталі 27 р. на Кат. історії України. В місяці січні ц.р. на засіданні катедри історії України при Українському Марксієвському інституті заслухано звіт з наукової командировки тов. Свідзінського, котрий їздив до Ростова, в тамтешній архів з метою вивчення й наукового розроблення „селянського Союзу на Донеччині в 1905 р.“. Командировка дасть можливість освітити невідомий дотепер матеріал по цьому питанню.

* Кременчуцька Окр. комісія охорони пам'яток матеріальної культури та природи.

Робота Комісії за останній час ожила. Засідання президії та комісії відбуваються майже регулярно. Вироблено план роботи. Намічено до організації Окрмузей Місцевого Краю. План організації й кошторис Окрмузею розроблено й подано до О. В. К.

* Цікаве відкриття. Один англієць відкрив недавно в пустині Сахарі гробницю, яка належить до 29 сторіччя до нашої ери. Гробниця, маючи круглу верхівку, являється частиною великої стіни (коло одної милі завдовжки), яка відокремлює східчасту піраміду. Ще невідомо, кому ця гробниця належить, але можливо, що це могили традиційного батька єгипетського права та медицини Імтета й царедворського архітектора Фараона Зозера, що збудував східчасті піраміди.

Вхід до гробниці був дуже майстерно замаскований і вів до цілої низки підземних кімнат, облицьованих білим вапняним каменем, призначеним для змалювання КА (Дух), власника гробниці.

Дві з цих кімнат дуже гарно прикрашені синім каменем, також, як сині кімнати пірамід, але ж багато уважніше. В одній з цих кімнат є троє фальшивих потайних дверей чи ніші, кожна прикрашена портретами Зозера в різних одягах та позах.

Ці портрети зроблені, як рельєфи й виконані за дуже гарною манерою того періоду. Хоча постаті виступають лише на один міліметр від стіни, все ж кожний м'яз виразно помітний. В одному з тунелів винахідники знайшли дванадцять прекрасних алебастрових ваз (для вина) заввишки коло трьох локтів.

Заслухано теж звіт з наукової командировки до Києва тов. Шпунта, який працює над „Селянськими рухами на Україні в 1905 р.“.

В місяці лютому ц.р. затверджено на засіданні катедри історії України публіциста й дослідника Івана Франка, тов. Заклинського—членом кореспондентом катедри та членом комісії по вивченню історії Західної України, яка організувалася при катедрі історії України. В цьому місяці затверджено проф. Слабченко в Одесі та проф. Гермайзе—з Києва—членами кореспондентами катедри історії України.

Заслухано теж доповідь тов. Воїна „Робітничі ради в революції 1905 року в історіографічному огляді, а також декілька рецензійних оглядів з поточної літератури.

В цьому ж місяці було одно наукове засідання комісії по вивченню історії Західної України, на якому заслухано доповідь про сучасну кооперацію на Західній Україні, після якої розгорнулася жвава дискусія.

В місяці березні ц.р. на об'єднаному засіданні катедри національного питання та історії України під головуванням голови катедри національного питання — тов. Скрипника заслухано наукову доповідь тов. Яворського „Проблема національно-демократичної революції на Україні в 1918 році“. Доповідь зацікавила не тільки професуру й аспірантуру всього Інституту, але відповідальні партійні та радянські кола з поза Інституту, які в великій кількості були на ній присутні. Після доповіді розвинулись надзвичайно цікаві, жваві й цінні дебати, які проходили на протязі трьох засідань, після чого заслухано прикінцеве слово доповідача. Доповідь ця надрукована в №№ 2 та 4 „Червоного Шляху“ за цей рік.

* Нові наукові установи Президія Укрголовнауки визнала за потрібне протягом найближчих 5 років організувати в Дніпропетровському науково-дослідній фізично-хімічний інститут, в Києві інституті с.-г. механіки, ґрунтознавства, рільництва, зоотехніки, матеріальної культури, соціології та ботаники, в Харкові інституті прикладної ботаники, географії та картографії, математики та механіки. Вже майбутнього року гадається утворити в Києві інститут матеріальної культури та соціології, в Харкові інституті географії та математики. Крім того, гадається на кошти промислових органів утворити протягом 5 р. інстит. тепловий, силкатний та вугільний.

Найближчим часом гадається провести реорганізацію низки науково-дослідних установ. Харківська катедра астрономії та метеорології буде злита з астрономічною обсерваторією, Одеська катедра астрономії та географії буде злита з Одеською астрономічною обсерваторією, Київська катедра геофізики—з астрономічною обсерваторією, Київська катедра ботаніки—з ботанічним садом, Харківський ботанічний сад з катедрою прикладної ботаніки. Майбутнього року в Харкові буде утворена науково-дослідна катедра фізики замість фізичної секції при ІНО, в Києві має бути утворена науково-дослідна катедра кооперації, при одеському політехнічному інституті має бути відкрита науково-дослідна катедра санітарної техніки, при Харківському с.-г. інституті має бути утворена науково-дослідна катедра лісництва, при одеському медінституті—катедра бальнеології та фармакології, при уманському с.-г. технікумі—катедра садівництва, в Києві має бути утворена науково-дослідна катедра архітектури.

* Порядок преміювання наукових праць при Укрнауці з метою піднести творчу ініціативу науково-дослідної праці шляхом преміювання найвидатніших суто-наукових творів, оголошує прийом праць до преміювання на 1927 рік.

Автори й од їх імення наукові установи можуть подавати на премії: науково-дослідні праці, друковані на українській та російській мовах, а також на мовах нацменшостей УСРР.

Можуть подавати праці на науково-дослідні теми автори, що живуть на території УСРР і за кордоном її в етнографічних межах українського населення.

Автори, що працюють поза межами України, можуть подавати праці лише на теми, що торкаються України.

На премії надсилаються праці, що вийшли з друку протягом 1926 року в 3-х примірниках.

Премії присуджуються за оригінальність, новину матеріалів, ударність, практичну користь.

Розмір премій установлюється по 3 бальній системі. Призначається на цей рік усього 9 премій 1—в 1000 крб. з правом поділити її на 2—по 500 крб., 3—по 500 крб. 4—по 250 крб.

Прийом комісією закінчується остаточно 1 травня 1927 р.

Комісія преміювання наукових праць при Укрнауці міститься в м. Харкові, вул. Артема, 29. Наркомосвіта Укрнаука.

* Наукові командировки за кордон. Найближчим часом починаються наукові відрядження за кордон. Комісія в цих справах доки що затвердила 78 відряджень робітників по окремих галузях науки й мистецтва. З цього числа по лінії медицини затверджено 53 відрядження; соціально-економічних наук—6 відряджень, біології—3, індустріально-технічних наук—4, мистецтва—6, математики—2, хемії—2, ветеринарії—1, с.-г. наук—1 відрядження.

До Німеччини відряджається директора клінічного інституту професора Фінкельштейна для вивчення постановки кваліфікації лікарів. Завід. клінічного відділу українського протозойного інституту д-ра Лейзермана відряджається до Німеччини для вивчення терапевтичних методів лікування захворювань на малярію. Проф. Рубашкіна відряджається до Франції, Італії, Голандії, та Югославії для ознайомлення з соціально-гігієнічними інститутами Західної Європи, а також для закінчення своїх робіт що-до вивчення законів руху населення, в зв'язку з соціальною гігієною. Старшого асистента катедри соціальної гігієни д-ра Еккеля відряджається до Німеччини для вивчення методів дослідження фізичного стану населення та впливу соціальних чинників на здоров'я дорослого населення

й дитинства. Директора українського біохімічного інституту проф. Паладіна відряджається до Німеччини для участі в роботах з'їзду фізіологів. Проф. Файншміда відряджається до Німеччини та Чехословаччини для вивчення методів хімічного лікування туберкульозу. Проф. Гладстерна відряджається до Німеччини, Австрії та Франції для закінчення капітального твору „Басарабське питання в світлі міжнародного права“ Архитектора Бекетова відряджається до Німеччини, Франції та Чехословаччини для ознайомлення з сучасним стилем архітектури та новими методами здешевлення будівництва.

По лінії мистецтва відряджається засл. артиста республіки Гната Юру та артистку театру ім. І. Франка Ольгу Юру до Німеччини та Франції для підвищення кваліфікації й ознайомлення з досягненнями в галузі театральної техніки. Оперового артиста Кипаренко-Даманського відряджається до Італії для удосконалення в своїй спеціальності. Режисера Леся Курбаса відряджається до Німеччини, Франції та Австрії для ознайомлення з сучасним станом мистецтва і т. інш.

* Рік роботи Інституту Тараса Шевченка. 65-ті роковини Шевченка привели до заснування в Харкові спеціального науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка, що поставив собі за мету збирати та зосереджувати матеріали про самого Шевченка насамперед, а потім і взагалі про українське письменство XIX-XX ст. ст. Організація подібного Інституту була намічена після Жовтневої революції, коли був викинутий лозунг — замість культу Шевченка — наукове дослідження поета і його доби. За зразки нової установи стали: старий „Пушкинський Дім“ у Ленінграді, і нові Інститути Леніна та Маркса і Енгельса.

Відповідно до основних завдань Інституту роботу його поділено на дві частини. По-перше має бути Будинок Шевченка — музей і бібліотека, де зберігаються всілякі, — рукописні, друковані, меморіальні то-що — матеріали, що освітлювали б так самого Шевченка, як і добу його, як і все нове українське письменство, якого найславетнішим представником він був. По-друге — Інститут має низку кабінетів, що ставлять своїм завданням науково розроблювати історію українського письменства, користуючись і збірками самого Інституту, і матеріалами інших установ. За основні кабінети вважається шість 1) кабінет біографії Шевченка, 2) кабінет дослідження шевченкової творчості, 3) кабінет бібліографії Шевченка і нової української літератури, 4) кабінет дошевченківської літератури, 5) кабінет післяшевченківської літератури, 6) кабінет жовтневої літератури.

З багатьох причин, що деякі з них будуть відзначені нижче, Інститут не мав змо-

ги одразу ж повести роботу по всіх лініях. Проте, рік роботи дав уже певні досягнення які дають підстави сподіватись на краще майбутнє.

В колекціях Інституту є досить багато цікавих і невідомих матеріалів, що вже тепер спинають на собі увагу дослідників. Так, О. Дорошкевич, Мих. Новицький використовували Шевченкові автографи (листи до М. Макарова та інш.), І. Айзеншток, О. Дорошкевич, Мих. Могилянський вивчали автографи Кулішеві (надзвичайного інтересу листування з М. Лободовським). Окремі дослідники користувалися і з автографів І. Манжури, Я. Щоголева, І. Нечуя - Левицького та інш. Де-що не привертало до себе уваги, хоч і матиме велике наукове значіння в майбутньому, як, напр., архів „Червоного Шляху“ за роки 1923-1925. За останній час Інститут набув або має набути оригінальні малюнки Г. Нарбута, листи й автографи Ганни Барвінок, В. Самійленка, О. Кобилянської, В. Гнатюка та інш. Крім того, беззастанно побишується колекція Шевченкових автографів та фотографій з них.

Науково-дослідча робота Інституту протягом минулого року не розподілялася по кабінетах: це було зроблено, щоб уникнути дроблення тих невеликих сил, що групувалися коло Інституту. А в тім можемо вже тепер намітити кілька праць колективних, що стануть за основу майбутніх кабінетів. Так, група київських дослідників (О. Дорошкевич, М. Новицький, Б. Навроцький) ставить собі за мету простудіювати початкові роки поетичної діяльності Шевченка (до 1843 р.), досі мало розроблені. У Харкові організується плано-мірна робота (І. Айзеншток, А. Шамрай, П. Тиховський та інш.) по дослідженню харківських письменників 20-40 р. р. — попередників Шевченка. У Харкові ж таки М. Плевако почав широкі бібліографічні дослідження, а С. Пилипенко і Вол. Коряк заходжуються коло дослідження сучасної жовтневої літератури. Крім того, Інститут скупив коло себе досить значні кадри фахівців, які, хоч і не беруть безпосередньої участі в щоденній роботі, проте, охоче підтримують усі його заміри.

Влітку вийде в світ перший збірник Інституту зі статтями: І. Айзенштока („Організація шевченкознавства“), акад. Сергія Єфремова, (Нові рядки Шевченка), акад. Дм. Багалія (Шевченко і селяни в переказах і дійсності“), Ол. Дорошкевича („До питання про вплив Герцена на Шевченка“), В. Петрова („Різдво 1846 року в Києві“), В. Державина („Лірика і гумор у Шевченковому Щоденнику“), Б. Якубського („До соціології Шевченкових епітетів“), Б. Навроцького („Деякі композиційні особливості „Гайдамаків“), П. Тиховського („На шляху до академічного видання творів Шевченка“), П. Филиповича („Перший російський переклад Шевченка“),

Гр. Майфета („Англійський переклад Шевченка“), М. Новицького („Нові матеріали до біографії Шевченка“), В. Міяковського („Нові матеріали до біографії М. Гулака“). Збірник виходить накладом ДВУ.

Незбаром же Інститут сподівається випустити і кілька зошитів своїх „Праць“. Підготовляється до друку: 1) велика робота Мих. Новицького про Шевченка і „Общество мочемордия“, заснована на зовсім нових і оригінальних матеріалах; 2) збірник статей про початкові роки творчості Шевченка (О. Дорошкевича, М. Новицького і Б. Навроцького) і 3) збірник статей про літературу дошевченківської доби (Дм. Багалія, І. Айзеншток, А. Шамрай, П. Тиховський).

Нарешті до цього річного свята шевченківський Інститут випустив цілу серію творів Шевченка з відповідними передмовами та поясненнями. До цієї серії увійшли: „Катерина“ (О. Дорошкевич), „Наймичка“ (Б. Навроцький), „Марія“ (П. Филипович), „Сон“ і „Кавказ“ (Д. Багалія), „Єретик“ (Д. Багалія і І. Филипович), „Художник“ (І. Айзеншток), „Назар Стодоля“ (А. Шамрай), „Гайдамаки“ (М. Горбань і А. Річицький), „Капітанша“ (М. Плевако), „Княгиня“ (С. Пилипенко). Серія ця, призначена для широкого читача, дає разом з тим поправний, перевірений текст творів і тому може стати в пригоді навіть при дослідженні поета.

Значність проробленої роботи стане зрозуміліша, коли нагадати, що Інститут почав свою діяльність з дуже обмеженими коштами і без жодного приміщення. І досі, маючи вже певні досягнення, маючи якийсь інвентар, Інститут ховається по приватних хатах своїх співробітників. Усі заходи що до відведення Інституту власного помешкання до цього часу не дали будь-яких наслідків. Хотілось би думати, що хоч на другий рік свого існування Інститут собі приміщення знайде.

І. Айзеншток

* В Академії Наук — Засідання в справі збудування пам'ятника Шевченкові. В Академії Наук відбулися великі збори, присвячені справі збудування в Києві пам'ятника Тарасу Шевченкові. З доповідями виступили Щитківський, Ернст і Дорошкевич.

Щитківський розповів про історію будування пам'ятника Шевченкові в Києві за дореволюційних часів, що, як відомо, не було здійснене. Ернст дав фахову оцінку проєктів пам'ятника, як художніх творів. Дорошкевич висвітлив, як стоїть справа будування пам'ятника тепер. Доповідач гадає, що слід уже фіксувати й термін: через 4 роки ми повинні мати пам'ятник Шевченкові в Києві.

— В історичному товаристві Нестора літописця при УАН відбулося засідання, присвя-

чене студентським заколотам 1876 року в Києві.

Доповідь на цю тему зробив проф. Назаревський.

Своїми особистими спогадами про демонстрацію поділилися присутні на зборах академик Багалія та проф. Степович. До речі, академик Багалія за участь в цій демонстрації виключили з київського університету, де він був тоді студентом.

— Пленум бібліографічної комісії. В залі публічної бібліотеки під головуванням директора бібліотеки Пастернака відбувся перший пленум бібліографічної комісії при УАН.

В доповіді про підсумки бібліографічної роботи на Україні відзначено великі успіхи в цій галузі. За минулий рік видано 220 нових праць з бібліографії. Бібліографічне бюро с.-г. комітету працює зараз над тим, щоб застосувати бібліографічну міжнародну систему до потреб сільського господарства. Бібліотека імені Шевченка в Одесі закінчує систематизацію шевченківської літератури.

З великою увагою пленум вислухав доповідь про утворення українського бібліографічного матеріалу, що його основним завданням є вивчити історичні шляхи України і підсумувати культурні досягнення за минулий час.

— Комісія для дослідження історії громадських течій на Україні провадить цікаву роботу, використовуючи архівні матеріали, переважно київські, а також інших міст України й Союзу, як Харків, Полтава, Ленінград Тула. Використовується також велику збірку Стеценка й Стебницького.

У виданні комісії вийшов збірник „Декабристи на Україні“. Зараз готують до друку збірник матеріалів до процесу Кирило-Методіївського братства в зв'язку з його 80-річчям, що має бути цього року.

Крім того, комісія виробила план популярних лекцій по робітничих клубах.

— Кабінет в справі вивчення книги й читача, що існує при інституті книгознавства, проводить підготовчу роботу всеукраїнського значіння до обслідування бібліотек. Будуть обслідувані всі бібліотеки України різних типів.

Для збирання відомостей кабінет зв'язався з клубним відділом Головополітосвіти й іншими організаціями.

Кабінет ставить за свою мету утворити ідеологічний зв'язок між книгою й читачем.

— 31 березня відбулося засідання УАН в присутності Наркомосвіти УСРР т. Скрипника і уповноваженого Укрголовнауки т. Левицького. Президент УАН і завідателі відділів академії зробили докладні звіти про роботу відділів і їхні потреби. З великою промовою виступив тов. Скрипник.

— Вперше після імперіалістичної війни київська науково-дослідна катедра фізики

випустила том записок. Записки друкуються українською та французькою мовою. Редагує записки відомий вчений керівник кафедри проф. Гольдман. У записках братимуть участь і чужоземні вчені.

— Зарік своєї роботи етнографічна комісія при УАН перевела 8 екскурсій в різних місцевостях України, де зібрано багатий матеріал. Комісія має 300 кореспондентів на місцях, серед них найактивніші — сільські вчителі, селкори й комсомольці. Багато матеріалів подає комісії молодь з трудшкіл і профшкіл.

Останнім часом архів комісії поповнився рукописами української народної пісні. Зібрано фольклорні матеріали про новий побут. Праці комісії висвітлюються в краєзнавчому журналі „Етнографічний Вісник“.

— Науковий співробітник УАН, радник радянського повпредства в Празі т. Калужний надіслав до етнографічної комісії УАН дуже цікаві матеріали відносно характеристики першої громади, що їх він зібрав у Прикарпатській Галичині.

— Академія Наук одержала від директора Слов'янського семінару при інституті слов'янознавства в Кракові проф. Зелінського листа, в якому він прохає налагодити зв'язок і обмін виданнями з семінаром, а також надіслати матеріал, що стосується української культури та економіки.

З таими ж проханнями звернулися до УАН Мюнхенський, Нью-Йоркський, Брюсельський та Канадський університети.

Етнографічна комісія УАН і етнографічне товариство ім. Федора Вовка теж одержали запрошення до Варшави на міжнародний конгрес етнографів.

* Геологічні експедиції по Україні. Найближчим часом до району Дніпрельстану виїдуть експедиції, що працюватимуть протягом двох років.

Намічено експедицію до району Ірши для дослідження так званого мергеля, як мінерального угноєння для поліського піскуватого ґрунту.

Далі відбудеться експедиція в районі Коростеня, де є величезні запаси великих кристалів кварцу, дуже потрібних для порцеляно-фаянсових заводів і гут.

Одна експедиція досліджуватиме район від Кременчука до Дніпропетровського, щоб відшукати місця з запасами будівельного каміння.

* Етнографічні дослідження в зв'язку з будівництвом Дніпрельстану

В зв'язку з будівництвом Дніпрельстану, спеціальна комісія розробила план роботи на території Дніпра, в першу чергу на тих місцях, де піде переселення. План полягає в тому, щоб досліджувати побут, духовну культуру та економічні умови населення. Ця робота матиме інтерес експериментального характеру. Дослідники вивчать: як од зміни системи господарства змінюється фольклор, побут, словесна творчість тощо. Очевидно, цю роботу переведуть разом з комісією, що й утворено в Дніпропетровську під керівництвом проф. Яворницького, що працюватиме там постійно. На літо комісія виїжджатиме на місця. Цей план подано на затвердження Укрголовнауки.

* Виставка виховання та здоровля й демонстрація фільм здоровля. Виставка, що показує як нянчити дитину та берегти її здоровля, відкрилася в Лондоні. На цій виставці демонструється фільм, що показує найновіші досягнення в цій галузі, та нові методи виховання немовлят, крім цього на виставці читатимуть лекції, що до боротьби з антисанітарією та хворобами.

* Робота серед українців та білорусів. Колегія Наркомосу РСФРР запропонувала всім ОНО вжити заходів до планового переходу шкіл на українську та білоруську мови в місцях із компактним українським і білоруським населенням. Раднацмен мусить пред'явити свої міркування про розгорнення сіти українських і білоруських педтехнікумів на 1927—28 р., а також що до виготовлення підручників на цих мовах. Головополітосвіті запропоновано звернути особливу увагу на підготовку і перепідготовку політосвітробітників — українців і білорусів і на зміцнення видання політосвітлітератури.

* Організація тюркологічного інституту. 5 квітня в Всесоюзній Академії наук відбулась нарада із приводу організації тюркологічного науково-дослідного інституту. Директором інституту намічено академіка Бартольда. Тюркологічний інститут одкривається при азіатському музеї с.-г. академії наук. Відкриття тюркологічного інституту викликало велику цікавість серед тюркологів Турції, Західного Китаю та Індії. В зв'язку з цим постановлено віддати місця в інституті молодим вченим Турції, Індії та Китаю.

ЛІТЕРАТУРНА ХРОНІКА

ДО ШЕВЧЕНКІВСЬКИХ СВЯТ

* Свято Т. Шевченка в Москві. 14 березня Москва в Великому Театрі улаштувала урочистий вечір пам'яті Т. Шевченка.

Про Шевченка як революціонера й поета вголосив промову НКО РСФРР тов. Луначарський. Капела „Думка“ й „Перша капела кобзарів“ закінчили вечір відповідним концертом із шевченківських творів. Можна

вважати, що за весь час це був єдиний, як урочистий, так і мистецький український вечір у Москві на пошану Шевченка.

* Ст. Ново-Мишастівська, на Кубані. 11 березня відбулися збори в театрі, заслухано доповідь і декламацію деяких творів Шевченка. В той же день в одній із шкіл увечері було влаштовано урочисте зібрання. Крім вчителів та учнів було на вечірці багато хліборобів зі своїми сім'ями. Селянство було дуже зацікавлене святом. По інших школах вдень організовані були літературні ранки, куди прийшли учні з батьками.

* Святкування дня Шевченка в Самарканді. За ініціативою місцевої „Просвіти“ у міжсоюзному клубові влаштовано вечірку пам'яті Шевченка. Зроблено доповіді: про творчість Шевченка і про жінку в його творах; продеklamовано низку творів. Після декламації пройшла вистава „Назар Стодоля“; влаштована була жива картина.

Так українці в Узбекистані одсвяткували день незабутнього Кобзаря.

* Шевченківське свято на Вороніжчині. 12 березня Росошанський Педтехнікум вкупі з робітниками олійного заводу влаштував урочисте зібрання, присвячене пам'яті Шевченка. Заслухано доповідь про життя й діяльність Шевченка, потім учні Педтехнікуму провели виставу „Назар Стодоля“.

* Письменники — в оборону Сакко й Ванцеті. Барбюс, Ромен Ролан, Дюамель, Істраті та інші письменники виступили з протестом проти смертного вироку над Сакко й Ванцеті.

Реформістська генеральна конференція праці Франції так само висловила протест й вимагає рішучого втручання.

* Всеросійське товариство ім. А. С. Пушкіна. З ініціативи письменників В. Вересаєва, Н. Телешова та інших організується всеросійське товариство літераторів, музикантів і драматургів імені Пушкіна. Головна наука визнала утворення такого товариства бажаним через те, що до цього часу Пушкіна студіювали тільки фахівці літературознавці.

* Українські письменники російською мовою. Російське видавництво „Пролетарій“ приступило до видання українських письменників російською мовою. В найближчий час будуть видані твори товаришів: М. Хвильового, Б. Антоненка-Давидовича, О. Досвітнього, Ів. Франка, С. Васильченка, А. Головка, Я. Качури, В. Підмогильного, А. Любченка, Петра Панча, Ів. Дніпровського.

* Чи приїде Рабіндранат Тагор? Одержано повідомлення про бажання Рабіндраната Тагора приїхати до СРСР. Загальне зібрання Академії Наук постановило надіслати йому запрошення. Приїзду Р. Тагора чекають у Ленінграді на початку вересня.

Для привітання його виділена група вчених на чолі з академіком Щербацьким.

* Картини ВУФКУ за кордоном. З пропозиції Торгпредства СРСР в Італії ВУФКУ надіслало для демонстрування на міжнародному ярмарковій-виставці, що відбудеться 10—15 квітня в Мілані, такі картини: „Тарас Трясило“, „Тарас Шевченко“, „Мандрівні зорі“, „Сорочинський ярмарок“, „Митя“ та „Портфель дикур'єра“. До Парижа ВУФКУ надіслав такі картини: „Тарас Трясило“, „Мандрівні зорі“, „Митя“, „Сорочинський ярмарок“ та „Микола Джеря“.

* Знайдено листи Гумбольдта і Гете. В справах політичного комітету в Ленінграді знайдено численні листи Олександра Гумбольдта й власноручні листи та вірші Гете, адресовані до його приятеля проф. Дерпського університету Гебеля. Син Гебеля кілька років служив у мінералогічному музеї Академії Наук.

* Лист Стефаніка. В останньому (6) числі Львівського „Світу“ надруковано лист В. Стефаніка, де він дякує за привіт та „ювілейну прикрітку“.

Перераховуючи організації й товаришів з Радукраїни, в першу чергу згадує „Плуг“ (Західної України) та окремих письменників старшої й молодшої генерації.

„...стою на вуглі своєї хати і простягаю до Вас руки. Поздоровте від мене всі дужі таланти у Вас.“

Стою ж на вуглі із любов'ю, чекаю на Вас і ноги мене не болять. Тяжко Вас розсаджувати коло великого, дубового стола у моїй хаті“.

* Поліпшення побуту письменників. Комісія Раднаркому РСФРР під головуванням тов. Кржижановського, за участю представників Ради Федерації радянських письменників та місцевому письменників у Москві, розглянула низку болючих справ письменницького побуту.

У житловій справі комісія Раднаркому ухвалила підтримати клопотання федерації про закріплення з коштів, придлених на будівництво, певної суми на будівництво будинків для письменників.

У справі мінімуму зарплатні комісія, приймаючи за мінімум гонорар для початкуючих письменників 120 карб. за друкований аркуш, ухвалила виробити норми платні для письменника-фахівця пересічного типу. Що-до віршів, то ухвалено оплату 50 копійок за рядок, коли книжки друкують окремими томами, та 1 карб. за рядок, коли вірш друкується вперше в періодичній пресі.

Остаточо вироблено типовий видавничий договір. За договором видавництва мають платити 50% гонорару за два тижні після того, як рукопис приймуть, 30% — не пізніше як за два місяці, а решту в двохтижневий термін від дня підписання останнього аркуша

авторської коректи. Автор надає видавництву виключне право видавати працю протягом не більше 3-х років після того, як приймуть рукопис. Поверх тиражу зазначеного в договорі, видавництво має право друкувати не більше, як 150 примірників. Поки видавництво не випустить у світ літературної праці, автор має право друкувати її в періодичній пресі.

„Літ. газ.“

* Поети Купала й Колас — члени ЦВІК'у. На 8-му Всебілоруському З'їзді Рад до Центрального Виконавчого Комітету БСРР, серед інших членів обрано й білоруських народніх поетів Янка Купала й Якуба Коласа.

* Федерація об'єднає радянських письменників. Спеціальною Комісією утвореною для виробки плану власного видавництва федерації, намічені такі провідні лінії: 1. Видання літератури за наказом та ініціативою Ради Федерації (літературна понедільнича газета, спеціальні збірники і т. інш.). 2. Видання — за постановою редакційної ради. 3. Видання продукції літературних груп, що входять до складу федерації. Встановлено, що кожна літгрупа буде мати свого редактора, а видавничу роботу погоджувати з загальним планом Федерації. Рада Федерації також виробила типову умову на

художню роботу. Провідні твердження такі: 1. Кожне видання, що повторюється, оплачується як самостійне. 2. Термін на право видання мусить не перевищувати 3-х років (федерація домагається 2-х років). 3. Тверді терміни перегляду творів, остаточне затвердження, та оплата погоджені з видавництвами та комітетом у справах друку.

* Асоціація революційних єврейських письменників України. Вчора відбулися збори ініціативної групи для організації асоціації революційних єврейських письменників України. На зборах розроблено декларацію про завдання асоціації, про ідеологічно-політичні й художні принципи її роботи.

Після затвердження статуту асоціація береться до розгортання плану роботи. Перш за все асоціація налагодить зв'язок з єврейськими письменниками України, підготує до друку літературний „Альманах“, налагодить зв'язки для культурної роботи з єврейськими робітниками Києва. Члени асоціації одвідають цілий ряд міст України, щоб ознайомити широкі маси з творчістю сучасних єврейських письменників України. Асоціація провадитиме роботу в тісному контакті з іншими літературними організаціями, перш за все — Українськими. До тимчасового бюро асоціації обрано т. т.: Гофштейна, Фефери і Абчука. На кандидатів — т. т.: Аронського і Пятигорського.

СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ

* Новий літературний журнал. ДВУ починає видавати на російській мові художній літературний журнал „Красное Слово“ за редакцією т. т. Модзольського, Арського, Шапіро та Машкіна. В журналі візьмуть участь українські й російські письменники.

* Нові журнали наукові. Природнична Секція Харківського Наукового Товариства починає видавати щомісячний журнал: „Вісник Природознавства“. Журнал має бути науковим органом, але з загально-приступним змістом, розрахованим на широкі кола читачів.

* Український комітет краєзнавства почав видавати щомісячний часопис: „Краєзнавство“.

* Видавничий план Сельвідділу УПО на 1927—28 рік. Протягом 1927—28 р. сельвідділ при УПО видасть такі книжки: „Астрономічний календар“, „Як будувати сельбуду“, „Сельбуду та добровільні т-ва на селі“, „Довідкова робота“, „Юридичний справочник для сельбудів і хат-читалень“, „Господарство та звітність т-в та сельбудів“, „Пересувні форми політсвітроботи на селі“. Всі ці книжки вийдуть розміром до 40 друкованих аркушів.

* Видавництво „Слово“ в Києві друкує:

Міцкевич — „Пан Тадеуш“. Переклад і вст. ст. М. Рильського.

Конрад Дж. — „Кінець неволі“. Повість Переклад з англ. і вст. ст. М. Калиновича. „Римські поети“. Переклади М. Зерова.

Готує до друку: I. Переклади. Лондон Джек. — Білий зуб (White Fang). Переклад з англ. Н. Дубровської-Трикулевської. Стивенсон Р. Л. — Острів із скарбом (Treasure Island). Перекл. з англ. С. Буді. Антологія сучасної франц. поезії. Переклади Бургардта О., Драй-Хмари М., Зерова М., Тена Б., Филиповича П. та інших. Вст. ст. проф. С. Савченка.

II. Писменство й критика. Єфремов С. — П. Мирний. Крит.-біогр. нарис. Зеров М. — Нове українське писменство. В. П. Зміст: I. Український романтизм. — II. Галицьке відродження 30—40 р.р. III—IV. Шевченко. — V. Куліш і період „Основ“. — VI. Епігони романтизму: М. Вовчок. Стороженко Щоголів. Руданський.

Новицький М. — Шевченко. Документи й легенда в біографії поета. Зміст: I. Замість передмови. — 2. Вкуп Шевченка

з кріпацтва. — 3. Шевченко перед „Ш Відділом“. — 4. Цитадельна легенда. — 5. Оренбурзький арешт 1850 р. — 6 Звільнення III. з заслання. — Арешт III. 1859 р.

* Історичний словник. — Комісія історичного словника української мови готує до видання великого словника на кілька томів. Зібрано 16.202 картки з 12 історичних джерел. Остаточо виготовано до друку перший том, що містить слова на літери А — Д.

* П'ять років журналу „Шлях Освіти“. В цьому році міняють п'ять ро-

ковини з дня виходу першого радянського Українського педагогічного журналу „Шлях Освіти“. З ініціативи наукового товариства буде відсвятковано ювілей журналу.

* Десятиріччя Дніпропетровської газети „Звезда“. 18 квітня відбулося 10 років існування газети „Звезда“. Редакція з нагоди ювілею отримала багато привітальних телеграм від різних громадських і професійних установ, а також червоні прапори від робітників і військових частин.

ХРОНИКА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

* Повернення художників з закордону. До Києва повернулися з закордонної подорожі українські художники: Седляр, Бойчук та інші. Художники відвідали Прагу й Відень, де вони виступали з доповідями про сучасний стан культурно-мистецького будівництва в Радянській Україні. Художники влаштували у Києві і Харкові лекції про образотворче мистецтво за кордоном.

* Нові придбання в Історичному Музеї ім. Т. Г. Шевченка. Цими днями Історичний Музей ім. Т. Г. Шевченка одержав з московських музейних фондів 22 картини з українського життя, що їх писали українські художники: Ярошенко — „Підстаркуватий українець“, Пимоненко — „Ночівля в степу“ та „Жінка що сміється“, Васильківського „Прачки“, Бурлюка — „Кобзар“, Левченка — „Краєвид міста“, Трусовського — „На ярмарку“, Тропініна — „Українець“, та „Українка“, Васнецова — „Манастир“, В. Маковського — „Українець“. Крім того, одержано невідомих майстрів шість портретів українських гетьманів.

* Виставка АРМУ та місцевих художників в Умані. В Умані 18 квітня в залі Окр. музею відкрито другу виставку місцевих художників Уманщини, що її влаштувала уманська група АРМУ та округовий музей. У виставці бере участь Київська філія АРМУ, що подала експонати до відділів — графіки, рисунку та кераміки. Зокрема участь беруть з членів АРМУ т. т.: Касіян, Седляр, Нелепінська - Бойчук, Мізін, Клименко, Павленко, та інші. З уманської групи АРМУ т. т. Турчан, Сичевський, Оржековський та інші та окремі художники Уманщини.

Виставка має понад 120 експонатів і буде тривати місяць.

* Художня виставка в Херсоні. 10-го квітня в Херсоні відкрилася художня виставка. На виставці біля 200 експонатів, переважно живопис. Крім того, на виставці багато графіки й скульптури.

* Виставка скульптури. В музеї Революції, в Москві одкривається друга ви-

ставка тов-ва руських скульпторів. Виставляється біля 150 експонатів із каменю, дерева, бронзи, теракоти та порцеляну. Найбільш видатні експонати: мармуровий „Бюст Пушкіна“ — Домагацького, „Вежа Жовтня“ — Чайкова та „Берлінський зоосад“ — Ватагіна.

* Виставка радянського плаката в Німеччині. Всесоюзним товариством культ. зв'язку з закордоном відправлена до Берліна виставка радянського плаката, яка улаштована ним спільно з німецьким товариством „Друзів нової Росії“. Виставка включає 200 робіт найкращих руських художників. Після Берліна виставка буде переведена до Гамбурга, Відня й можливо до Стокгольма.

* Цікава виставка. Цікава виставка мистецтва та ремісництва відбулася недавно в Англії. В цій виставці брали участь виключно робітники та урядовці (їх родина) Великої Західної залізниці. Виставку дуже урочисто відкрито на станції Паддінген. З виставлених робіт, найбільш помітні були роботи одного молодого машиніста, зроблені оліфою та аквареллю; машиніст одержав першу нагороду.

Дуже гарно зроблено модель паровозу, за яку кол. робітник одержав золоту медаль.

Урядовка залізниці, молода дівчина, виставила дуже гарні роботи по всіх галузях малювання, а її батько теж робітник залізниці, за гарні малюнки та добре виконання декоративних робіт на дереві одержав нагороду.

Взагалі виставка викликала велику зацікавленість та притягла багато відвідувачів.

* Співробітник Толстовського музею на одному з базарів Ленінграда знайшов рідкий портрет Л. Н. Толстого, як виявилось після експертизи, що зробив академик Гінзбург, роботи Іллі Рєпіна 1882 р. Портрет добре зберігся.

* В архіві Тюменської окружної страхаси знайдено картину відомого еспанського художника Мурільо. Картина буде відправлена до Ермітажу.

* Виставка АРМУ. 25 квітня відкрилась всеукраїнська виставка АРМУ в м. Харкові. Із виставлених картин багацько продано для клубів, редакцій а також і окремим особам. Найбільшою увагою покупців користувались роботи графіка Касіяна і художні фотографії Демуцького. Для Будинка Літератури ім. Блакитного група літераторів і журналістів колективно придбала трое полотен художників: І. Падалки, Гвоздика і Єрмілова.

* Французький художник Гранжуа, що відвідав у минулому році СРСР закінчив альбом за назвою „Жива Росія“. Альбом велику увагу уділяє народам Радянського Союзу, України та Білорусії. Літературні нариси з знімками друкуються в „Юманіте“.

* Вклад до Британського музею. Вартість національної колекції ритовничого фонду сучасного мистецтва гарно показана на спеціальній виставці гравюр та малюнків нарисів, які передані до музею в 1926—1927 роках. На виставці більш як 80 робіт 14 акварелів та других малюнків, гравюр, акватини, та різби на дереві в фарбах та бланш-нуар (чорно білих).

Серед виставлених робіт звертають увагу дуже гарний малюнок дитини, виконаний білою крейдою (Бернард кій дор), Бернард, що спить, роботи Люї Леграна, голова дівчини синьою крейдою та малюнок пером „Італійська селянка“.

Серед фарбових гравюр виділяються „прог्रेसи гравюр“, що показують різні ступні граверства. Також є там гравюри французькі, німецькі, американські й т. і. теж дуже гарних майстрів.

* Виставка малюнків робітників. В Лондоні недавно відбулася виставка картин робітників.

Серед учасників виставки не було й одного, що мав би будь яку освіту або підготовку в галузі мистецтва. На перший погляд більшість картин являють підробку, або імітацію природи. Наближення до натуралізму відзначається випадковими рисами наївності й несвідомим перекручуванням, що міняє характер цих малюнків і робить їх цікавими.

Крім того більшість з них цікаві ще й тому, що не здаються дитячими, як це трапляється з картинами зробленими людьми, що не мають в дповідній підготовки, а тому й не потребують яких-небудь спеціальних якостей, щоб мати успіх.

Вони являються академічними, бо ці майстри, що академічних напрямків не знають, пишуть за академічними методами. Так наприклад один з малюнків „Сцена в спальні“ написано як літературне словолупання факту, але цей факт змінено в процесі творчості маляра і зовнішній вигляд малюнку вирає від цієї зміни.

С. Кац

ТЕАТР

* Диспут—Шляхи Українського театру. Організований 27 березня правлінням будинку ім. Блакитного за участю Головополітосвіти УСРР диспут на тему „Шляхи українського театру“, тягся чотири вечори і викликав великий інтерес в колах культурно-мистецьких робітників і радянської суспільності.

Дебати по доповідях т.т. Христового — „Про театральну політику“, Л. Курбаса — Театр „Березіль“ і Г. Юри — Театр ім. Франка доводять, що питання є актуальне і обмін думками є цілком доцільний.

Всі доповіді й дебати по них застенографовані і будуть видані Головополітосвітою в спеціальній книжці.

* Держтеатр ім. Франка влітку і перспективи на зимовий сезон. Держтеатр ім. Франка закінчує свої гастролі в Полтаві в кінці квітня. Далі до 20 травня театр гратиме в Черкасах. Після цього в згоді з планом, виробленим культвідділом київської окружної Ради профсоюзів, театр до 15 серпня обслуговуватиме клуби. До 15 жовтня йтиме підготовча робота до наступного сезону. Сезон відкриється 15 жовтня. До постановки намічено п'єси „Маруся Богуславка“ — сце-

ничне оформлення А. Петрицького, „Визволенний Дон-Кіхот“. Крім того, авторів сценарія „Тарас Трясило“ В. Радішеві замовлено написати на цей же сюжет п'єсу. Так само замовлено п'єси київським авторам на день десятих роковин Жовтня. Протягом зимового сезону театр тісно зв'язався з комсомолом. Тому намічено замовити одну п'єсу з побуту комсомольців. Ці п'ять п'єс пройдуть у першій половині сезону. У другій половині сезону мають пройти дві оригінальних українських п'єси, одна оперета і дві європейських авторів.

* Подільсько-волинська філія театру ім. Франка закінчила сезон в Проскуріві 1-го квітня. Протягом зимового сезону колектив обслуговував Вінницю, Білу Церкву, Житомир, Коростень, Бердичів та Проскурів. Влітку філія не працюватиме.

* Театр ім. Франка запрошено до Білорусі. Театр ім. Франка дістав від Наркомосу Білорусі запрошення на гастролі в кількох містах БСРР.

* Український театр. У Ленінграді 8 квітня відбувся 25-річний ювілей сценічної діяльності артиста і голови режисера К. Я. Рекала, а 6 квітня відбувся вечір-

концерт присвячений пам'яті народного героя Юстина Кармелюка, з участю артистів акомпери. Після чого виставлено 1-шу картину з п'єси Старицької-Черняхівської „Розбійник Кармелюк“.

* Перший український гурток художників оповідачів. До цього часу в Дніпропетровському була низка російських гуртків художників-оповідачів, що ілюстрували в робітничих клубах різні лекції, доповіді на літературні теми.

Тепер в Дніпропетровському організовано перший український гурток художників-оповідачів, який передбачає перші свої виступи зробити в робітничих клубах в липні місяці.

* Управління актеатрів Ленінграда виставить на виставці Академії Мистецтв у день 10 річчя Жовтневої революції коло 300 експонатів по театральній-декоративному ділу, як: шкіци, макети, декорації, убрання та бутафорія.

* Театр народів Сходу“ під цією назвою відкрилась в Ленінграді виставка, де були зібрані вперше в Росії всі матеріали (макети, маски, ляльки, тіневі постаті, убори, малюнки та фотографії) ленінградських музеїв, що характеризують театральне мистецтво народів Сходу (Японія, Китай, Середня Азія, Індія, Індо-Китай, Тибет, Туреччина, Персія та інші). Таким чином на виставці були представлені 27 різностатей театральних вистав Сходу.

* Конкурс на єврейські п'єси. Центральне Правління Всеукраїнського Т-ва допомоги єврейській культурі „Гезкульт“,

оголошує конкурс на п'єси для постановки державним єврейським театром України.

Умови конкурсу такі:

1) П'єси повинні своїм змістом відповідати значній Жовтневої революції й дати художній відбиток її.

2) П'єси можна написати в актах, або картинах, при чому число дієвих осіб повинно бути не більш 50.

3) П'єси треба подати не пізніш 1-го липня ц. р.

4) За кращі п'єси встановлюється 3 премії: 1-а премія—в 1.000 крб., друга—600 крб., третя—400 крб.

5) Авторів п'єси, що одержать першу премію, надається право вимагати від державного єврейського театру УСРР за право постановки його п'єси не більш 1.000 крб. Авторам, що одержать другу або третю премію—не більш 600 крб.

6) Для розгляду п'єс та преміювання їх Всеукраїнське Т-во допомоги євр. культурі „Гезкульт“ утворює спеціальну комісію (жюрі), склад цієї комісії буде оголошений додатково.

7) П'єси слід надсилати в закритих конвертах без зазначення імені й прізвища автора, тільки з зазначенням девізу. В другому закритому конверті слід надіслати замітку з зазначенням девізу та імені, прізвища та докладної адреси автора.

Адреса для надсилки п'єс:

Харків, Всеукраїнське Т-во допомоги євр. культурі „Гезкульт“, Чернишевська, Ч. 63, „Для конкурсу“.

МУЗИКА

Концерти піаністів на Україні

Минулого сезону спостерігалось значне збільшення концертів піаністів, головним чином, в формі т. зв., *clavier-abend*'ів, т.т., „вечорів фортепіанової музики“. За цей час виступили піаністи: Егон Петрі (Берлін), Лео Сірота (Відень), Жіль Марше, Микола Метнер та Олександр Боровський (Париж), з закордонних, та Олександр Гольденвейзер, Кость Ігумнов, Григорій Коган, Альшванг та Гінзбург (Москва)—з союзних. Крім того, відбулися іще концерти піаніста-композитора Сергія Прокоф'єва, про якого подаємо в окремій замітці. Головно, звичайно, пошастило Харкову, але не були забуті Київ, Одеса, Дніпропетровське й Полтава, де теж відбулися концерти згаданих артистів, особливо—закордонних. Концерти, що до успіху, проходили різно, але треба одну з складових частин загальної суми успіху визначити як безумовну й як спільну для усіх міст—безумовно пробуджено дуже великий інтерес до такого типу камерної музичної культури, зокрема для особистого складу (так

викладачів, як і учнів) музичних шкіл усіх типів та тих громадських угруповань, що скупчують свої музичні інтереси навколо цих шкільних закладів. Це відбулося в значній мірі і в пресі, яка, майже повсюди, підкреслювала надзвичайну цінність подібних явищ, які підвищують загальний культурно-мистецький, зокрема ж і особливо-музичний рівень сучасного суспільства. Одноголосно зазначається, що ці концерти надто потрібні для молодих музиків, які мусять вчитися на зразках найкращих досягнень в цій галузі, а інших можливостей немає, бо нині не можливі масові ні командировки, ні виїзди, або що. Це почували й самі артисти, які, в значній більшості, дали ще, крім прилюдних, закриті концерти в приміщеннях шкільних закладів, спеціально для учнів і педагогів. Найбільший успіх одноголосно викликав Егон Петрі, дуже стримане відношення спостережено до Метнера й багато дискусій було з приводу Жіля Марше, який викликав найрізноманітніші відозви, іноді навіть цілком протилежні, хоч усі, поза всяким сумнівом, визнали безумовний музичний хист цього, досить цікавого, піаніста.

Концерти С. Прокоф'єва. — В квітні місяці відбулися на Україні концерти відомого піаніста-композитора Прокоф'єва, який мав велику подорож по СРСР. Ім'я Прокоф'єва, 15 років тому, було, для одних, синонімом безглуздя, для других — гаслом нової ери. З часом стало ясно, що так перші, й як і другі помилилися: зараз Прокоф'єв, йдучи „в ногу з сучасністю“, одночасно не має в своїй творчості нічого жакливого, що перешкоджало б сприйманню його музики навіть і консервативним слухачем. Подорож Прокоф'єва на Україну взагалі була перша за його визнану композиторську діяльність, а тому українське суспільство з великою цікавістю відгукнулося на його приїзд. Успіх Прокоф'єва — піаніста був величезний, ще більший успіх мав самий факт його повернення з-за кордону. Що до Прокоф'єва — композитора, то тут не можна ще з певністю говорити про виявленість відношення слухачів в той або інший бік — багато сприяло успіху його творів дуже яскраве авторське виконання та безперечно великий піаністичний хист Прокоф'єва. Теж саме й так само спостерігається і в періодичній пресі яка, в більшості, дуже недвозначно висловила позитивно про Прокоф'єва — піаніста, й дуже обережно, дуже стримано торкалася характеристики його творів. Але, проте, можна зазначити деякі винятки з цього загального стану: з одного боку дуже прихильні й навіть хвалебні відозви, з другого — спроби довести, що музика Прокоф'єва, в розумінні ідеологічному, просякнута чужими, якщо не ворожими, нам настроями. В кожному разі — приїзд Прокоф'єва на Україну безсумнівна визначна подія на нашому музичному фронті, яка дуже й дуже оживила сучасне українське музичне життя, надала певної жвавости сучасній музичній думці, що ще матиме свої певні наслідки в майбутньому.

* Музично-дослідча робота. В Харкові, за угодою поміж трьома організаціями — Т-вом ім Леонтовича, ГАРМ (Група Академічної Розробки Мистецтва) та Будинком Учених утворено „Науково-Дослідчу Музичну Асоціацію“, яка вже працює з листопада минулого року. За цей час пророблено низку суто організаційних питань: а) обрано президію в складі — проф. П. Г. Рітера (голова), проф. Я. Я. Полфіорова (заст. голови) й С. О. Зенкевича (секретар), б) утворено секції, на чолі з „Відповідальним Секретарем“ в кожній — секцію „Акустики та вивчення інструментів“, „Фізіології, вокальної творчості й вокального виконання“, „Соціально-економічних основ в музиці“, „Синтетичних проблем в мистецтві“, „Етнографічну“, „Вивчення творчості (авторів і виконавців)“, „Вивчення аудиторії“ й „Методики й методології“, в) обрано почесним членом відомого вченого етнографа — музику проф. К. В. Квітку (Київ).

За цей же час заслухано чотири доповіді: проф. З. І. Чучмарьова „Вивчення елементів ритму в людській мові“ й проф. Я. Я. Полфіорова: „Методика вивчення політосвітної аудиторії“, „Спроби музичних тестувань в школі Соцвиху“ й „До питань методики профдоброру в музиці“. В зв'язку з останньою доповіддю ухвалено — встановити зв'язок з Харківською Філією Московського Інституту Праці та з Всеукраїнським Інститутом Праці. Нині такий зв'язок вже встановлено й на черзі доповідь Вченого Секретаря Московського Інституту (т. зв. ШІТ) Брагинського, з демонструванням належної апаратури. Є думка в-осени, підчас прийому в музичні шкільні заклади, зробити деякі експерименти в напрямку музичного профдоброру. Крім цього на черзі стоять доповіді: Лісовського „Матеріяли до вивчення життя й творчості Сокальського“, Міклашевського „Матеріяли до вивчення музичного побуту Київщини“, Дрімцова „Матеріяли до вивчення творчості Артемовського“, Полфіорова „Методичні зауваження до студіювання історії української музики“, Малютіної „З'їзд педагогів, вокалістів та питання вокальної методики“, доповіді Козицького, Новосадського, Дзбановського, Кравцова й інших, якими й буде заповнений робочий план Асоціації до кінця зимово-весняного сезону, після чого передбачається прилюдне відчитне засідання разом з Головнаукою.

* Музично-методична робота. В лютому цього року в Харкові відбулася загально-міська конференція викладачів шкіл II Концентру Соцвиху. На цій конференції обговорене було також і питання художньої освіти в зазначених школах. В наслідок цього конференція обрала спеціальну комісію в складі 7 осіб (Брижаха, Дроздів, Мацегора, Перунів, Полфіоров, Ступка й Шагалова, кандидат Дикий), якій і доручила працювати як постійній комісії при Харківському Окр. Методкомі. Ця комісія працює в Харківському „Будинкові Освіти“, скликає наради, проробляє методичні питання, відчитуючись перед Окр. Методкомом. Нині вже пророблено проект програму групових співів в I концентрі (автор проекту Мацегора), в II концентрі (автор Перунів), проект програму співів по хоргуртках (автор Брижаха), пояснююча до цих програмів записка (автор Полфіоров) й проект програму по музичній грамоті (Мацегора й Перунів), слуханню та історії музики (Полфіоров). ОкрМетодком звертає зараз на це питання окрему й особливу увагу, що відбулося в спеціальному дорученні Голові ОкрМетодкому тов. Вінника докладно ознайомитися з станом художнього виховання в окрузі, підчас подорожі тов. Вінника, і в спеціальному дорученні Голові Музичної Комісії Полфіорову ознайомитися зі станом музичного виховання по всіх школах Соц.

Виху міста Харкова. Висновки обидвох означено пророблятимуться в ОкрМетодкомі.

* Конкурси гри на народних інструментах. Харківська Окружна Рада Професійних Спілок приступила вже до фактичного переведення конкурсу на назву „Найкращого виконавця“ на різних народних інструментах: бандура, домра, балалайка, мандоліна, гармоніка й ін., а також конкурсу й колективного виконання, т. т. на назву „найкращого оркестру народних інструментів“. Конкурс переводиться трьохступнево: а) раніш по підприємствах, б) далі по профспілках, де виступатимуть вже виключно переможці на конкурсах першого ступня, т. т. по підприємствах і в) нарешті, загально-міський міжспілковий конкурс, на якому братимуть участь переможці на профспілкових конкурсах. Зараз конкурси по підприємствах вже закінчилися й перейшли в другу стадію — по спілках. Загально-міський передбачається біля 15 травня, підчас Окружного З'їзду Рад, в його присутності.

* Українська музична творчість по радіо. 13 березня й 24 квітня цього року з Харківської Радіо-Мовної станції для усього Радянського Союзу (бо решта станцій СРСР приймала в ці дні саме Харківську Радіо-Станцію, т. т. робила т. зв. „трансляцію“ цих концертів) було дано 2 концерти, присвячених: перший „Шевченкові в музиці й літературі“ й другий „Музика сучасної України“. В першому були виконані твори Лисенка, Стеценка, Сениці, Степового й Хоткевича; в другому ж — 1) Струнний Квартет Козицького, 2) Романси Лісовського, 3) Фортепіянові твори та романси Степового (якого за ознакою настрою та форми, свідомо приєднано до сучасної музики), 4) романси Сениці, 5) Струнний квартет Богуславського, 6) Романси Вериківського, 7) Романси Лятошинського, 8) Уривки з нової опери „Вибух“ (на сюжет „Тимошева рудня“) та романси Яновського й 9) Фортепіянові твори й 1-й струнний квартет Костенка. Щоб всі слухачі Радянського Союзу зрозуміли пояснення до концертів, їх провадилося російською мовою. Ці пояснення мали завданням ознайомити СРСР з сучасним станом і розвитком сучасної української музики.

* Ювілей Лисенка. Цей рік є чотири рази ювілейний для Лисенка: 1) 85 років зі дня народження, 2) 15 років з дня смерті, 3) 60 років з початку його композиторської діяльності та 4) 35 років з дня того славнозвісного святкування його 25-річної музичної діяльності, що набуло широкого політичного значіння для усіх українців, так царської Росії, як і закордонних країн. З нагоди цих подій в Києві влаштовано ювілейну

виставку пам'яті великого композитора в Музеї українських діячів Науки та Мистецтва при Українській Академії Наук. Крім того, Академія присвятила спеціальне прилюдне засідання пам'яті небіжчика, на якому вислухано спогади про його життя та діяльність. Що до зазначеної виставки, то вона містить в собі величезний й найцікавіший матеріал до нового наукового висвітлення творчості фундатора художньої української музики. Виставка викликала надзвичайний інтерес різноманітних кол суспільства й знайшла багато відгуків в періодичній пресі; ще раз збуджуючи увагу суспільства до одного з найкращих українських музик.

* Конкурс квартетів. В Москві переводиться конкурс струнних квартетів на назву „Квартет імени Страдиварі“, яку одержить переможець на цьому конкурсі. В ньому бере участь Всеукраїнський Державний Квартет імени Вільома, в складі — Гольдфельда (1 скрипка), Старосільського (2 скр.), Свірського (альт) й Кут'їна (віолонч.).

* Симфонічні концерти в Харкові. В літку цього року, після довгої перерви, в Харкові передбачаються постійні симфонічні концерти, навіть в двох місцях одночасно: 1) в садку Ділового Клубу, де з 20 травня гратиме Оркестр Харківської Державної Опери під керівництвом спеціально запрошених диригентів, і 2) в зоологічному Садку гадає виступати Оркестр Харківського Товариства Прихильників вокальної та інструментальної музики, під постійним керівництвом диригента Рябініна та деяких диригентів-гастрольорів.

* Концерти гітариста А. Сеговія. З величезним успіхом пройшли концерти відомого віртуоза на гітарі еспанця Андрія Сеговія. Сеговій виконує на цьому інструменті, до якого ще й досі багато публіки ставиться дуже призириливо, класичні музичні твори й взагалі цілком художній й витриманий репертуар. Преса одногласно відзначає надзвичайну цінність і цікавість виступів Сеговія.

* Бетховенські свята. Від центрального комітету по переведенню святкування 100 роковин з дня смерті композитора Бетховена.

26 березня цього року минуло сто років з дня смерті композитора Бетховена. Співець буржуазної класи тієї доби, коли вона була революційною діючою силою, виразник у музиці ідей Великої Французької революції, геніальний композитор, Бетховен є також близький і нашій добі, добі творення пролетаріатом нової соціалістичної культури.

Тому центральний бетховенський комітет, що існує при НКО УСРР прохає всі професійні, громадські, музично-педагогічні організації вжити належних заходів до зазнайомлення працюючих мас з творчістю Бетховена

і належного висвітлення його постати, повідомляючи що:

1. Святкування 100 роковини з дня смерті Бетховена провадитиметься в час між 26/III і 15/V — ц. р.

2. Святкування має масовий характер.

3. Святкування провадиться шляхом організації концертів з творів Бетховена з належним лекційним освітленням.

Всі установи й заклади, що в той чи інший спосіб відзначили це свято, запрошуються надсилати до Бетховенського Комітету всі матеріали (програми, тези лекцій, афіші, газетні статті, рецензії, видання то-що) на адресу — Харків, НКО, вул. Артема, 29, кімната 13.

* Бетховенські свята в Німеччині. По всій Германії організовано ряд концертів і оперних вистав присвячених Бетховену. Не вважаючи на те, що сторіччя з дня його смерті здійснилося 26 березня, в Боні — його батьківщині — святкування почалися раніше. Місцевий оркестр під керівництвом Е. Клейберга виконав 5-ту симфонію. У Берліні Брунно-Вальтер в ювілейному концерті сказав помінальну промову. А. Шнабель програв усі сонати.

В Австрії святкування носило державний характер, і офіційно керувало ним міністерство народної освіти. В опері був виставлений цикл речей, що належали перу тих попередників Бетховена, яких слід вважати за його вчителів; між іншим дано балет Глюка „Дон Жуан“, „Дідона й Еней“ Перселія та інші. Оркестр під керівництвом Ф. Вейнгартнера.

— В Англії. Виконані всі симфонії Бетховена; в першому концерті Ф. Вейнгартнер диригував 3-ю та 4-ю симфоніями.

— В Італії. В Мілані квартет Буша (один із найкращих квартетів Німеччини — поруч з Клінглером і Розе) виконав усі 16 квартетів. Оркестр Scala — всі симфонії та Missa Solemnis. У Турині з великим успіхом вперше виставлено „Фіделіо“. В Римі крім усіх квартетів, були дані всі тріо, та всі скрипичні сонати.

— В Чехо-Словащині. Всі квартети (Розе - квартет, і місцевий, чеський) всі симфонії (Клемперер 9-а), крім того три концерти дали угорські філармоніки з Ф. Вейнгартнером.

* Роменська Мандрівна Капела ім. Леонтовича пророблює роботу без значних перебоїв 5-й рік. За останні роки значно зміцніла, одержуючи субсидію від окрвиконкому. Має значні художні досягнення, про що писалось і в харківській пресі, де Капела демонструвала свою роботу.

Крім обслуговування округи, Капела виїждить в подорож по УСРР на запрошення

інших округ. 28 березня цього року виїждила до Херсона, де дала 9 концертів.

Концерти проходили з великим художнім успіхом.

Найбільше зацікавлення у слухачів викликають „народні примітиви“, які Капела виконує бездоганно.

Слідуюча подорож Мелітополь — Симферополь. Капела в складі 35 осіб при художньому керівникові А. Воликівському.

Тволик.

* Музичне життя Кременчуччини.

Окр. філія музичного т-ва ім. „Леонтовича“. Розроблено й затверджено план роботи на 3-й квартал. По плану намічено організацію симфонічного оркестру. При Окрфілії має бути виділена Худрепертуарна Комісія.

Диригентське Бюро намітило організувати диригентський семінар, охопивши всіх диригентів, керівників хоргуртків й викладавців співів.

Прийнято до організації Райосередків Муз. т-ва на окрузі при Райсельбудах. Організаційна робота доручена здебільшого активним педробітникам і викладавцям співів.

Окр. Капела ім. „Лисенка“. Протягом другого кварталу січень-березень Капела проробила величезну роботу в справі обслуговування мас, шляхом переведення концертів, а саме: в робітничих клубах — 6, в Оксельбуді для селян — 2, в Клубі Червоної Армії — 2, на урочистому Засіданні Миськради та орг. — 1, показков. відкритих концертів в театрах — 2, для IV Окр. З'їзду Рад — 1. Разом: 14.

Також Капела протягом кварталу тримала тісний зв'язок (помимо робітничих клубів) з деякими хоргуртками Сельбудів шляхом постачання нотлітератури (розписані пісні в поголосниках) і ріжними порадами. До Капели із сіл звертаються за такою допомогою і Капела завжди йде назустріч.

Взагалі Капела користується великим авторитетом й успіхом серед суспільства округи.

Капела має надію, що з боку О.В.К. буде надана дотація з 1 квітня ц.р. згідно з постановою О.В.К. та Миськради від 31 грудня 1926 р. і коли така буде відпущена, то Капела має на меті протягом літа зробити подорож на райони округи й обслужити селянську масу; заготовити для кожного району нотного матеріалу (розписані поголосники для хоргуртків то-що).

Також Капела має на меті зсилити роботу в справі підняття кваліфікації Капелян, запросивши додатково спеціалістів.

І. К.

ІЗ АРХІВНИХ МАТЕРІЯЛІВ

СПИСОК БАЛАДИ П. ГУЛАКА-АРТЕМОВСЬКОГО „ПАН ТВАРДОВСЬКИЙ“

(З рукописного відділу Музею Слободської України)

Балада П. Гулака-Артемівського „Пан Твардовський“ (переклад з Міцкевича) вперше була надрукована в „Вестнике Европы“ (1827 № 6) за підписом Г. (див. коментарі І. Айзенштока до останнього видання творів Артемівського — ДВУ 1927); звідси її надруковано з деякими відмінами в журналі „Славянин“ (1827 № 27) без імені автора в „Dziennik'u Warszawskiemu“ (1827 т. IX с 203—212) і в „Малороссийских песнях“ М. Максимовича (М. 1827 за підписом А.). Крім того з видання „Славянин“ зроблено окрему відбитку під таким заголовком: „Твардовський. Малороссийская баллада. Соч. Гулака-Артемовского. СПб 1827. Текст цих відбиток в останнім виданні творів письменника взято за основний. Баладу звичайно передруковано по пізніших виданнях творів Артемівського („Кобзар“ Артемівського 1878 р.), „Твори“ вид. „Сіяч“, Черкаси 1917, по ріжних декламаторах, чи збірниках, як от: „Розвага“, „Досвітні огні“, „Українська Муза“. Про це докладно в розвідці П. Тиховського „А. Міцкевич в українських перекладах“ (Науковий збірник Харківської катедри іст. укр. культ. т. I). Ходила балада і в рукописах. В Музеї Слободської України знаходиться один з таких списків (інв. 5760).

Заголовок цього списку такий: „Твардовський“. Малороссийская баллада. Соч. Петр Гулак-Артемовский. С. Петербург. 1827 г.“ В кінці тексту знову приписано: Сочинил Петр Гулак-Артемовский. С. Петербург. Печатано в типографии императорской Российской Академии 1827 года.

Рукопис на синюватім папері має 12 сторінок in 4°. Начерк початку XIX ст.

Одміни тексту цього рукопису від основного — невеликі. Вони належать головним чином до правопису. Так, переписувач вживає тверді закінчення дієслів: *гопцюют, гарцюют, називают, крутит, втікают*. Зустрічаємо передачу „йо“ таку: *сіому, іому, сіого*. Шиплячі сполучаються з м'якими згукми: *шкварчат, кричат, бряжчат*. Згук *ц* навпаки твердий: *палец, смалец, немцький*. Цікава передача згук *і* через *ь*: *Ньмецкий, по правдѣ* (римується з: справді), *жидѣвський, ланьѣ, дѣло* (римується з: тіло), *горѣлки, до вѣка* (римується з: чоловіка). Пом'якшується *н*: *меньше, ланцюгами*. Навпаки тверде закінчення множини: *курячи, хрещени*. Нема послідовности в передачі згуків *і* та *и*, чому знаходимо такі накреслення: *стрисі, грія, гармидер*. Часте вживання *ы*. З окремих особливостей правопису зазначаємо: *тройцатий, мордоватий,*

огирем. „Тоді“ передається „тогді“, „кожну“ — „кажду“. Інші ріжночитання: з лущин гороху, замість надрукованого: горіху. В рукописові виходить правильніш; замість „горшок“ знаходимо „горщик“, „остатня“ замість „остання“. Друкований рядок „Про те в пеклі добре знають“ написано: „Про те в пекло добре знають“. В друковій „Задихавсь мов скажений“, в рукописові складніше: „Здихавсь мов скажений“. Рядок друку: „Дівчат дрович, жінок зводив“ записано: „Дівчат любив, жінок зводив“.

Рядки друку: „Гвалт, рятуйте, люди, бо вилаю по московській — сором слухать буде“ записано: „Гвалт, ратуйте, люде, бо вилаю по бісовській; тяжко слухать буде“.

Балади були типовим явищем українського письменства часу Гулака-Артемівського. Вони увіходили в цикл тих творів, що були тоді переважно перекладами. Нахил до перекладів тягся майже усю дошевченківську добу (Думитрашко, Боровиковський; Костомаров, Гребінка, Метлинський, Куліш). Гулак-Артемівський був один з тих, що починали ці переклади в художнім розумінні. Причин було тут кілька — вплив російського письменства, вплив журналістики місцевої, Харківської. Співробітники „Українського вестника“, „Харківського Демокрита“, з проф. Гонорським та Філомафітським на чолі, друкували в журналі численні переклади з нових і старих чужих мов. Франко зазначає також тут впливи й Польщі, коли справа йшла про переклади з польського: „Интересний факт, що при Харківським університеті обіч росіян і українців служили професори поляки, він був причиною тісного зав'язання живіших зносин між Харковом і Варшавою, так що деякі вірші Гулака, прим., перероблення Міцкевичевої балади „Pani Twardowska“ були друковані майже рівночасно і в Варшаві“. Можна гадати, що цю увагу до Харківських наукових та літературних кол можна пояснити діяльністю першого куратора Харківського університета Северина Потоцького. Л. Яновський (Uniwersitet Charkowski w roczotkach swego istnienia 1805—1820 Krakow 1911) зазначає його заходи виврати „дуже добрі учительські сили“. Звернувся до Чацького у Кременець, до Умлауфа в Львів. У наслідку маємо прибуття до Харкова польських вчених.

Балади часто писано в старім нашім письменстві. Інтересно, що автори почували це слово як чуже, запозичене. Ще до Гулака-Артемівського маємо від 1815 р. баладу В. Масловича „Основание Харькова“ (про

Харка). В передмові до цієї балади автор каже: „В рукописи сия баллада не названа сим именем, а просто: Основание гор. Харькова. Издатель перекрестил ее в балладу*“.

Треба додати, що справа перекладів почалась може не тільки під впливами журналістів. Харківський Колегіум ще в 1807 році видав перекладні твори своїх вихованців, а саме низку статтів німецького письменника Геллерта з історії і теорії письменства.

Що до самого Гулака-Артемовського, то добре відомо, що він гарно володів польською мовою й навіть один час викладав її в Харківському університеті. Сюжет його твору не міг не подобатись українцям старого часу—

тут річ не тільки в тодішніх романтичних ухилах, а в близькості його до народної творчості— чарівник, чудовий кінь, перевертень, чудове зникнення*), злюча баба— це було й в нашій народній легенді, що вплинула й на більших поетів ніж Артемівський, — на Куліша, О. Стороженка, М. Гоголя.

Рукопис свідчить про інтерес до балади „Пан Твардовський в суспільстві“.

Ів. Єрофійв

*) Інтересно, що цей мотив увійшов у легенди про Кармелюка.

Бібліографія

Хозяйство України. Сборник материалов, освещающих современное состояние важнейших отраслей хозяйства Украины. Изд. ЦУП ВСНХ СССР. Москва, 1926 г. Стр. 262. Тираж 3.000. Цена 4 руб.

Вивчення процесу відродження народного господарства СРСР в цілому неминуче приводить до потреби попереду знати складові частини нашої спілки.

Шляхами до цього можуть бути або накреслені Держпланом СРСР 21 економічний райони, або, дотримуючися існуючих, із певних політичних міркувань і історичних — національні одиниці великі (РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР, УзбАРР) й малі, які входять до складу попередніх шести національних угруповань.

Власне, навколо питань національного господарства зосереджується увага, коли справа йде про реалізацію в ближчі часи держпланівських економічних районів. Це особливо треба мати на увазі, коли справа йде про економічні держпланівські райони південно-західній та південній гірничо-промисловий, до складу їх належать по кавалках УСРР, вся Кримська АСРР та південно-західня частина Північно-Кавказького краю.

Розгляду УСРР в такому розрізі держпланівських районів ми до цього часу не мали, це приходиться тільки студіювати за поокруговими цифрами, напр. ЦСУ УСРР. Цього не зробили й т. т. Галицький, Соловейчик, Фомін та Кизенкова в своїх працях (див. „Социалистическое хозяйство“, 1926 г. кн. I, стор. 194 - 307).

Таким шляхом „Хозяйство України“ веде розгляд народного господарства УСРР, здебільшого в межах сучасного її складу, часами, по старому, з зарахуванням сюди ж Олександрівської округи (стор. 43), м. Таганрога (стор. 60), навіть невідомо чому, Керчі (стор. 253).

Що ж викликало складання цього збірника матеріалів?

Як зазначають самі складачі, до цього сприяла доповідь 16 Квітня 1926 року т. Чубаря про еволюцію народного господарства УСРР. Це дійсно не тільки був відчит про народне господарство, а ціла програмова доповідь про динаміку та статичку народного господарства УСРР, про місце в союзному масштабі значно почесне, особливо по деяких основних галузях промисловості, з продуманою, економічними міркуваннями обгрунтованою спробою накреслити шлях дальшого розвитку УСРР в інтересах теж таки союзних.

Коротко кажучи, в доповіді т. Чубаря найшли собі місце всі головні елементи народного господарства УСРР, з добрим розглядом не тільки промисловості, але й сільського господарства, торгівлі, транспорту, електрифікації, на зв'язку, бюджету.

Завданням збірника було цю схематичну частину удосконалити, обгрунтувати цифрами, графіками, малюнками.

У розріз з доповіддю т. Чубаря (цього не замовчують почасти й складачі збірника), всю увагу зосереджено переважно на промисловості, замало ж освітлено, напр., сільське господарство УСРР.

Що до деталізації тверджень та основних моментів доповіді т. Чубаря, навряд чи можна було й що додати: остільки це по темах пророблено окремими авторами.

Звичайно обмеженість, часу й місця, часами стан матеріялу не дали змоги детально схарактеризувати окремі тематичні твердження, напр., про бюджет, історію розвитку промисловості УСРР.

Однак, зараз УСРР можна собі добре уявити, маючи такий цінний матеріял, скупчений в збірнику про всі галузі народного господарства в їх цілому, так і по кожній деталі з галузів зокрема.

Цифри подано нові, скупчені по наших відомих господарчих установах, вперше сконцентровані в цьому збірнику, Тільки одне треба зауважити (а це й не минуче): при великій силі авторів, різних використаних матеріялах різнобарвність цифрового матеріялу.

Досить пригадати напр., що про засівну площу по УСРР маємо три цифри т.т. Чубаря, Вербицького й Коломійцева), про кількість худоби теж три (т.т. Чубаря, Гохберга, Пахомова), валовий збір хлібних рослин — дві (т.т. Чубаря та Вербицького).

При спішності роботи, а може й з вини вже не авторів, а коректи трапляються нев'язки в цифрах по гуртовій торгівлі (стор. 7 та 8), роздрібній торгівлі (стор. 8 текст.

та діаграма), хлібозаготівлі (стор. 8), кількості вагонів товарних в 1924/25 р. (стор. 9), про валовий збір збіжжя (стор. 14 та 15), про кількість свиней на весні 1925 року (стор. 17 та 18), про виробничий ефект цукрової промисловости (стор. 7 та 24).

Часами не за планом розміщено текстовий матеріал (про поліграфічну промисловість кажуть аж після розгляду електрифікації) стор. 203), особливо ж графічний (текст подано про Українліс, а малюнки — про картонажне виробництво) (стор. 157).

Невдалим, правдивіш, зовнішньо помилковим слід вважати розгляд засівної площі по УСРР з 1916 року по 1925 (стор. 4) тільки по селянських господарствах, коли поміщицькі економії в 1916 році склали великий відсоток по УСРР. Значно правильніш методологічно до цього питання підійшов т. Вербицький, коли він бере всю довійськову засівну площу по УСРР, а в післявійськовій зазначає, що саме та скільки обробляли радгоспи та колгоспи.

Не слід би в 1926 році вживати губерніяльного розподілу УСРР, як помилкового з фактичного боку та особливо, коли про нове районування в збірнику так багато каже тов. Буценко (стор. 11), напр. Подільська губ. (стор. 6), особливо ж в розділі про елеватори (стор. 258).

Чому це, знаючи добре метричні міри (стор. 9), так широко вживають: „пуди“ (стор. 258), „десятини“ (стор. 4), „версты“ (стор. 5), „сажени“ (стор. 38), „фунты“ (стор. 18), „аршини“ (стор. 7), „ведра“ (стор. 7), „вершки“ (стор. 18)?

Значною помилкою слід теж вважати брак цифер про розміри покладів по УСРР залізної та манганової руд, керамікової сировини та кам'яної соли: як же без цього можна будувати план перспективного розвитку відповідної галузі промисловости УСРР?

Але за винятком зазначених, цілком неминучих у великій, швидкій та колективній праці, хиб, збірник — перша цінна всебічна характеристика сучасного стану народного господарства УСРР в його швидкому відродженні та по значній питомій вазі в спільчанському господарстві.

Звідси, не як вузько місцево-патріотичний, а по-надпатріотичний (не „отечественный“) заклик т. Чубаря на З'їзді Рад та окремих авторів в збірнику — уважно поставитися до народного господарства УСРР.

Коли по-за „місцевими“ міркуваннями, в інтересах саме самої радянської спілки, виходячи з сухих, об'єктивних економічних „викладок“, автори настоюють на будівництві нових заводів та фабрик по УСРР, Дніпрельстані, то це найяскравіш стверджує чітке розуміння загально-союзних господарчих інтересів з боку УСРР.

На такому ґрунті не тяжко буде розпочати розгляд УСРР не як тільки „національного господарства“, але ж підійти до аналізу її життя під кутом зору накреслених держпланівських економічних районів: південно-західного та південного гірничо-промислового.

Малюнки нові, дуже численні, бездоганні.

Збірник ширю радимо для широкого вживання по учебних та господарчих установах, шкода, що перешкодою став малий тираж та висока ціна на книжку.

О. Левицький

Очерки по бюджету и экономике округов Украины (по материалам 1925—26 г.г.). Труды Госплана Украины. Книга XIII. Харьков. 1926 г. стр. XII + 122 + 414 + 2 + III. Тираж 1.000. Цена (10 руб.).

Відновлене досить швидко та у великих розмірах майже на всяких ділянках народне господарство УСРР притягає до себе увагу дослідувачів, в той же самий час по відомчих установах воно фіксується, дякуючи багатогранному економічному життю країни.

Поруч із цим науково-дослідницька робота вже прямує не тільки до досконалого вивчення УСРР, як тільки складової частини ССРР, але й має своїм завданням досліджувати окремі складові частини самої УСРР, якими, за економічними ознаками, треба вважати зараз округи та поруч із ними АМСРР.

Сюди слід зачислити з нових робіт: „Экономические очерки союзных и автономных республик, автономных и районированных областей, губерний и округ ССРР“, изд. „Промиздат“, М. 1926 г. (див. стор. 149—170), де занотовані під керівництвом проф. Волкова основні моменти з природного та господарчого життя окремих округ УСРР. Трохи остороно стоять матеріал скупчений в „Весь ССРР. Экономический, финансовый, политический и административный справочник“. За редакцією проф. Бронського та Сиринова. ГИЗ. М. 1926 р. (стор. 656—764), де, на жаль, УСРР розглядається тільки в губерніяльному розрізі.

Досить складну роботу переводить ЦСУ УСРР, яке видало „Матеріали до опису округ УСРР“, а останні виникли на тлі праці: „Найголовніші показники економічного та культурного рівня округ УСРР“ X. 1926 р.

Але хиби в одних із робіт не дають прямого визначення сучасного поокругового стану господарчого життя УСРР, видання ж ЦСУ — дійсно тільки „матеріали“, оскільки це виключно — цифри.

На жаль, не було до останнього часу скерованого на певній, хоча б відомчій думці розгляду УСРР виключно в округовому розрізі.

Першим прикладом, дуже вдалим у зазначеному напрямку, слід вважати видане НКФіном УСРР „Описание экономической мощности округов УССР, в связи с переходом к трехступенной системе управления“. X. 1925 г. Ще більш обґрунтованим дослідом вважаємо „Очерки“.

Планування господарчого життя, з досконалим обґрунтуванням прибутків та витрат на рахунок спільчанський, суто-республіканський та місцевий, фінустанови, як і відповідні секції Держплану можуть зробити тільки озброєні сталими цифрами та всебічним дослідом життя УСРР.

У наслідок ухваленого бюджету на 1925-26 р. та за численними відомчими матеріалами не тільки виявлено основний кістяк бюджету УСРР, але й проаналізовано на зазначений вище рік окремі галузі народного життя УСРР.

З невеликим натяком на довійськове господарство, правдивіш, про бюджетову справу, на терені сучасної УСРР, переважно дорівнюючи з бюджетом передостаннього 1924-25 року, розглянуто в статті статки на 1925-26 рік після виявлення бюджету та за ним: сільське господарство, промисловість, торгівлю, кредит, комунальне господарство, адміністраційні та судові установи, освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, земельні справи й шляхи.

При сучасному взаємному розвиненні та допомозі по бюджету одна одній округам УСРР, економічне життя по округах не розглядається в „Очерках“, у кожній з них окремо (хоча диференціяція поміж округами велика), бо одноразово вони йдуть шляхом певного типування та групування.

В цьому відношенні маємо вживані, напр. ще Кистяковським В. В., а зараз ЦСУ такі „райони“ по УСРР: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ. Природно-історичні, переважно економічні й бюджетові властивості в „Очерках“ по цих „районах“ доведено чітко.

Але треба й зауважити досить правильно зроблену й життєву диференціяцію що до стегу — на два „підрайони“: хлібороговельний та промисловий.

Дефіцитність низових одиниць, часами й поодиноких округ особливо в Поліссі, а це ліпше всього виявляє знов же бюджетове дослідження, спричиниться до неминучої ліквідації дуже диференційованого, економічно-невитриманого розподілу УСРР на існуючу кількість округ. З другого боку, чітко, знову ж таки за бюджетовими відомостями, вже визначилися пункти великого економічного розвитку господарчого життя УСРР, а саме: Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ.

В прямуюванні від існуючих 41 округ та АМСРР, шляхом скорочення кількості їх, до виявлення економічного притягання неминуче витворяться цілком реальні по УСРР держпланівські економічні райони: Південно-Західній та південний гірничо-промисловий.

Труднощі в роботі по складанню вперше „Очерков“ були великі й неминучі, з цілком зрозумілого, не завжди задовольняючого стану потрібного в дослідженні матеріалу (1, стор. 93 або примітка 1 до стор. 1, 19).

Але ж, чому часами між матеріалами по „групах“ округ та „районовими“, які повинні бути ідентичні, трапляється розходження, особливо в засівній площі та скотарстві, напр., по Поліссю, Правобережжю та Лівобережжю (стор. 1, 8 та 11, 20; 1, 8 та 11, 103, 104; 1, 9 та 11, 194).

Також якась нев'язка відчувається що до кількості округ: не то їх (з АМСРР) 41 (очевидно, після ліквідації б. Павлоградської) стор. 1, 4), не то 42 (стор. 1, 110).

Очевидно, вже так і повинно бути, що ми мусимо знаходитися в оточенні неметричних мір, як „пуди“ (стор. I, 9), „версты“ (стор. II, 399), „десятини“ (стор. XI, 20). Дуже бажано було б бачити цю цінну працю виданою українською мовою.

Оскільки у бюджеті виходять не тільки з статки народного господарства, а вже „прикидають“ і на ближчі роки що до перспектив, бажано надалі в „Очерках“ бачити не випадкові, а удосконалені та повні відомості про національні багатства та тільки не з боку одної лише фіксації ґрунту (стор. 11, 18, 102, 282, 287), чи не досить вдалих, очевидно, з вини коректи, визначень та й то тільки чомусь по „Степу“ корисних копалин (11, 287). Зокрема, де це власне є в Криворізькій окрузі поклади кам'яного вугілля (11, 287)?

Повна упевнена картина демографічних, особливо продукційних сил УСРР тільки зміцнить бюджетові міркування, внесе плановість та зробить зрозумілим захист наявних округ УСРР.

Книжка в роботі особливо фінансового робітника, як і науково-дослідчій дуже потрібна, методологія цілком обґрунтована, відхід від сухого догматизму, з певним навіть часами сумнівом в доцільності установчої роботи (стор. 1, 84) будитиме думку під час опрацювання матеріалів по бюджету за цей 1926-27 господарчий рік.

Тираж книжки слід було б збільшити, бо тепер ця потрібна праця по ціні далеко не доступна

Піщанин.

Етнографія. Збірник 1—2. (Под редакцией В. Д. Виленского-Сибирика, проф. Д. А. Золотарева, акад. С. Ф. Ольденбурга, проф. Б. М. Соколова и проф. Л. Я. Штернберга). ГИЗ. Москва-Ленинград. 1926. 376 стор.

Періодичний збірник „Етнографія“ з'являється нині в Союзі новим журналом, присвяченим етнології та етнографії. За останні роки зріс інтерес до цих наукових дисциплін. І зрозуміло: нове життя, що висунуло на перший план широкі народні маси, вимагає ґрунтовного вивчення цих мас, їх матеріальної культури й культури духової. Етнографія та етнологія стала на черзі дня. Новий журнал поставив собі за мету ознайомити наукові кола та громадянство з тим, що зроблено в цій галузі за часи війни, коли неможна було опубліковувати низки праць через військові та інші обставини, далі містити сучасні відповідні розвідки. Окрім цього, зважаючи на те, що за останні роки набралось чимало подібного матеріалу, журнал „Етнографія“ встановив особливий відділ „Personalia“, де матимуться персональні звіти низки наукових дослідників. У першу чергу будуть опубліковані праці, присвячені питанням старого побуту, який тепер зникає і зникає часом швидким темпом. Велику увагу журнал звертає на питання характеру методологічного, на теорію, що так потрібно для правильного устанвлення роботи. А ця робота — етнографічна та етнологічна завдяки успіхам краєзнавства й інтересу до нього помітно зростає.

Перший-другий збірник журналу „Етнографія“ має значну цінність. У ній як раз зустрічаємо цікаві сторінки методологічного характеру. Це поперед за всі статті Штернберга. (Современная этнология. Новейшие успехи, научные течения и методы), Золотарьова (Вопросы изучения быта деревни) й Виленського (Задачи изучения малых народностей).

Найцікавіша докладна стаття Штернберга. Автор зазначає зріст розвитку етнологічних та етнографічних дисциплін під впливом головно двох факторів — так би мовити іраціонального — війни, а з другого боку природного бажання виявити ту енергію, що в багатьох випадках як раз стримувалась тою самою війною. На Заході наукові робітники не були звільнені від участі в війні, й ціла армія спеціалістів етнографів, антропологів та археологів пасивно чи активно взяли в ній участь. Деякі з них загинули, отже інші спромоглись використати своє підневільне перебування в колоніях, ар'єргардах, шпиталях, концентраційних лагерах, полоні й т. и. для серйозних робіт етнологічно-краєзнавчого характеру. Штернберг наводить низку імен, що виготовили солідні праці в цій галузі. Так, Прейт відкрив нову доколумбійську культуру, дослідив одне невідоме досі племя, Турнвальд дослідив зовсім виключну форму шлюбу одного новогвінейського племені, Вестерн і Маліновський вивчали негритянські та австралійські племена. Провалилися розвідки і в нашій союзі (Мернгарт в Сибіру). З другого боку нейтральні держави — Швеція, Данія, Сполучені Штати широко скористали сприятливою для них кон'юктурою для організації широких дослідчих робіт в різних країнах і в величезному масштабі. Досить зазначити монгольську експедицію з її багатими наслідками. Справа цим не обмежилась. Зараз чітко визначились певні теорії етнологічного-етнографічного характеру. Штернберг наводить поширення в наш час дослідження паралелізмів в культурі, що так висував в 80-ті роки Ратцель, і дифузійної теорії (Риверс, Тейлор). Інтересні наведені приклади переведення теорії первісного думання.

Д. Золотарьов в статті „Вопросы изучения быта деревни СССР“ намічає шляхи етнологічної роботи — експедиції, етнологічні станції, учебно-дослідчі екскурсії, виставки, анкетні обслідування, урегулювання справи видавництва, дослідів, бібліографії.

Дуже інтересний відділ „Обзоры“. Це по-над десять великих оглядів зробленого в галузі етнології та етнографії від 1917 р. Ми зупинимось на тім лише, що має стосунки до України. Тут на першій місці стоїть огляд акад. А. М. Лободи: „Судьбы этнографии на Украине 1917—1925 г.г.“. До революції, як справедливо зазначав Ф. Вовк, етнографічні відомості на Україні не були численні, а розвідки часто не виходили по-за межі збирання матеріалів. Через односторонність розуміння завдань та змісту етнографії в діяльності українських етнографів мало перевагу захоплення лінгвістикою та фольклором й менш за все вивчення так званого матеріального побуту. Цьому побуту

в сьоми великих томах „Трудов“ Чубинського присвячено усього яких 77 стор. Наукової розробки зібраного не було. Становище ускладнялось ще через те, що на Україні старого часу не існувало таких наприклад центрів, як російське „Географическое Общество“ з його відділами й москвоське „Общество Любителей Естествознания, Антропологии и Етнографии“.

Місцеві земства, що часом підтримували етнографічні розсліди, обмежувались головним чином грошовою підтримкою. Не могли широко розгорнути цю справу ні „Киевская Старина“ ні харківське „Историко-филологическое общество“ через брак коштів. До того, українознавство старий уряд уявляв собі як якусь небезпеку політичного характеру. Ось чому, коли в 1873 р. в Києві було відкрито „Юго-западный отдел Российского Географического Общества“, що почав працювати з надзвичайною енергією та продуктивністю, воно було швидко закрито. З 90-х років XIX ст. почалась напружена діяльність Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка, отже вона порівнює мало стосувалась тодішньої російської України, й сама можливість одержання її видань часом не була приступною. Світова війна майже припинила етнографічну роботу на Україні, але революція відкрила перед нею такі перспективи, про які раніше не доводилось думати. В квітні 1920 р. при Київським Українським Науковим товаристві була відкрита етнографічна секція, що скоро увійшла до складу Академії Наук. Комісія має завдання працювати для мас і через маси, чому притягла силу співробітників, заснувала свій орган („Етнографічний Вісник“), видала низку програмів, інструкцій, відозв, зібрала величезний архівний матеріал по етнографії, — архів Носа у 77 т., записи Б. Грінченка, Лукашевича, Бодянского, Щоголева та інших. Матеріальну етнографію вивчає заснований у 1921 р. при Академії „Музей (а з 1922 р. Кабінет) Антропологии та Етнології ім. Хв. Вовка“. У 1924 р. з ініціативи М. Грушевського при Академії засновано культурно-історичну комісію, що має вивчати примітивну культуру на Україні, а також комісію історичної пісенности, яка підготовлює до видання історичні українські пісні та думи. Комісії видрукували низку праць своїх членів.

Оскільки в Києві зріс інтерес до етнографії, видно з того, що не глядячи на широкі роботи Академії, в 1925 р. заснувалось незалежне від неї „Етнографічне товариство“. Рівнобіжно з цим зростає значення етнографічного відділу в Київському Історичному Музеї ім. Шевченка.

У Харкові на зміну „Историко-филологическому Обществу“ поступово висунувся етнографічний відділ ім. Потєбні в Музеї Слободської України. Співробітники Музею, що вібрав в себе етнографічний відділ старого „Общества“, переводять етнографічні обслідування різних місць Харкова й Слобожанщини, улаштовують виставки численних нових експонатів, видається „Бюлетень“.

Велику енергію виявила Полтавщина. Ще в 1917 р. засновано комітет охорони пам'ятників старовини та мастецтва, далі з тою ж метою „Українське Наукове Товариство“. У 1920 р. утворився Центральний Пролетарський Музей Полтавщини, злитий з кількох старих музеїв (Музею Полтавського губернського земства, Народного Мистецтва, Педагогічного бюро і др.). Переведено низку екскурсій.

Слабш і менш інтенсивно провадиться робота в Житомері, де поступово поширюється етнографічний відділ Волинського Науково-Дослідчого Музею. Краше справа в Одесі та Кам'янці. В останнім покладають багато праці люди з старим науковим досвідом, як особливо Є. Сіцинський; Гагенмейстер з Кржемінським звертають велику увагу на вивчення народного мистецтва.

А. Лобода підкреслює зростання інтересу до етнографії навіть у глухій провінції, як-от у Сосниці, Острі, Білій Церкві, Черкасах, особливо в Умані відкрито музеї хоча й примітивні й провадиться робота хоча й часом широко-аматорська, отже в усякій разі корисна. Помічається однак в справі розвитку етнографії та краєзнавства на Україні визначні дві хиби. Це, по перше, зауважує акад. Лобода відсутність відповідних катедр по вищих школах. Коли вчителям становиться за обов'язок провадити в середніх школах з учнями етнографічно-краєзнавчі роботи, вони мусять набиратись знання десь на боці; по-друге — до цієї пори біло виявлено в нас вивчення нацменшостей, і наші музеї ясно свідчать про це бідністю експонатів з побуту народностей — не українських, що населяють нашу країну. Отже згодом ці ненормальності будуть усунені.

Дуже змістовний огляд К. Квітки („Музыкальная этнография на Украине в после-революционные годы“). Автор зазначає усі останні видання українських народних мелодій, роботу у справі їх дальшого збирання, діяльність по розповсюдженню музично-етнографічних знань, а також відповідні надруковані праці. Виявляється широченна картина розвитку музично-етнографічної справи на Україні. До того маємо багато нових відомостей про відповідний інтерес до цієї творчості по-за межами України. Стаття являє цінний бібліографічний просто покажчик з докладними поясненнями, історією музично-

етнографічних товариств та гуртків. Особливо докладно описано діяльність етнографічної комісії наукового товариства ім. Шевченка у Львові (особливо цінні праці Колесси, Роздольського, Людкевича), про діяльність Київської Академії (діяльність Квітки, Гайдая, М. Грінченка).

Дуже корисний відділ „Хроника“, що подає згадані „Personalia“. Вони просто необхідні у справі ознайомлення з працями сучасних етнологів та краєзнавців вже через одне те, що подають докладні відомості про їх наукові інтереси, містять бібліографію їх праць. Кожний дослідник знає звідсіля, куди й до кого звернутись за порадою в тих чи інших питаннях дослідження побуту та творчості народніх мас.

Портфель журналу „Етнография“ великий і чергові збірники обіцяють бути однаково змістовними як і цей. Для бібліотеки етнографа журнал цей конче потрібний.

Ів. Єрофіїв

Архівна справа. Книжка 2—3. Видання Центр. Арх. Управл. УСРР. Харків 1927 р. стор. 122+36. Ціна 2 карб.

Центральне Архівне Управління реорганізувало або, вірніше сказати, наново організувало видання журналу, присвяченого архівній справі. Розвиток архівного будівництва на Україні, збільшення кадрів архівних робітників, збільшення уваги до архівного будівництва — все це яскраво вказувало на потребу видавати науково-популярний архівний журнал. Перша книжка реорганізованої „Арх. Справи“ (подвійне число — 2—3) справляє дуже добре враження. У програмовій статті завідаваль Центр. Арх. Управл. М. Рубач накреслює чергові завдання архівного будівництва на Україні, вказуючи на завдання першочергового значіння, що в теперішній час вже стоять перед архівними органами. Особливу увагу звертає він на роботу низових архівних установ — окружних архівів. Проф. В. Веретенников у двох статтях „До питання про підготовку архівних робітників“ та „До питання про порядок відокремлення непотрібних архівних матеріалів“ порушує та вирішує дійсно дві актуальні проблеми. Особливо велику вагу має друга стаття, бо вона дає головні вказівки, які архівні матеріали можна безумовно нищити, передавати на утилізацію та які безумовно підлягають пильному збереженню та переховуванню. Ці вказівки є конче потрібні кожному архівному робітникові, бо ж до справи знищення непотрібних і нецікавих будь в якого погляду матеріалів треба підходити дуже обережно, адже знищеного архівного матеріалу відновити не можна. В. О. Романовський в статті „До історії архівних фондів старої Гетьманщини“ спивається на цікавому питанні: в якій мірі пошкодила велика пожежа 1748 року в Глухові, тодішньому адміністративному центрі України, архіви головніших установ Гетьманщини, що переховувалися там. В. О. Романовський наводить незаперечні дані, що попередні дослідники перебільшували шкоду, заподіяну цією пожежею архівам, що зокрема архів Генер. Військ. Канцелярії зберігся в цілому під час пожежі. Далі в статті Романовського наводиться дані про матеріали окремих навіть Генер. Військ. Канц., що загинули підчас пожежі. Зрозуміла річ, що ці дані для кожного дослідника старої Гетьманщини мають чималу вагу. Так само подано відомості й про долю архівних фондів інших головних установ Гетьманщини, з яких деякі зазнали великої шкоди від пожежі. Проте треба погодитися з висновком автора, що Глухівські архіви, хоч і потерпіли від пожежі, але „основна маса архівного матеріалу збереглася майже цілком“. Треба додати, що розборка матеріалів, восени минулого року переданих з Москви на Україну виявила, приміром, що фонд Першої Малоросійської Колегії зберігся дуже добре, а цей же фонд 1748 року переховувався в архіві Генерального суду.

О. Д. Багалій - Татарінова в замітці „До джерел про декабристський рух на Україні“ подає дані про архівні матеріали до історії декабристського руху на Україні, що переховуються по Ленінградських архівах.

Цікава замітка Г. І. Ющенко про щоденники проф. О. Ф. Кістяковського, видатного громадського діяча 70—80-х років. Щоденники ці (19 записних книжок) переховуються тепер в Харк. Центр. Істор. Архіві.

У цій книжці 2-3 багатий інформаційний матеріал та бібліографічний відділ. Чимало місця дано великій інформаційній статті В. О. Барвінського про 1-ий Всеукр. з'їзд архівних робітників, що відбувся в минулому році, є дані про роботу Центр. Арх. Управління, про роботу на місцях, про короткотермінові архівні курси то-що. Увесь цей інформаційний відділ та й важливіші постанови в архівній справі цікаві не тільки для архівістів, але й для ширших кол читачів.

Як окремий додаток до книжки, йде відділ — Червоний Архів. У цьому відділі подав В. О. Романовський дуже цінну грамоту Дмитра Самозванця другого, зміст її та факсиміле. Г. І. Ющенко подав цікаву замітку про спробу стандартизувати кару на тілі за Миколи І,

О. Д. Багалій - Татарінова подала записку відомого діяча Бецького про лютневі дні 1848 року в Парижу, самовидцем яких він був, акад. Д. І. Багалій подав справу Л. Ожигоїної, що малює перші спроби жіноцтва добитися права здобувати вищу освіту за часів Олександра II. Цікава записка 1874 р. про український рух, написана, як гадає В. Міяковський, що подав її, відомим в історії утисків українського руху Юзефовичем. Б. М. Шпунт подав замітку про одне з багатьох підроблених положень про селянську волю. Зокрема треба відзначити два документи, що стосуються вже до днів нашої революції, подані М. Рубачем. Перший документ стосується до історії гетьманщини 1918 року, це доповідь Лубенського повітового старости Грачева губерському старості про карну експедицію 13—16 травня 1918 р. в Лубенському повіті. Можна навести одну фразу з цієї доповіді, щоб зрозуміти, що цей документ має чималий інтерес: „Первая встреча нас (цеб - то з'єданого німецько-гетьманського карного загону) с жителями села Савинцы была не из дружелюбных, но по мере вхождения в селение войск и в особенности немецкой артиллерии, лица становились все приветливее“. Можна тільки жалкувати, що досі історії гетьманщини 1918 року мало уваги присвячено, а матеріал, як що взяти на увагу документ, поданий Рубачем, певне є, і матеріал яскравий і барвистий, бо краще отієї фрази й не придумати. Хіба що згадати сентенції поміщиків минулого віку, що „56 розг даже ребенка изуверчить немогут“.

У цілому 2-3 книжка „Архівної Справи“ містить цінний та цікавий матеріал.

Мик. Горбань

Искусство Журнал Государственной Академии Художественных Наук. 1927. Книга 1. Москва, ст. 164.

Цим випуском починається III том „Искусства“. Залишаючись органом ГАХН'а воно перетворюється в періодичний часопис і віддає чи не більшу частину свого змісту оглядам сучасного художнього життя і сучасної наукової літератури з мистецтвознавства. Висока наукова кваліфікація співробітників і розмаїтість їх дослідницьких інтересів дають підставу сподіватися від цього часопису дуже багато, тим більше, що перший його випуск нічим не розриває читальника як порівняти з 1-им і 2-им томом „Искусства“. З статей теоретичного характеру найбільшої уваги варта робота Б. І. Ярхо „Границы научного литературоведения“ (кінець, ст. 16—38), де автор, доповнюючи першу основну частину статті (Искусство II. 1925, ст. 45—60) розвиває далі свою незвичайно викінчену і доводливо висловлену програму вивчення літературних творів. Виходячи з своєї головної теоретико-літературної тези, що „літературознавство є вивчення словесних творів з погляду художності, цеб-то з погляду елементів словесности, здібних діяти на естетичне чуття позитивно або негативно“ (Искусство. II, 47—48), Б. І. Ярхо в даній частині статті цілком послідовно заперечує художнє значіння ідей літературного твору (ст. 16—18), дуже обмежує художнє значіння емоцій, так авторських — для написання твору, як і читальницьких — для художнього прийняття („Від твору не можна вимагати, щоб емоції, в нім описані, передавалися читачеві. Взагалі, художня література жодних реальних емоцій, крім естетичної, будити не повинна“, ст. 19), і докладно зупиняється на класифікації і художнім значінні змислових образів (ст. 22—28). Загальна тенденція автора полягає в боротьбі проти психологізму, імпресіонізму і всіляких суб'єктивних тлумачень і оцінок літературного твору. Теоретично-літературна позиція Б. І. Ярхо нині, після надрукування даної частини статті, остаточно з'ясувалася (див. також його статтю „Простейшие основания формального анализа“ в збірнику „Ars Poetica“, М. 1927, Вид. ГАХН), і хоч як будемо ставитися до неї принципово, мусимо визнати, що вона варта широкої уваги і детального розгляду. Тут ми скажемо тільки, що погляди Б. І. Ярхо на завдання стилістики (розуміючи стилістику як учіння про мовний стиль і про мову, як художній засіб) багато в чім годяться з концепцією харківського молодого лінгвіста А. М. Фінкеля, яку останній подає почасти в своїй роботі „О языке и стиле В. И. Ленина“ (Випуск I, Харків 1925), а головню в статті, що тепер друкується в збірнику Харківської катедри лінгвістики: „Основы теоретической стилистики“. Ця згода поглядів, випадкова, але разом з тим дуже симптоматична для сучасного напрямку літературознавчої думки, особливо виявляється в розумінні стилістичної художності, як мовної незвичайності, і в учінню про критерії останньої (ст. 28—32).

Цікаво задумана стаття М. І. Фабриканта „Признаки стиля“ (ст. 6—15) дає ряд прикладів для ріжного розуміння терміну „стиль“ (переважно, в образотворчч мистецтвах і в архітектурі) і подає цікаву схему розроблення теорії стилю (А. Філософія стилю, Б. Типологія стилю, В. Морфологія стилів, Г. Біологія стилів, Д. Історіографія стилів, ст. 14), але не може довести своєї основної тези: „Історія стилів не вичерпує собою історії мистецтва“ (ст. 13), як і взагалі не можна почерпнути з історії якої-небудь науки

якихось певних методологічних принципів: найбільшу вагу мають в методології кожної науки міркування не історичного, а філософського характеру.

Із статтів реферативного змісту найбільшої уваги варті статті Д. С. Усова „Русская новейшая литература в Германии“ (огляд перекладів, ст. 83—94) і В. М. Беляева „Новые течения в современной западной музыке“ (рух „назад до Баха“ і його причини, ст. 41—46), Трохи розчаровує стаття Л. Т. Шпет „Современная английская поэзия“ (ст. 72—82), що оперує з дуже обмеженим матеріалом (критичні статті сучасних поетів „Георгіанської“ школи). Занадто лаконичні статті П. С. Когана „Выставка революционного искусства Запада“ (в травні 1926 р. в Москві, ст. 61—66) і М. В. Іванова-Борещького „Обзор новейшей музыкально-исторической литературы“ (ст. 67—70). Суб'єктивний і претенсійний як завжди, А. М. Ефрос („Младшие художники художественного театра“, ст. 46—60).

Як історично-літературний матеріал, надруковано ряд невиданих листів Ф. М. і М. М. Достоевських (1847—1880, за редакцією В. С. Нецаєвої, ст. 99—148), які дають новий і поважний матеріал до вивчення відношення братів одного до другого і відношення великого письменника до своєї невістки Е. Ф. Достоевської, а також поповнюють наші відомості про його закордонне життя.

Надзвичайно цікава, але тільки місцевий характер має дискусія в театральній секції ГАХН'а про поставлення комедії Островського „Горячее сердце“ в ІМХАТ'і (доповіді Н. Л. Бродського і Н. К. Піксанова, ст. 144—162).

В. Державин

„Поэтика“. П. Временник Отдела словесных искусств Государственного Института Истории Искусств. Ленинград. 1927 г.

Перед нами вже 2-ий збірник О.С.И.Г.И.И.І.І. Крім загального інтересу до поезики, він ще й тому мусить звернути нашу особливу увагу, що цей збірник є видання дуже цікавої в своїх принципах установи. Правда, на превеликий жаль, ми не маємо в себе на Україні відповідної установи, але не можна сумніватися в тім, що найближчими роками вона мабуть з'явиться й у нас під тією чи іншою назвою. За це промовляє та велика зацікавленість поезикою, що ми її бачимо так в широких читачівських колах суспільства, як і в вузьких колах наукових фахівців. На Україні ця зацікавленість ще не зовсім набула певних форм, от чому нема ні відповідних установ, ні відповідних видань, але повторюємо, це напевно справа дуже недалекого майбутнього. От чому російські спроби повинні мати для нас особливе значіння, бо критичний розгляд їх дозволить нам скористатися з досвіду вказаної установи.

Розгляньмо перш за все систему збірника, потім методи, що виявляються в його системі, і в окремих статтях і, кінцеві - кінцем, відповідність їх фактичній реалізації в матеріалі дослідів. Порівнюючи II-ий зб. з I-им (1926 р.) легко побачити, що система та сама: збірники містять у собі так само теоретичні статті, як і історично-літературні з тим чи іншим ухилом теоретичним. II-ий зб. має 4 теор. статті і 2 іст.-літ., I-ий 3 теор. та 7 іст.-літ. Що до системи, то в ній слід одразу ж одзначити деяку випадковість. Напр. зв'язок дуже цікавої статті Томашевського „Франц. мелодрама начала XIX в.“ із збірником може бути тільки в тім, що стаття має ухил у бік з'ясування еволюції жанра мелодрами у жанр романтичної трагедії. Автор зазначає, що на ґрунті боротьби великих і малих театрів у Франції, коли малим театрам не дозволялися серйозні і вербальні постановки, народилася мелодрама, як (спочатку) вид мимодрами з мелічним елементом (музика й спів). В 2-ій добі своєї еволюції мелодрама перетворюється вже в „героическую, с мрачной развязкой, с преобладанием исторических и экзотических тем“ (81 ст.). Це вже й є перехід до романтичної трагедії. Автор навмисно й свідомо одмовляється дати певне й сталі означення мелодрами й ром. трагедії, задумавши свою статтю, як нарис „Из истории вольной трагедии“ (ст. 55—підзаголовок статті). Отже перед нами певна історична студія, що розповідає про історичне життя літературного жанру. Але це не є поезика, це безпосередньо стосується історії літератури!.. Адже ж і кожна історико-літературна праця мусить подати розгляд поетичної техніки письменника, або з'ясувати еволюцію жанру чи стилю певної доби, інакше вона зводилася б до „голої“ біографії одного митця чи певної їх групи. Чистий біографізм, як ми дізнаємося і з даного збірника (див. 1-у ст. Жирмунського) не вважається тепер виключно за суть історико-літературної аналізи, бо, дійсно, не можна підміняти науку про літературні твори аналізою письменникової біографії, хоч би й з ухилом до з'ясування творчих процесів.

Але ми знаходимо статтю, що на нашу думку ще менше стосується поезики, як такої: „Л. Гинзбург. Из литературной истории Бенедиктова“. В ній оповідається, як

сприймали Бенедиктова Білінський, інші критики і взагалі читачівські маси певної доби, як змінялося це сприйняття та які цього були причини. Цілком зрозуміло, що загальне питання про психологію сприйняття літературного твору становить одну з проблем „психологічної поезики“, але зовсім не питання про характер конкретного історичного сприйняття певного письменника певними ж колами суспільства чи критики. Це суто історична тема і може бути змістом тільки історично-літературної праці. Кожна історично-літературна робота може мати в собі і елемент теоретичний, але, коли спинатись на ньому і в даному разі, ми так поширили б обсяг тем поезики, що вона втратила б раз назавжди усяку певність і цілком розпустилася б в історії літератури. Не трудно помітити, що невитриманість принципу в систематизуванні матеріалу збірника не є недогляд: в 1-му збірнику ми знаходимо також аналогічні суто історично-літературні статті, напр. „Балухатый. Этюды по истории текста и композиции чеховских пьес“, „Томашевская. К вопросу о франц. традиции в рус. элиграмме“ і т. д. Не є це й проста випадковість — тільки тоді, коли взагалі не ясно, що таке поезика та які її одміни од історії літератури, — можливе змішання історично-літературного матеріалу із суто теоретичним. В цьому виявляється невизначність методу, але цю невизначність ще легше помітити, коли розглянути теоретичні статті. Перша з статтів даного збірника („Жирмунский. Новейшие течения историко-литературной мысли в Германии“), з цього погляду дає дуже багато. Ця стаття взагалі має велике принципове значіння, бо з неї широкі читачівські кола можуть з'ясувати собі, як та чому в філології відбувається тепер поступневий одход од біографічної та елементарної текстологічної аналізи. Найбільше це помічається в Германії, Англії, Росії, значно менше в Франції, де проблеми теоретичні порівнюючи мало цікавлять фахівців і публіку. Германія — класична країна поезики; вона дала в свій час Шерера, що на довго залишився найзначнішою постаттю в царині германського літературознавства. Але за останні 10—15 р.р. німці майже зовсім одійшли од принципів Шерерових і вперто шукають якихось інших шляхів. Жирмунський оповідає, що ще 1911—13 р.р. він не знаходив в Германії цього нового „руху“, навпаки тоді питання синтезу та загального усвідомлення явищ історії літератури вважалися за справу „імпресіонізму критиків“. Гадали, що можна науково досліджувати літературу (німецьку) тільки до часу смерті Гете, далі починалася царина ненаукової сваволі. Все це ми добре знаємо з досвіду й російських університетів, що в багатьох відношеннях тільки копіювали германські.

Такий стан речей, як відомо, приводив до того, що наука губила свою методологічну перспективу, зосереджуючись на дрібницях, виникали односторонність підходу й іноді певні методологічні помилки, як от напр. змішання суто історичних пам'яток з художніми творами, підміна іманентної аналізи літер. творів біографічною аналізою і т. інш. Тільки, як різка реакція проти усього цього, можлива така течія філологічної думки, як от напр. течія, на чолі якої в Германії стоїть Гундольф. Він та його учні хотять змалювати „образ кожного письменника, уся його „справа“, але виходячи не з біографічних даних, навпаки вони вважають літературні твори за краший прояв його індивідуальності, ніж „дрібязкові“ факти його особистого життя. Вони гадають, що змалювання „справи“ письменникової, усїєї його постати припускає певний суб'єктивізм в зрозумінні фактів творчості митця: кожна доба на свій кшталт розуміє, усвідомлює творчість даного письменника. Дуже цікава й інша група дослідників, група „феноменологістів“. Вони гадають, що інтерес до історичної перспективи в справах літературної аналізи дуже довго заслоняв інтерес до самої суті літературного явища, тоді, як це річ першорядної ваги в літературознавстві.

Коли не перебільшувати цієї думки, вона, здається, цілком справедлива, бо навіть сама поезика повстала найбільше мабуть з тої причини, що раніш ніж писати історію якоїсь літератури треба було б з'ясувати хоч би більш-менш певно, що таке література, як така, в чім її суть, як певного наукового об'єкту. Проте попри всю цікавість інформації Жирмунського, вона мимоволі викликає деякі сумніви: 1) чи справді такі „нові“ ¹⁾ всі ці зміни, як гадає пр. Жирмунський. Коли ми вже в 1903—6 р. знаходимо праці молодих тоді представників нових течій в герм. філології, чи не можна було б і раніш простежити поступневу еволюцію германської філологічної думки, 2) чи можна огляд пр. Жирмунського вважати за повний систематичний, коли він поруч з чисто історично-літературною групою „феноменологістів“ ставить групу „теорії прози“ (12).

¹⁾ Див. напр. R. Hamann. Das Symbol. 1902. I. Gundelfinger. Caesar in deutsch. liter. 1906. M. Goldstein. Die Technik d. zyklisch. Rahmenerzähl. Deutschlands. H. Keiter u. T. Kellen. Der Roman. 1912 р., але ч. вид. 1876 (Keiter) — це основна німецька праця про техніку романа.

Можна говорити про нові течії історико-літературної думки в Германії, тоді група „теорії прози“ сюди не входить, бо це вже не наслідок поділення на „старе“ й „нове“ в германській філології, але просто певна рубрика, певна галузь в літературознавстві. В противному разі утвориться вражіння, ніби то раніш зовсім не було „теорії прози“— а Dunlop, Paul Egustin? А вже ж раніш також досліджувалася теорія прози, стилі і т. і. Коли ж це робилося не так, як тепер, коли ухил у цей бік — симптоматичний як раз для сучасної доби,— тоді слід було б це відзначити в самій системі огляду. Крім того деякі течії майже зовсім не висвітлені, напр. група Фослера та Лео Шпіцера — цілком і принципово одмінні од інших, але їх принциповість в їх зв'язках з поглядами Кроче, що дивиться на загальну лінгвістику, як на частину естетики. Одначе про це ми не знаходимо в збірнику ні слова, хоч авторіві статті, звичайно, добре відомо, що Фослер — учень Кроче, а Шпіцер — учень Фослера.

Ясно з огляду Жирмунського тільки одне: в Германії відбувся безповоротний одход од чисто біографічної та текстологічної аналізи, але нічого остаточного поки що ще не вироблено. Проте, здається, ми маємо право вимагати од упорядчиків збірника та авторів статтів, щоб вони, маючи своє більш-менш певне знання, дали б нам дійсно систематичний огляд усієї плутанини германського філологічного руху. Для нас більш-менш ясна причина, чому це так сталося: для цього треба мати певне означення поетики, як окремої од історії літератури науки, вона і навпаки ще непевніша, ніж сучасна історія літератури. Під поетикою можна розуміти вчення про поетичну техніку взагалі, але для такої науки краще підходила б назва „теорія літератури“, проте в цій останній ми можемо встановити ще підвідділи: методологію літературознавства та його філософію, тоб-то зв'язок із загальним культурознавством (соціологією, етнологією і т. і.). „Поетика“— слово, що більш підходить для означення сукупності засобів поетичної творчості в окремого письменника. Можна під „поетикою“ розуміти ще й описову науку — опис засобів поетичної техніки в даній добі або генезу цієї техніки, але на нашу думку це не може бути окрема наука, це просто справжня історія літератури, правильно поставлена. Все тут залежить од правильного методу досліду, якого не набути, утворивши описово-теоретичну науку, бо опис і теорія не можуть мати спільного методу. Коли взяти це на увагу, тоді тільки 2 групи з усіх 14, вказаних в даній статті виправдають себе в поданій системі: „12. Теорія прози. 13. Теорія епоса“, решта ж безпосередньо стосується історії літератури.

Завдання описової поетики, як такої, виконує стаття: „Шимкевич. Роль уподоблення в строєнні лірической теми“, бо хоч назва її і припускає можливість деякого „теоретизму“ тоб-то спроб з'ясувати суть „уподоблення“ та його функції, але справді в статті тільки описуються різні комбінації, в яких ми зустрічаємось в ліриці з порівнянням. Стаття: „Федоров. Проблема стихотворного персвода“ дає більше суто теоретичного матеріалу, хоч і в ній уся суть в описі „казусів“ при перекладах. Вона тільки кінчається суто теоретичною постановкою проблеми з'ясування загальних принципів у співвідношеннях поміж тим, що піддається перекладу через свою „аналогічність“ мові і літер. особливостям перекладача, та тим, що цілком з цим розходиться. Розв'язання проблеми ми тут не знаходимо.

Далеко цікавіша через принципіальність висловлених автором думок стаття: „Ларин. Учение о символе в индийской поэтике“. В цій статті оповідається теорія „dhvani“, тоб-то теорія „затаєного ефекта“, що його повинна мати кожна справжня, висока поезія (на думку індусів). Індуси вважали, за Лариним, поезію метафоричну за грубу, недовершену; тільки там, де може йти мова про рацію емоціонального суггестивного символізму, вони вбачали чисту поезію. Не важко помітити, що Ларин цілком погоджується з думками індуських вчених. В цій маленькій рецензії не можна докладно торкнутися усіх проблем, що їх зачепив у своєму викладі індуської теорії Ларин, тим більше, що питання про правильне тлумачення думок індусів вимагає розв'язання передусім з боку індологів. Але одне можна сказати одразу ж: не можна говорити про такі теорії індуські по-за межами суто філософської аналізи індуського світогляду. Важливо з'ясувати напр., до чого ближче ця теорія — до звичайного містицизму чи до своєрідного дуже витонченого „формалізму“, що знайшов якісь ще зовсім відомі шляхи вивчення поетичних ефектів? Взагалі ж з Лариним не завжди можна погоджуватись, бо, бажаючи з'ясувати „учение о символе в индийской поэтике“, він ніде не показує, як він сам розуміє, що таке символ і чому він вживає цього терміна. Індійська термінологія, як він і сам це зазначає тільки віддалено нагадує цей термін. Але тут річ не в простім підборі більш-менш вдатного сучасного терміну для старо-індійського, річ тут у тім, що розуміння „символ“ є кардинальне і в даному разі, і взагалі в естетиці. Як слушно зауважує Фолькельт „символ“ є поняття, що „in Mittelpunkte der Aesthetik“ стоїть (J. Folkelt. Der Symbol-Begriff in der neuesten Aesthetik, ст. 120). Але найважливіше те, що цей

термін ніяк не можна вживати без великих пояснень, бо він знаходиться ще в стані свого вироблення: як видно з того ж Фолькельта поміж розумінням символу напр. у Лоше чи у Фідлера мало спільного. В зв'язку з цим мабуть стоїть і те, що Ларин разом з індусами трохи нехтує „метафоричністю“, як одним з видів поетичного ефекту. Наводячи такий приклад (в рос. перекладі)

В самоцветах высокая девичья грудь
Ниспадают жемчужные нити
Темен жемчуг от алое...
Кто не охвачен любовью.

Ларин каже: „У индуса это четверостишие вызывает длинную цепь образов: бурно-клубящиеся облака, дождевые струи и стекающие в отблесках темной грозы капли... сезон дождей, когда кончаются религиозные деловые и всякие странствия, когда возвращаются истосковавшиеся — все мужья и влюбленные к своим подругам. Но все это не вереница припоминая, а та значимость образа, которая обусловлена поэтической традицией. Ее надо считать данной для тогдашней литературной среды, а не при-мыслимой: Еще ведийские поэты говорили о грозах, как „песне возвращающихся женщин“. (41 ст.) (Підкреслення моє. Б. Н.). Проте це останнє виразно вказує на певну метафору, що утворилася була на ґрунті своєрідної асоціації уявлень і вказаний уривок по суті є тільки „ускладнення“ цієї метафори, джерело якої заховано в традиції. Напевно і в багатьох інших прикладах, наведених у статті Ларина, можна було б викрити їх походження од тієї чи іншої метафори, захованої од нашого ока в старовині поетичного минулого індусів. Мабуть тільки полемізм міг зумовити авторову тенденцію показати повну й принципову одмінність емоційного суггестивного символізму од метафоричного.

Цим же мабуть пояснюється й загострення тези про 3 різні категорії рації в слові: 1) номінативної, 2) метафоричної, 3) суггестивної, бо Ларин підкреслює, що такої думки однаково додержуються й індуські, і сучасні лінгвісти. Авторіві це потрібно, щоб показати, що „метафоричність“ є тільки одна з незначних можливостей в питанні про символічність в мові і поезії. Але, коли підходити до цього питання без усякої наперед узяті думки, — цілком очевидно, що всі 3 вказані функції семантеми (значіння певної мовної одиниці) ми розрізняємо тільки із суто-методологічною метою, бо реально вони всі об'єднуються у спільному єдиному по суті акті усвідомлення даного явища через дане слово чи якийсь інший мовний контекст. Розкладати ж цей реально єдиний акт на окремі частини, що вони ніби то й фактично існують цілком осібно, — це означало б переносити умовні методологічні ділення у сферу реальної дійсності, тоб-то привело б нас до відомої логічної помилки.

Проте стаття Ларина має велике значіння, оскільки виразно вказує на певні досягнення індуської поетики, досягнення, що тою чи іншою мірою можуть бути корисні і тепер для нас. Взагалі попри всі означені вище хибі в системі й методах — збірник од цього ніскільки не втрачає ні своєї ваги, ні певної цінності, як зразок спроби спеціальних студій суто теоретичних проблем літературознавства.

Б. Навроцький

Аристотель. Поэтика. Перевод, введение и примечания Н. И. Новосадского (Государственная Академия Художественных Наук, Классики Искусства, выпуск I). „Academia“, Ленингр. 1927. ст. 120.

Появу на світ нового російського перекладу „Поетики“ не можна, очевидно, з'ясувати малою приступністю давнє-грецького оригіналу, бо, крім неточних і добре таки перестарілих перекладів Ординського (М. 1854) і Захарова (Варш. 1885), є вже цілком пристойний переклад Апельрота (М. 1893), не лічачи численних німецьких, французьких і англійських перекладів, якими особи, що справді цікавляться Аристотелем і античною поетикою, здебільшого можуть користатися. Тому треба думати, ГАХН випустив поему Аристотеля не заради того, що це саме Аристотель, „гігант думки“ (вислів Маркса), а заради того актуального інтересу, який сам зміст „Поетики“ може мати для широкіх кол за наших часів, коли питання теоретично-літературного порядку притягли надзвичайно широку увагу до себе. І справді читач, що вперше познайомиться з поетикою, знайде в ній багато цілком несподіваного. А вже звичайно уявляють собі учіння Аристотеля про поезію як догматичну й нормативну систему, як пильно продуманий і суто-раціоналістичний збір абстрактних „правил прекрасного“; не дурно ж псевдокласицизм

XVII і XVIII віку в кожному спірному питанні посилався на „правила Аристотеля“! Справді, початки всього цього в Аристотеля є, але власне тільки початки; а крім того ми знаходимо в того ж Аристотеля початки зовсім інших теоретично-літературних учнів, що стали самостійно розвиватися аж за нових і новітніх часів. Такі зокрема:

1) Теорія органічної еволюції літературних жанрів (Брюнетьер); не можна не звернути уваги, що Аристотель дивиться на твори словесної творчості — як на організми, які розвиваються аналогічно до органічного розвитку всякої живої істоти: „Трагедія потрохи розрослася, бо поети розвивали те, що в ній родилося і, зазнавши багато змін, вона зупинилася, досягнувши того, що лежало в її природі (гл. 4, ст. 45); з цим зв'язана теорія „органічної суцільності“ поетичного твору, що дійшла найяскравішого виразу в естетичній концепції Гете і має досі велике поширення в Германії (Ерматтингер, Печ, Гирт і ін.): „Фабула в епосі і драмі повинна групуватися довкола одної суцільної і закінченої дії з початком, серединою і кінцем, щоб, подібно до єдиної цілої живої істоти, викликати властиву їй приємність (гл. 23; ст. 70);

2) біологічна теорія художньої творчості; розглядає кожне мистецтво, як „наслідування“ (ми б сказали: „відтворення“, „відображення“) дійсності, і зіставляє його з загально-біологічним „інстинктом наслідування“: „як здається, поезія створили взагалі дві причини, притім природні. По-перше, наслідувати властиво людям з дитинства; вони відрізняються від інших живих істот тим, що мають великий нахил до наслідування, і перші знання людина дістає через наслідування. По-друге, наслідувати приємно усім“ (гл. 4, ст. 44); як відомо, ця концепція, яку надзвичайно трудно зв'язати з загально-нормативним напрямком аристотелівської (і псевдо-класичної) поетики, зробила великий вплив на Чернишевського (див. його збірник статтів „Естетика и поэзия“ 1893, ст. 91: „Перша мета мистецтва — відтворення дійсності“), і через Чернишевського — на Плеханова;

3) формально-композиційна аналіза, яка в самого Аристотеля переведена ще досить примітивним способом (без розмежування сценічних і власне-літературних елементів композиції, пор. гл. 10 — 12, 18, 23 — 24), але якій Аристотель готовий надавати великої принципової ваги: „Ріжницю і подібність між трагедіями треба визначати, може, не у відношенні до фабули, а беручи на увагу подібність зав'язки і розв'язки“ (гл. 18, ст. 62);

4) „лінгвістична“ поетика Потебні і Шпета, що проводить аналогію між мовною одиницею взагалі (словом) і поетичним твором; на жаль, відповідне місце „Поетики“ (гл. 20, § 11) перекладач зрозумів хибно; цитуємо його, керуючись німецьким перекладом Зуземіля (Ляйпціг, 1865): „Слово (logos) має двояку єдність: або воно значить щось єдине, або ж єдність (значіння) створюється структурним зв'язком, що єдне багато; от, напр., (вся) Іліяда є словесна цілість, об'єднана структурним зв'язком, а слово „людина“ має єдність, скільки воно висловлює собою одно поняття“.

От у цих початках найрозмаїтіших теоретично-літературних концепцій і полягає актуальна цінність „Поетики“ Аристотеля, а не в тій її частині, яка стала основою для нормативних учнів нового часу, і яку ми маємо право одкинути, бо вона стоїть на порівнявчому вивчанні літературних творів зовсім іншої культурної епохи і не може, значить, мати нормативне значіння поза її межами.

Про стійність перекладу (перекладач — визначний московський еллініст) говорити не будемо; впровідна стаття й примітки, не претендуючи на повність, дають все конче потрібне для розуміння тексту. Трохи вражає надмірно барвистий стиль у впровідній статті (наприклад: „Шиллер, этот гениальный поэт, сам переживший тайну поэтического творчества... ст. 26). В книзі цінна бібліографія.

В. Державин

Творческая история. Исследования по русской литературе. Редакция Н. К. Пиксанова. Издательство „Никитинские суботники“. М. 1927. 248 стор.

В сучасній науці літературознавства вивчення різних боків т. зв. „творчої історії“ — зовнішньої історії твору, історії тексту, еволюції художнього стилю, історії образів то що — є одним з важливих чергових завдань і в той же час своєрідним методом дослідження.

Названий вище збірник саме й являється першим підсумком робіт молодих літературознавців, що, групуючись навколо проф. М. К. Пиксанова, „приймають доктрину творчої історії“, якої сам він є одним з найвидатніших представників. „Творческая история поэтического произведения — вот тот предмет и метод, каким объединены все статьи нашей книги“, зауважує редактор (с. 3), і в цьому відношенні збірник заслуговує на велику увагу.

Сам проф. Пиксанов, що є автором цілої низки надзвичайно цінних робіт над Грибоедовим, знайомить нас на цей раз з творчою історією ідейного змісту комедії,

з еволюцією її ідеології „внутри разновременных редакций“, причому світогляд та ідеологію Грибоедова він розглядає на тлі епохи, порівнюючи з ідеологічною спадщиною інших письменників того часу. На думку автора, в комедії нема „глубокой философской идейности“, але вона насичена „идейностью социально-политической“. Остання ж — як доводить автор на підставі вивчення первісних нарисів п'єси — склалася раніш і незалежно від безпосереднього впливу декабристів: „весь идеологический корпус был готов до встречи с декабристами“. Збіг ідеології Грибоедова та декабристів є лише наслідком і доказом їх соціального споріднення. Таким чином в цій статті проф. Пиксанова знов маємо цікавий перегляд грибоедовської традиції, свого роду „переоцінку цінностей“.

В статті В. Стефанович (из истории „Кавказского Пленника“ Пушкина) знаходимо цікаві спостереження над повільними, своєрідними змінами тексту поеми — в залежності від зміни художніх планів Пушкіна, — спостереження, що цілком ґрунтуються на детальному вивченні чотирьох автографічних списків „Пленника“; заслуговують також на увагу приклади використання Пушкіним, в процесі творіння поеми, власних первісних її начерків. Взагалі, стаття оживляє здавалось би вже мертві рукописні рядки і певною мірою розкриває перед читачем деякі з художніх засобів молодого поета.

Г. Фрид в статті „История романа Пушкина о бедном рыцаре“, на ґрунті трьох рукописних текстів, встановлює весь творчий шлях поета в творінні цього віршу. Автор дає досить вдалу реконструкцію первісного вигляду роману та наочно показує, як Пушкін — в наслідок еволюції художнього задуму — трансформує весь вірш з „середнього стилю“ у „високий“, одкидаючи більшість побутових та історичних деталей. Проте навряд чи всі текстуальні зміни, що повинні були „скрыть всякие намеки на боготать“ (в яку закоханий був „бедный рыцарь“), викликані були тільки еволюцією задуму: не треба забувати про добре відомі поетові причіпки миколаєвської цензури. Стаття обминає природне питання про те, що ж було одправним пунктом „Баллады о Рыцаре, влюбленном в Деву“, як висловився колись сам Пушкін. Безперечно, основний мотив „баллады“ веде нас до відповідних католицьких легенд середньовіччя, що знайшли собі місце хоча б в відомих Legenda Aurea, Dialogus miraculorum та інш. і мали вже відгуки і в нашому старому письменстві. Нагадаємо, що в деяких списках т. зв. „Великого Зеркала“ є оповідання, як богородиця визволила від диявола войовника, який що-дня виголошував Ave Maria¹⁾.

Р. Маторина (Из творческой истории образов „Грозы“), аналізуючи поправки та зміни рукописних текстів „Грозы“, уважно стежить за творчою історією образів Катерини, Бориса (почасти інших). Головний, досить переконувачий висновок статті той, що первісна розробка п'єси „пощедшая было по линии быта, была изменена в последующих редакциях и заострилась в сторону мистицизма и внутреннего трагизма личности“ (с. 206).

В статті Л. Поляк (История повести Тургенева „Клара Милич“), де — за браком відповідних матеріалів — „творчої історії“ дуже мало, найцікавіше зрівняння життєвих прототипів з літературними образами повісти, що до її художнього задуму спричинилася справжня „посмертна закоханість“ магістра зоології Аленіцина в артистку Кадміну. Для характеристики останньої можна було б розшукати ще деякі цікаві деталі в провінційній пресі; наприклад, після її дебюту в Київі один з рецензентів писав: „Г-жа Кадмина — молодая, прекрасная брюнетка с парой кинжалов вместо глаз... О подробностях исполнения... ролей Амперис и Азучены я говорить не стану, скажу только, что я видел перед собой настоящую дочь фараона и настоящую цыганку“²⁾.

А. Цейтлін („Счастливая ошибка“ Гончарова как ранний этюд „Обыкновенной истории“) занадто перебільшує роль названої повісти Гончарова в відношенні до його першого роману. Схожість цих творів не йде далі одного любовного епізоду (це визнає й сам автор, ст. 146 — 147), різниця ж в матеріалі, літературних засобах та ідеологічному змісті така велика, що вважати їх за першу та останню ланки в творчій історії одного художнього задуму — цілком неможливо. В кожному разі, „творчої історії“ тут нема, як погоджується й сам автор на останній сторінці.

В такому ж стані, як А. Цейтлін, опинився і Р. Аванесов (Достоевский в работе над „Двойником“), що на підставі двох редакцій повісти та нотаткових книжок Достоевського силкувався виявити творчу історію „Двойника“, але прийшов до висновків, що друга редакція є таж сама перша „минус известное количество страниц“, що вона не має творчого, органічного характеру, є випадкова, а „исправление Двойника... было механическое, неорганическое, нетворческое“ (с. 189 — 190). Мимохіть виникає питання: чи не є останні дві статті, що показують в розглянутому ними матеріалі цілковиту відсутність творчої історії, певним дисонансом до загального напрямку та характеру збірника під

¹⁾ П. Владимиров, Великое Зеркало. М. 1884. Додаток другий, стор. 7.

²⁾ „Киевлянин“, 1878 р. № 106 (7/IX).

назвою „Творческая история“, хоча виконані вони за однаковою з іншими статтями метою та мають в собі чимало цікавих спостережень? „Каждая отдельная статья ответит за себя, как сможет“, слушно зауважує проф. Піксанов у своїй передмові, але за всі статті в цілому, за їх добір відповідає редактор, до якого ми й звертаємо наше питання.

Однак, не дивлячись на деякий зазначений „дисонанс“, в цілому розглянута книжка становить відрядне явище. Ті нові фактичні дані, що є в окремих її статтях, без винятку збудованих на свіжому матеріалі, та науково обґрунтовані, хоч і не широкі, висновки більшості з них є цінний вклад в історію російської літератури XIX століття; але методологічне значіння збірника значно ширше: воно виходить далеко за межі одної тільки літератури — в широке поле загального літературознавства. Можна широко побажати скорішого продовження цього прекрасно задуманого та добре виконаного видання — тим більш, що в розпорядженні редактора є вже чимало готового відповідного матеріалу (с. 4—5).

О. Назаревський

Валеріян Поліщук. Пульс епохи (конструктивний динамізм чи войовниче назадняцтво ДВУ — 1927, Ц. 1 крб. 50 коп.

Книжка є збірником більш менш звичайних статей (полемічних і критичних), що у більшості були вже друковані чи то в „Авангарді“ чи інших книжках Поліщука. Видавання таких полемічних збірників треба вважати за доцільне так з історичного як також літературного боку, через те, що слідкувати за журналами важко, а широкі кола радянського суспільства видатно зацікавлені у всіх моментах нашої літ. дискусії. Зокрема видавати ці статті як деяку цілість із розвитку поглядів письменників на проблеми сучасної укр. літератури дає змогу оцінити інтелектуальний розвиток та ідеологічне загартування авторів-борців із завзяятих боїв на позиціях нашої жовтневої літератури. Валеріян Поліщук має свою оригінальну позицію: він так би мовити — поміж лініями фронту, але в позиції так добре окопаній й забліндажованій, що ваплітовські, неокласичні та академічні гранати його не вбили, що найбільш тільки тимчасово не давали йому змоги вийти на арену бою. З другого боку, його „позиція“ хоч зв'язана з позиціями Вуспа — є окремим корпусом, що допомагає Вуспові, але уважно дбає за свою „операційну незалежність“.

Із цього так-би мовити — незалежного становища Поліщуківських озброєних сил витікає також його ідеологічно-теоретична платформа, хоч можливо також, що — на його погляд, ця його позиція є визначена власне — його ідеологічно-теоретичними висновками. Але ми вважаємо, що ідеологічна позиція Поліщука виникає із цієї фактичної позиції „поміж лініями фронту“, що в ній він знайшовся з початку самого розвитку літ-боїв. Ну, що ж — буває так, що людина попаде у міжфронтову смугу...

Рецензована книжка „Пульс епохи“ власне характеризується тою позицією.

В. Поліщук дуже енергійно та темпераментно стріляє по ідеалізму П. Тичини та по ухилах М. Хвильового. Не завжди він у тих наступах на висоті полеміка; дуже часто проскакують у ній надто особисті тони, і це зменшує цінність таких статей, як от: „Задьористий гімназист Хвильовий у ролі критика“ „Літавангарду“. Група статей (1—5) стор. 16—38. Зокрема це треба підкреслити що до П. Тичини.

Більш переконує та частина книжки, де В. Поліщук розправляє з неокласиками і з тими традиціями укр. назадняцтва, що доволі міцно засіли протягом 1924, 1925 і частинно 1926 р. у деяких наших журналах.

Тут із В. Поліщуком можна погодитися на всіх 100%. Він має рацію коли піддає сумнівом так зв. „європейськість“ та „класичну культурність“ Зерових, Дорошкевичів і т. д. і тим більш в умовах сучасної України.

На цьому мала увага або екскурсія в теорію: „Культурність і європейськість“ поняття цілком умовні. Наші „класичні“ неокласичні культурники могли б бути світилами в процесі розвитку укр. культури постільки, постільки не було б Жовтня. Жовтень увів деякі корективи у культурний багаж неокласиків і культурних хуторян підлитий означеним надконсервативним та класово дрібнобуржуазним сосом. Цей „сос“ став сьогодні худий, його видатно менше, бо наші маси вирости колосально й вмють уже відділити — де „чудова форма без пролетарського змісту“ і де також „гарна форма з прол. змістом“...

Вертаючи до книжки В. Поліщука — необхідно сказати що його скептицизм і критичність що до культурного прометеїзму Зеров-Дорошкевичів і т. д. аж надто угрунтований, і що більш, темпераментна полеміка проти них, є певна заслуга автора. Тим більш, що це пише людина, якій надзвичайно часто закидувано хвостизм що до революції, людина, про яку писано, що вона „примазується“ до авангарду пролетаріату і т. д.

Цінні матеріали є також у частині книжки проти Донцова, Маланюка і т. д. Це частина „Літературна лінія укр. фашизму“ (стор. 109—115). Не таку полемічно-теоретичну вартість має та частина збірника, що в ній В. Поліщук виступає в ролі агітатора за верлібр та динамізм. У цій частині, цікаві для масового читача абзаци із історії верлібру. Для професіоналів літератури це невинні популярні вправи, що аналізують окремі процеси, але не подають синтези „проблеми верлібру як продукту українізації суспільних форм сучасності“. Що повстання верлібру зв'язане з розвитком міст і з боротьбою із літер. рутинізмом або шаблоном, з консервативними формами літпродукції — це факт. Але: пропагувати верлібр за останнє слово сучасного худ.-літер. вислову — на наш погляд — позиція вузька, одностороння.

Хай Поліщук найбільш знаменитий наш верлібрист; але чи кинемо ми на нього анатему, коли він піднесе нам цикл таких рев. сонетів, що Зеров навіть на них „підкинути“ не посміє? Чи маса читачів зустрівла-би менш вороже такі сонети, ніж не цілком досконалий, — далекий від уїтменської та вергарнівської досконалости верлібр Поліщука? Нам здається — зустрівла би з радістю!

Через те, надто перегнутий смак чи настрої що до верлібру ми вважаємо за особистий погляд автора, і до цього досить односторонній.

Ще більш „шванкує“ теорія динамізму, але у короткій рецензії не можливо взяти її „за роги“. В цілому книжка „пульс епохи“ цікава, зокрема для познайомлення з темпом росту В. Поліщука як ідеолога, вона жива темпераментом і Валеріянівською зворотливістю. Коли у цьому виявляється „пульс епохи“ — то ми годимося на назву цієї книжки. Коли читачі книжки інакше зрозуміють поняття „пульс епохи“, трошки ширше, то ясно, що ця книжка тільки: один удар пульсу епохи.

15/IV.27.

Волод. Гадзінський

Василь Стефаник. Вибрані твори. Упорядкував Арк. Любченко. Дитяча бібліотека українських письменників за редакцією В. Арнаутова та О. Попова. Державне Видавництво України. 1927 р. стор. 137.

Накладом Державного Видавництва України зібрав і упорядкував тов. Аркадій Любченко 20 маленьких оповідань Василя Стефаника, найвидатнішого тепер письменника Західної України. Кожне оповідання Василя Стефаника робить враження, немов би чарівний мистець витесував на камінні майстерним долотом найгарніші перли й коронки, які складаються у ніжну, делікатну, а сильну й гранітну суцільність. Тож не дивниця, що Стефаник на своїому ювілейному обході в Львові сказав, що його новелі родяться серед мук творчого болю. Кожна його найменша новелька заставляє його записати цілі жмути паперу, поки виринеться один коротенький навіть ескіз. І тому Стефаник, хоча працює на ниві письменства поверх 30 років, відносно випускає дуже мало своїх праць. Тридцять літ праці автора принесли нам невелику кількість його малюнків, але за це яка ж безмежно цінна якість.

Школою у Стефаника було його життя на селі у батька-селянина з Русова, Снятинського повіту. Тут він змалку приглядався злиденному життю селянської бідноти. Від дитинства врізувалися в його уяву образи гіркої долі цих хліборобів, що чорну землю своїм потом зливали. Наука соціалізму, що він її брав у перших починах радикальної партії, економічні студії в гімназії, за які переслідували молодого учня попівсько-панські шкільні власти, навчили його аналізувати класові суперечності й підхоплювати зрічнювання на селі. Гонений з гімназії до гімназії, опинився Стефаник при кінці гімназійних студій разом із Лесьом Мартовичем в Дрогобичі. Мартович мав уже за собою декілька сатиричних оповідань, як „Не-читальник“, коли талант Стефаника скривався ще за його ніжність і несміливість. На університеті розійшлися дороги обох друзів із шкільної лавки. Мартович віддався наукам уві Львові, а Стефаник поїхав на студії до Кракова, щоб підчас ферії віддаватися агітації посеред селян Снятинського й Косівського повіту.

У Кракові була тоді у розвіті ціла плеяда польських письменників і поетів під звісною назвою „Молода Польща“. Сердечним приятелем Стефаника став Пшибишевський, автор „Вігилій“, „Дітей сатани“ й других. Тоді почав вибиватися талан. Вл. Оркана, що в своїх творах описував життя селян із під Татрів, автора оповідань про Костку Наперського польського повстанця проти польських панів з часів Хмельниччини, звідний був уже польський поет Тетмаєр, та високо вибивалися поеми Виспянського. Очевидно зокрема запізнався Стефаник з творами Золі, Кнута Гамзуна, а Франка знав він обов'язково, як чинний член тодішньої радикальної партії. Й зразу в 1896 році загомоніло посеред кола близьких знайомих Стефаника, що він покинув агітацію, навіть свої університетські

студії, а взявся до писання творів. І справді він зарився в хаті свого батька, а переважно перебував в горах Карпатах, де в містечку Кутах над рвучим Черемошем переживав у крицеві форми свої початкові праці. Його перша збірка, „Синя книжечка“ викликала потрясаюче враження. Кожний почув велетня пера, який зразу став на рівні з найбільшими українськими письменниками, а імпресіонізм, як видимий знак впливу Пшибишевського, дав йому відмінну рису, якої не було ані у Франка, ані у Мирного, ані Федьковича. Так у „Синій книжечці“, як і в виданій Держвидавом України теперішній збірці під редакцією Любченка, бачимо, як в зеркалі, в найдрібніших нюансах всі протилежності галицького села. Читаючи „Катрусю“ перед очима бачиш маленькі жовтою глиною обліплени хатки сільського бідняка, відчуваєш його гострий біль, що немає за що лікувати свою любов дочку, розумієш прокльони його „Кам'яної душі“ на свою долю, й віриш що свій „нізельний палець віддав би він за здоров'я Катрусі“. Або „Кленові листки“, в яких закаменілий Іван „лупить до одвірка головою“, та тяжко плаче коли бачить що не може рятувати та доглядати хору свою жінку, а мусить бігти на роботу й тому приказує дітям, щоб мамі дали свічку в руки й засвітили, як би вона умирала. „Глибинь горя й безоглядна гострота...“

„Мамин синок“ це вже образець більш зажиточного газди, що може своєму Михайликові дати й яблуко й білу булку й грати з ним, а мати має час і вимити чисто свого синка й сорочечку дати й поясок, шоби „всі дивилися й казали, який Андрійко красивий“. В оповіданні „Суд“ змальовує Стефаник криваву бійку бідних і багатих як вислід накопленої злости злидарів проти багачьких синів, яких і на весіллі садовлять на першому місці. Оповідання „Май“ з'ясовує покірне дозидання „мільйонів мужиків“, що уміють довго й терпеливо стояти, чекати, коли пан-поміщик є в „Канцелярії“ або проходиться по біленьких, чистеньких стежках панського городу. У красках Стефаника виходять мужики в їх старих хатах, „з бабою, волами, з коровою з моргами поля, або й ці що „жебраками плодяться“ „без худібки й без нивки“. Життя в містах Стефаник не береться писати. Не знайдеться у його ані одного образка з робітничої праці, хоча в його околицях є саліни й копальні нафти в Печеніжині, та живуть залізничники. Неслідний у його зв'язок між робітниками й селянами так, як це маємо у Франка „Борислав сміється“ чи других новел.

Сільські типи Стефаника хоча биті горем, придавлені тяжким камінням не долі все ж таки прагнуть з'єднатися збірно, колективно заситися з нуждою й горем. І в „Давнині“ дід Митро, баба Митриха й Базько мають заслугу перед селом; бо від них походить зачаток читальні, збірних сходин у селі; в його хаті почалися читати спільно книжки, що правда „божі листи“ та „Луці заливайки“ але всеж такі книжки й збрали в перші збірні наради. Патріотів з міста викпиває Стефаник в одному тільки образцеві „Такий панок“. Цей панок лупив селян за час своєї служби, а коли пішов на пенсію на старості літ, рішився бути із „народодолупця“ — „народодолубцем“.

Велика шкода, що Аркадій Любченко не зазначив у „вибраних творах“ дат, з якого року й часу походять поодинокі Стефаникові оповідання. Брак дат не дозволяє орієнтуватися в історії Стефаникової творчості. А в збірці вміщені оповідання й з перших часів з 1897 року й двадцять років пізніше, наприклад, надзвичайно сильний ескіз з імперіалістичної війни „Дитяча пригода“ або „Марія“ й ще раніш наприклад „Дід Гриць“. Вся збірка складена є дуже влучно. У ній відбивається в цилій силі вага Стефаника цього співця „чорної жури“ що блистів з „сивавим немилосерднім оком“, співака „мужицьких сердець“, що тріскають з болю, як оця синя баня“ та поета безмежних ланів та моря сонця.“ Із цілої збірки б'є яскравішими фарбами вся могутність слова нашого „сина землі“, Читати її будуть не тільки діти, але й дорослі.

Я. Вітик

А. Головка. Бур'ян. Повість. Дер. Вид. Укр. 1927 р. 354 ст. Ціна 1 крб. 50 коп. Потяг до великої повістярської форми, що прийшла на зміну шкіці, етюда, новели, дав у російській літературі кілька видатних творів Гладкова, Либедінського, Федіна й ін. У нас цей потяг також цілком виразно позначився, але ми маємо ще небагато. „Тюнгуй“, „Американці“ Досвітнього, „Реванш“ Панча, „За плугом“ Чередниченко — оце, здається, й усе. Тим помітнішою є поява великої повісті. А. Головка „Бур'ян“.

Автор добре знайомий читачам своєю збіркою. „Можу“ 1926 р., де цілком визначився круг його літературних інтересів. Село в боротьбі з німцями, гайдамаками, білими („Пилипко“, „Червона хустина“, „Червоний роман“), часи голоду на селі („Дівчинка з шляху“, „Можу“), наймитство („Товариші“, „Пасинки степу“) та ще культурні паростки, що виростають з бідарських шарів селянства („Зелені серцем“) — тут скрізь майже село.

Не покидаючи сільського ґрунту і в новій повісті, Головка розкриває тут нову сторінку сільської пореволюційної дійсності — мирну, так-би мовити, внутрішню боротьбу, що затихнувши підчас військового комунізму, з новою силою розгортається, коли запановує НЕП. Ясна річ, це боротьба не одверта, а замаскована. Куркульська частина села мусила всіх заходів вжити, мусила скористати зі всіх потайних пружин для свого відродження, а НЕП, взявши курс на економічно-міцного селянина — середняка, давав можливість часто й глитаєві застосовувати себе до цієї категорії й таким чином роз'язував йому руки. По глухих закутках республіки куркулі перетягають на свій бік всю місцеву владу, розкладаючи й деморалізуючи її. Поширюється „димовщина“. Ми добре знайомі з нею з голосних судових процесів Миколаївського, Першотравенського та ін.

Картину саме такої „димовщини“ дає Головка в „Бур'яні“ в надзвичайно яскравих фарбах. Це чи не перша спроба в нашій літературі показати цю болячку на державному тілі з такою повнотою. Щось подібне, але в невеличкому масштабі можна найти хіба в Панча „Там де верби над ставом“.

Сюжет повісті такий: Колишній червоний партизан, потім червоноармієць і політком Давид Мотузка повертається в рідне село. Тут він застає картину повного свавілля й злочинів місцевої влади, що нагадують гірші часи дореволюційного ладу. Товариш Давида за партизанщини Матюха, ставши головою сільради й партійним, зовсім переродився. Він поріднився з куркулем Огрим і став центром темної організації, куди ввійшли куркуль Гнида, Голова КНС, начміліші Сахновський, Секретар Райпаркому, міліціонери й ін. Компанія організувала крадіжку коней у селян, відбрала млин від КНС, провадила шахрайські операції в кооперативі, піячила, гвалтувала жінок і жорстоко розправлялась з кожним, хто наслідуювався піднести голос проти всіх цих бридот. Куркулі володіли землею, як і раніш (бо землевпорядкування злочинно відтягалось) й хвалили „совіцьку владу“, хати-читальні не було, школа стояла зруйнована, а затуркане село мовчало, гадаючи, що така вся влада. Прибувши на село, Давид зразу починає боротьбу. Круг нього скупчується гурток активних незаможників і наймитів — дівчина Зінька, Яким, Тихін, Гордій, Ілько. Давид прилюдно виступає проти Матюхи, пише кореспонденцію до „Голосу праці“. Відчувши небезпеку, особливо коли до рук Давида потрапляє лист конкрада Кушніренка з тюрми, що компромітує декого, згряя вирішила знищити Давида. Складаються плани. Давида хочуть посварити з його приятелем Тихоном на ґрунті ревнощів, щоб потім скласти на цього вину, вбивши Давида. Але цей план не здійснюється. Тоді вирішено симулювати пограбування кооперативу; підкинути крам Давидові і його товаришам й заарештувати всіх. Зінька та Ілько попередили Давида про небезпеку, проте його заарештовують. Сидячи в льоху, він зазнає нелюдських катувань. Далі виступає Зінька, що виявила надзвичайний героїзм. Коли Давида виводять вночі в шелюги для розстрілу, вона з хлопцями поспішає на допомогу і хоч трохи спізнюється, проте рятує життя Давидові, а потім приводить загін ДПУ, що має ліквідувати злочинну діяльність хижаків і викопати цей шкідливий „бур'ян“.

В повісті поруч з розгортанням основної дії дається місце й побутові. Тут і праця жінок (прядка з відповідною виробничою термінологією), і порожні розваги, не зачепленої ще культурним процесом молоді („поляпас“), і ворожитство, і просторі картини гостювання з п'яними розмовами, з розказуванням снів, і життя в'язниці з її звичаями то-що. Все це нагадує детальністю описів ще Нечуя Левицького, а загальна ситуація боротьби двох сил на селі, ба навіть окремі сцени й вирази дозволяють провести паралель з повістю Грінченка „Під тихими вербами“ (нарада куркулів, план посварити Зіньку з Грицьком, метод боротьби — „по мордці“, у Головка — „у морду“).

Повість треба визнати в цілому розтягнутою від переваги статичних мотивів над динамічними. Сюди належать:

а) зайва описова деталізація й обтяженість сюжету елементами, що безпосередньо з ним не зв'язані, напр. розтягнутий опис тюрми, пришитий до повісті білими нитками;

б) тематична тавтологія, коли автор без потреби нагромаджує однорідний матеріал (знайомство з злочинцями Матюхи), або розгортає синонімічні мотиви: напр., в плані теперішнього й минулого; прийом дуже характерний для збірки „Можу“;

в) безперестанні спогади героїв за всяких обставин; майже всі вони з будь-якого приводу і без приводу поринають у своє минуле. Ці спогади не мають експлікативної функції, нічого не пояснюють в теперішньому. Іноді в них вставлено ще нові спогади, вже в третьому часовому плані. Крім фрагментарного знайомства лірично зафарбленого з біографією героя, ці вставки нічого не дають.

Є й зовсім зайві місця; це — другий план вбивства Давида (Данька), що потім за нього не згадується з усім.

Натомість, деякі місця повісті не досить освітлено або й зовсім випущено важливі реалістичні подробиці, напр., куди дівся Ілько після катування, яка доля Кушна-

ренкового листа, що таку важливу ролю відіграє в повісті, куди поділи раненого Давида й ін. В плані реалістичного розгортання сюжету ці моменти сприймаються, як недогляди автора або невмотивовані пропуски.

Повість не доведено до очікуваного кінця. Ми прощаємось з Давидом тоді, коли він лежить в шелюгах застрелений і тільки пізніше довідуємось з короткого листа Зінки, що Давид не вмер і що вона довела до кінця його справу. Але цю диспропорцію сюжетних компонентів можна пояснити й виправдати цілком слушним бажанням автора запобігти шаблонового мелодраматичного кінця, коли б він став детально описувати покарання злочинців і свята переможців.

В другій половині повісті автор помітно починає користатись прийомом штучного сюжетного ускладнення з пануванням випадку. Таких фактів можна назвати кілька:

а) Данюша Огіренко губить Кушніренкового листа, а цей лист випадково потрапляє до наймита Ілька;

б) Зінка, Матюшина наймичка, випадково підслухає про змову й повідомляє про це Давида;

в) Давид тікає вночі, але його все ж таки впіймали (бо коли б він утік, то тут мусила б скінчитися повість, а до кінця ще далеко);

г) Зінку спіймали коло льоху в той час, коли вона передавала Давидові план нападу й прислухалася до його „глухого замогильного“ голосу;

д) коли начміліці готується вчинити насильство над Зінкою, у вікно хтось кидає камінь; замішання й Зінка утікає; цей факт врятовує Давида від неминучої смерті;

е) нарешті, Зінка, хоч і спізняється, але лише настільки, щоб Давида тільки поранено, а не забито.

Тут скрізь панує випадок. Цими моментами тематичними повість Головка межує з прийомами авантурного жанру. Створюючи драматичну напруженість по лінії цих сюжетних ускладнень, автор очевидно роз'язував проблему сюжетності, що є тепер такою актуальною.

З характерами пощастило авторові більше, ніж у першій книжці. Це вже не бліді тіні людей, а живі. Таким є Давид, твердий, послідовно-чесний в житті особистому й громадському, переконаний. Що - правда, було б краще, коли б він не вигукував своїм мучителям під час найтяжчих катувань „падлюки“, бо й герої мають слабості. Принадним духовно образом є постать наймички Зінки, що виявила справжній героїзм, рятуючи того, кого вона кохала, й ладна була навіть піти на саможертву, на моральну смерть для нього під брудними ласками начміліці. Вона й справу Давида доводить до кінця. Що до Матюхи, то його намальовано в перебільшено-відрапливих тонах, що нагадують якусь жадливу потвору. Автор не шкодує для нього фарб. Крім того, невідомо, що спричинилося до його морального переродження (отут здались би й спогади). Вже зовнішній портрет його є утрирований.

„В двері у в а л и в с я“ „(97)“. Сперлися обома руками на стіл, а голову втягши в плечі, грізно очима вп'явся в толпу. Стало тихо, як в усі“ (101). „Матюха с а т а н і в. Скривавлене обличчя хлопцеве й з очей страх — будили в ньому гостре чуття звіринячої ярости й хмільної насолоди. Од того заюшеного обличчя, од відчуття своєї необмеженої сили й влади над ними ніздрі роздувалися в нього й, здавалося, ловили пожадно пах теплої крові (ст. 265)“. Такими ж рисами зображено Сахновського і Тягнирядна. Остався не з'ясованим до кінця образ Марії.

Окрасою повісті є пейзаж, як і в „Можу“. Він завжди оживлений, часто увособлений. „Ночі осінні телились сірими ранками“, (35) „Вийшли тіні на взлісся, як табун чорних волів“ (46) „Вербі шуміли хором жіночим тужливим“ (17). Пейзаж гармоніє з життям і з настроями героїв. Іноді він виконує до того ще й ролю затримання дії (ст. 266).

В порівнянні з першою книжкою язык повісті стилістично став простіший. Ми не найдемо тут імажиністичних образів „Можу“ на зразок: „Крик життя синяки понабивав на моєму мозкові“ (51 ст.), або „покалав задумано погляд, як преспап'є, важкий“. Сфера, з якої автор бере свої засоби образowości, звузилася до селянського оточення: „В небі мов пшоно хто курчатам насипав“ (58) „Цілий табун вітряків прилетів звідкилясь і спустився отут“ (143) „Марія здвигнула коромислами брів“ (181) „Зіниці стали великі, які дві чорні пасльониці“. Епітети у Головка невишукані, здебільшого, апріорні: „жита буйнозелені“ „зоряні ночі“, „зелена ліщина“, „буйний степ“, „пекуча сльоза“, „глибоке прозоре небо“.

Головка добре знає селянську мову й уміє нею користатися. Такі вирази, як „одбатов, шматуряку хліба і ну його вмінати“, „торкнув гніду — підтюпачили“, „хряпнув хвірткою“, „буржуччя“ і т. д. надають певного колориту селянській тематиці Головка, так само як жаргонові злодійські слівця: „шльопнути“, „уркаган“, „жлоба“, „кіношка“

й ін. також викликають відповідні уявлення. Цілком даремно засмічує Головка свою мову чималою кількістю русизмів: „вронив“, „шустрий“, „возжався“ „вроки“, „кутюрма“, „товпа“, „грузний“ і просто непорозуміння: „шумовиння“ зам. галас, „хлипав повітря“ зам. хапав. Інша річ, коли русизми вводяться в мову селян: „що за народ такий без понятія“ (65). „Ціле заведеніє одкривається“, „Вдивленіє“, „це безобразія“. Помірковане офарблення селян. мови такими словами цілком доцільне, тоді як надмірне користання русизмами напр., у Винниченка з тією ж метою справляє неприємне вражіння.

На жаль, Головка не може відмовитись від деяких укоханих слів і мовних трафаретів, що ними рясніють сторінки повісті: „В даліні у вибалку руде село (9), „ствпи в даліні“ (10), „В даліні маячили хутори (10) і ще багато разів (11, 160, 249, 254, 299, 335, 354), „на сонячних гонах“, „на зоряних гонах“, „на далеких гонах“, „степові гони“; без кінця повторюються слова „хлюпнулись“ і „хвильний“.

Подекуди читання гальмується недодержанням ритму через несподіваний перехід на одноктакові фонетичні речення: „Заговорив повагом, | мов сірими в плузі | з двору | світанком | орати | виїздив“. „Щось гомоніли з рижим міліціонером, || що сидів | у шинелі || на лаві | од столу“ (259).

Неприємно вражають докучливі звукові повтори і збіги приголосних без будь-якої символічної ролі: „Ой, що ж ще й йй дома буде“ (159), „Хоч би ж он шпульку змотав“ (161), „Гордій іще казав, що чули й учора і вночі“ (321), „Приймак до дочки вдови Векли“ (241), „А в даліні, через долину далеко-далеко“ (297).

В збірникові „Можу“ у Головка були певні імпресіоністичні графічні засоби згідно з харак. стилем:

а) два шрифти для переходу з теперішнього в минуле, або з дійсності в світ мрій,

б) крапки перед і після фрази, як ознака логічної розірваності думки й викладу,

в) крапки й зірочки для розчленування оповідань на частини,

г) дужки, щоб давати в них коментарі й ліричні вигуків ніби від себе.

В „Бур'яні“ графіка стає соліднішою. Повість поділяється на розділи. Дужки зустрічаються рідко. Лишається ще дрібний шрифт для екскурсів у минуле.

Повість Головка в цілому є кроком у бік реалістичної манери й відхід від імпресіоністичного стилю першої збірки, що позначилася також то символізмом (Червоний роман) то сентиментально-ідилічним офарбленням (Пасинки степу).

Зміцнення реалістичної трактовки теми, згущення сюжетної динаміки, яскравіше окреслення дієвих осіб, гарний пейзаж, оце ті плюси нової повісті Головка, що зроблять її помітним явищем в сучасній українській літературі й забезпечать їй успіх.

Приємне вражіння справляє обкладинка своєю художньою простотою й майстерним вправленням емблеми нищення бур'янів (сапа).

І. Ізотов

Антін Павлюк. Осінні вири. Поезії. Книжка друга (1922—1926). Прага. 1926. В-во Обрій — Sirius. „Жовтневе коло“. Стор. 66 іл. 16. Ціни не позначено.

Ця невеличка книжка містить у собі 292 ліричні поезії, яким, на жаль, не додано оглаву, що утрудняє орієнтацію в їхній масі. Поезії об'єднано спільним емоціональним тоном, символізованим назвою книжки і спільною темою: „Я та всесвіт“. Отже книжка А. Павлюка дуже індивідуалістична, навіть егоцентрична, вона малює такий поетичний світ, де в центрі космосу поетове „я“. Яскравої поетичної індивідуальності А. Павлюк проте не виявляє, і всі його поезії більш-менш подібні одна до одної. Всі вони холодні, трохи риторичні і сумні — супокійним інтелектуальним сумом. Останній „ІЩ кїц“ дуже характерний:

і серце в біль... і слово в біль хилу.

Сніг білих мертвих снів... а тут весна безкраями,

і малим атомом життя Антін Павлюк.

Стиль Павлюкової поезії ще цілком ідеалістичний. Він становить якусь своєрідну відміну в циклі ідеалістичних стилів, поєднуючи в собі елементи досимволістичного примітивного ідеалізму з досягненнями новітньої імпресіоністичної техніки — вже посимволістичними. Перші (елементи) виступають іноді надто гостро і тоді маємо рядки подібні до цих:

Душа — напружена у край струна

ось - ось порветься, заридає.

(33 ст. писано 1922 р.)

Вірші, помічені 1922-м та 1923-м роком, аналогічних прикладів дають чимало. Стилеві А. Павлюка не можна відмовити деякої динамічності. А. Павлюк може навіть вилаяти

багно гнилих смердючих дір,
підголосків і міщанських канарейок.
Непу, чи підлиз, чи спекулянтів,
неньки Шаповалів і Петлюр.

(47 ст.)

Його лайка має соціальні причини і соціальне походження, хоч і плутане:

Як кола осикового б'ють
у могилу вашу —
зрозуміють внуки
що мою болючу і горбату путь.
Зрозуміють що робив,
горів чим
„анархіст“ і „сатник УНР“.

(ib.)

Характерна для А. Павлюка п'єса „Прощання (47 — 48 ст.), де він виявляє в одвертій формі свій поетичний світогляд. Він посилає „к чортам! В нічне провалля!“ критиків - батьків, саркастично всміхається з того, що про нього

напише Филипович: —
„сменовех цей
підлизується просто...
ну та й все“.

З приводу автохарактеристики — „глиняний такий“ формулює блискучу пораду

Вогню на глину!
ось і вся „банальність“....

Згадує науку війни:

Війна не вчила жартів...
На смерть: — все просто, ясно і суворо
відповідальність правдою жорстока...!

І призириливо перерахувавши формалістично-професійні терміни:

Все тут „верлібр“...
„тонічний“, „метром“, ... „дольнік“...
„захована строфа!“ „гвалтована рима“,

розпачливо скрикує —

Чуже, що син життям гвалтованим
гвалтованою долею,
кричить ось нині
не в класичнім Римі!

Поезій, де так одверто виявляється соціальна суть поетичного болю А. Павлюка, замало. Поет рідко коли зраджує властивий йому холод очей, від якого він іноді все ж відмовляється з запалом та без особливого успіху:

Ніколи не казав: „до краю“
не зраджу холоду очей...
Одна! Життя й борні бажую
одно: — любов горить, пече.

(48 ст.)

Ці рядки не переконують, бо перед ними був зовсім інший „Уривок“:

День по днєві в чорнее намисто...
будуть там разки ім чи роки...
Рушієм не був ти, анархісте,—
— : половинчастий такий...

(41 ст.)

А. Павлюк зацікавлює своїми стилізованими і символізованими натяками. Він уміє освіжити образ:

Озера: — очі зраджених коханок.

(ib.)

А звичайно подає нам думки — натяки, як у такій поезії:

Передодні

Неспокій довгих передоднів...
Гарячка... метушня чекань.
І враз,— розкрилася сьогодні
землі остання грань.
І враз... холодная пожежа,
що тільки біль... що серце — зло...
де в обрій замкнене безмежжа
полями смертними лягло.

(48 ст.)

Тоб-то абстрактно, безобразово.

Автора „Осінніх вирів“ захоплюють два моменти в житті, і перший то є напружене чекання — конання, як у наведеному зразкові.

Другий же буде напружений порив, як у „Меті“, де надхненно висловлено „напружений... упертий порив“, спрямований до того, щоб

Порвати жили, весла, хвилі, пута!
Перебороти все і в сіх, та досягнути...

(33 ст.)

Відчуваючи таке напруження, мимоволі запитуєш поета - анархіста словами Сосюри:

Скажи чому ти не червоний?!
Кому, кому твої вогні?

А вітер відповідь:

Нікому!

А вітер відповідь:

На всіх!

(„Махно“)

Шлях дальшого стилістичного розвитку А. Павлюкові лежить тепер у напрямку на імпресіонізм, на гострі півреалістичні, півабстрактні зломи натяків. Поезії 26-го року наше твердження ілюструють показовими спробами. Це хоча б:

З Верленом, з По тужив і пив...
і снів з Бодлером, щоб забуть!
а з мільйонами я жив
і з ними — спільна путь!

(35 ст.)

М. Доленго

¶ (Ромен Ролан. 14-е липня. Народне дійство на 3 акти. Переклад із французької мови С. Буда. Редакція та передмова С. Савченка. Універсальна бібліотека № 24. Державне Видавництво України. 1927. ст. 160, ціна 80 коп.

Історичні п'єси Р. Ролана належать до тої часті драматичної літератури, яка стоїть на межі між справжнім театром і „драмою для читання“, і це не тим, що в них мало

дії, — зовнішньої дії саме в „14-ім липня“ скільки хочете, а тим, що дія ця не має драматичного характеру: в ній нема ні зав'язки ні розв'язки, ні кульмінаційного пункту, і, що ще важливіше, нема діалектичного розвитку: окремі моменти дії не впливають з попередніх, а зміст їх цілком залежить від тих зовнішніх історичних подій, про які мова в п'єсі. Що до „14-липня“, то в цій п'єсі крім зазначених дефектів (дефектів з театральної точки зору, певна річ), є ще й інші. Бажаючи створити масову дію з участю юрби, автор мусів вивести на сцену велике число дієвих осіб, через що дія — в розмірно невеликій творі — дробиться між багатьма учасниками, з'являється чимало епізодичних персонажів, а головні „герої“ п'єси мало схарактеризовані і, що найважливіше, одірвані від дії, яка розвивається сама від себе: „герої“ беруть участь в дії, але не створюють її. В таких умовах авторові довелося, цього разу, відмовитись від свого звиклого драматичного засобу, з великим успіхом застосованого хоч в „Дантоні“, — від психологічного поглиблення й угрунтування політичних конфліктів між дієвими особами. В „Дантоні“, наприклад, психологічне протиставлення Дантона й Каміля Демулена — Робесп'єрові й Сен-Жюстові оживлює цілу п'єсу й створює видимість драматичної дії, в „14-му Липні“ цього нема: ворожі сторони (паризький нарід і захисники Бастилії) хоч і з'явлені на сцені, але не протиставлені одні одним. Захисники Бастилії з'явлені як люди з нікчемною енергією, хиткі і не здатні на серйозний опір; таке їх обрисовування відповідає історичній правді, але позбавляє їх всякого драматичного інтересу. Є, правда, боязка спроба оживити п'єсу за допомогою епізодичного персонажа — артистки Конта, роялістки й коханки маркіза Вентиміля, одного із захисників Бастилії, яка в рішучий момент переходить на сторону народу і робить замах на життя свого улюбленого; але весь цей мелодраматичний епізод так мало зв'язаний з основною дією, що, читаючи, якось навіть не хочеться його помічати. Загалом, акторові в „14-те липня“ нема де розійтися в межах своєї надзвичайно нескладної ролі; і це значить, що п'єса не театральна, не сценічна, що це — не історична драма, а тільки драматизована історія. Досить сказати, що експозиційна частина твору, що вводить читача в політичну ситуацію перед здобуттям Бастилії, займає весь 1-й акт, який становить майже половину всієї п'єси. Для читача це може й добре, а глядач навряд чи витримає.

Можна було б заперечити, що загальний революційний настрій, добре виявлений в 14-ім Липні, і відповідний до нього швидкий темп дії, зміна мальовничих сцен, піднесений тон мови і т. інш. можуть надолужити зазначені вище драматичні дефекти. Це до певної міри, справедливо; але треба мати на увазі от що: „14-те Липня“ без сумніву, — п'єса цілком революційна і навіть у великій мірі, агітаційна (пор. останній монолог Гоша), але назвати її соціальною п'єсою ніяк не можна. Дієві особи зв'язані із з'явленою в п'єсі політичною подією — здобуттям Бастилії — своєю участю в останній, своїми політичними переконаннями, цілою своєю ідеологією, але тільки ідеологією, а не реальними життєвими інтересами. Візьмімо для прикладу, одного з „героїв“, — скептика й резонера Гілена, що зовсім не вірить в успіх революції, переконання його в теорії надто егістичні, але в рішучий момент він є завжди в перших лавах повстання. Автор пояснює його поведінку чимось більшим, ніж стихійна поривна сила народного руху: колективною волею народу, яка кінцем-кінцем годиться з вимогами „світової справедливості“. Для класової свідомості й класової солідарності тут, очевидно, не залишається місця: причинний зв'язок між господарською структурою суспільства та його політичними вимогами для Р. Ролана так само неясний, як і для самих діячів Французької революції. Як останній, Р. Ролан хоче пояснити всю революцію за допомогою таких абстрактних понять як „справедливість“, „людство“, „розум“, не розкриваючи їх конкретної соціально-економічної бази. Звідси — ідеалізація „народних провідників“ (в даному випадкові, Каміля Демулена, Гоша, Марата), — ідеалізація неминуча, раз гадаємо, що вони діють в ім'я абсолютної справедливості; звідси і дуже недостатне і бліде обрисовування протилежного табору роялістів, які, на думку автора, були розбиті, головню, тому, що зневірилися в ідеї абсолютизму. („Ми давно вже не віримо більш у короля“, ст. 133), що до речі, навіть з історичною правдою мало годиться (на ділі, роялістам бракувало розуміння подій й організованості, а зовсім не твердості переконань). Звідси нарешті основна хибка Р. Ролана, як історичного драматурга, — чисто ідеалістичне розуміння історії, як „боротьби ідей“. Р. Ролан глибоко співчуває гнобленим класам, але не бачить справжньої суті й причини цієї експлоатації, і тому в соціальному аналізі описуваних подій він не багато відійшов уперед від такого старого романтика, як Віктор Гюго („Дев'яносто третій рік“). Р. Ролан серйозно упевнений, що для здійснення світової справедливості досить „знов узятися до справи, що перервалася року 1794-го, і довести її до кінця: ось наш ідеал“ (передмова автора, ст. 14), — ідеал перестарілий навіть для 1898—1902 років, коли писані революційні п'єси Р. Ролана ідеал цей показує дуже неглибоке розуміння соціальної історії 19 сторіччя. Ось чому революційні п'єси Р. Ролана мають не соціальний, а виключно політичний характер.

Це не значить, певна річ, що їх не треба перекладати й читати. Не спромігшись піднятися сам над ідеологією описуваної епохи, Р. Ролан тим виразніше й живіше малює читачеві цю ідеологію; і коли його історичні п'єси з вищезазначених міркувань малопродатні для сцени (хіба тільки для ювілейних, а також „освітніх“ спектаклів), то вони багаті в яких відбувалися революційні події минулого; з цього погляду вони дуже корисні для молоді. Роланові вдалося знайти середню (і єдино придатну для масового читача) путь між докладною історичною стилізацією Проспера Меріме („Жакерія“) і безоглядною модернізацією історичного сюжету (як наприклад у Б. Шоу в „Святий Йоганні“); правда самого автора і в даній обставині звучать, як анахронізм (наприклад, тиради Гоша на ст. 100 і 101), але їх загалом небагато. А втім про позитивні сторони Р. Ролана, як письменника, багато говорити не будемо; про них цілком толково й об'єктивно сказав у вступній статті С. Савченка (стр. 5—10), якому читач винен також за короткі, але цілком достатні пояснення до тексту п'єси. Що до перекладу, то його справедливо можна назвати бездоганним; надаремне тільки перекладач вважав, що треба зм'якшити деякі найгостріші вирази паризької вулиці, не наводлячи їх навіть у примітках (пор. наприклад стр. 21 і прим. 8.). Правда, що класична в своїй ясності мова драматичних творів Р. Ролана не дуже трудна для перекладу; але в наші часи перекладацької халтури вся-задовольняє.

В. Державин

Бенуа П. Прокажений король. Роман. Перевод с французского Гатова А. Б. Издательство „Космос“. Харьков 1927, стр. 213, ц. 1—10.

Пер Бенуа це — безперечно — один з найбільше популярних письменників сучасної Франції і то не тільки в колах французьких читачів, а й далеко поза межами Франції. Популярний він в СРСР, а з російських видань, що в галузі перекладної белетристики завжди випереджають запізнілу перекладну книжку українську, і на Україні.

Та проте наша українська літературна критика, неорганізований стан якої став уже „притчею во язицех“, поруч із тими іншими літературними явищами, які варто розглянути, щоб критично поставитися до них — проминула мало не без уваги й творчість П'єра Бенуа, книжки якого, з легкої руки „Всемирной Литератури“, „Мысли“, а оце й „Космоса“ стали однією з найбільше „обігових“ одиниць наших бібліотек, обертаючися в читальницькій масі, як то свідчать бібліотекарі, подібно до творів Зошенка, Остапа Вишні та „Мошея“ Калінішківа.

Що правда, року 1925 професор О. І. Білецький, розпочавши в „Червоному Шляхові“ друк своїх цікавих нарисів „Сучасне красне письменство Заходу“, що побачили згодом світ і видані року 1925 окремою книжкою Держвидавком України, озвався в першому з тих нарисів і з приводу творчості Бенуа. Та на жаль ваша критика, наше читальництво, якось то проминули, без уваги лишивши критику творчості Бенуа, цікаво викладену проф. О. І. Білецьким. З другого ж боку критика ця, вийшовши з-під пера автора кілька років тому, вже подекуди застаріла й не може слугувати за вичерпний критерій судити тепер творчість Бенуа, особливо останнього періоду.

Проф. О. І. Білецький, в нарисі своєму „До й після“, аналізуючи стан західної літератури, залишає розгляд писань Бенуа саме наприкінці, коли приходить він до висновку, що в новій Європі „розгортається довоєнне ще прагнення до екзотики, архаїки, таємничості“, що й пояснюється тим, що „середній читач“, який „керує зараз... літературною продукцією“, маючи „невизначні“ літературні вимоги, потребує, „найперше цікавого читання“ і „вимагає казки, фавулі“, що й спричиняється розвиткові „авантюрно-цікавої белетристики“.

Не можна не погодитися з правдивістю такої оцінки європейського, післявоєнного літературного ринку першого періоду. Подібно ж в основному думки дотримуються й інші критики, додержуються її — і це дуже характерно — й українські неарабські випереджувачі роману Бенуа „Шлях велетнів“, написаний на теми національної боротьби, а потім видає цей переклад і окремою книжкою.

Але чи не найпоказнішим є те, що таке чисто комерційне українське видавництво, як „Українська Накладна“ (кол. Оренштайна) у Берліні в своєму „Каталозі“ року 1922, устами складача його (що підписався Василь В... і в якому підписові пізнаємо ми руку відомого Василя Сімовича Верніволі) пояснює причину розпочатого цим видавництвом видання „Бібліотеки кримінальних романів“ тим, що „редакція цієї серії виходила все

з того становища, що коли є публіка, що хоче читати (розстрілка наша С. К.) кримінальні романи, то повинна читати тільки такі, що мають якусь літературну вартість, а далі — що переклади цих повістей мусять бути що до мови бездоганні". Отже бачимо, що й українське комерційне видавництво орієнтується в своїх планах на той таки, авантурно-цікавий „роман“.

Вертаємося ми одначе до розгляду критики проф. Білецького.

Так от проф. Білецький визнає, що Бенуа „має хист цікаво оповідати“, що „все ж таки... романи його література, а не макулатура типу Тарзанів“.

З другого ж боку критик визнає одначе безперечно непринциповість Бенуа, якому, мовляв „байдуже, про що оповідати“, якого „герої... можуть бути цілком банальні, треба тільки, щоб зразу сподобалися вони читачеві“.

Проте, закінчує О. Білецький розгляд творчості Бенуа, спиняючися докладно на новому (як на той час) романі „Мадмуазель де ля Ферте“, („Девственница“ в російському перекладі), який вартий, на думку критика, уваги не лише через те, що автор одмовився тут од набридлої декому екзотики та вишуканого сюжету, а й тим, що, бач, ставши на цей шлях та розпочавши свій твір іронічним вступом, що викриває „економічні причини“ основних подій роману, П. Бенуа „свідомо чи несвідомо... написав мало не марксієвського романа“, і тим самим на думку критика „дуже злісно насміявся над тою-ж самою буржуазією, що раділа, відшукавши собі в особі П. Бенуа високо-кваліфікованого байкаря для чухання перед спанням п'яток“.

Переходимо тепер і до самого роману „Прокаженный Король“.

Провінціальний французький учитель зустрічає десь на Рів'єрі свого шкільного товариша, який заходжується оповідати свої пригоди, починаючи з оповідання про упадання перед донькою ліонського шовкового фабриканта, описуючи непримиреність та вигадливість свого майбутнього тестя і кінчає описом примусової мандрівки своєї до Ост-Індії, як державного охоронця індо-хінських древнощей. Перебуваючи на цій почесній посаді, герой-оповідач знайомиться з вибагливою мандрівницею американкою, а згодом ще з тубільною танцюристкою, що, як виявляється згодом, є його ж таки давньою шкільною товаришкою і, водночас, індійською принцесою Маніпур, наслідницею трону пригніченої Англією держави Альомпра.

Далі охоронець індо-хінських древнощей допомагає цій принцесі переховувати і переправляти військові припаси, потрібні індусам-повстанцям в боротьбі проти Англіїців.

Закінчується роман поразкою невдалого індуського повстання принцеси та її прихильників та одруженням охоронця древнощей з мандрівною американкою, а слухача оповідання — учителя з тою ж таки індуською принцесою, що, після погромленого повстання заходилася торгувати східними речами під фірмою „Прокаженного Короля“, — статуї, що була в Індії-Хіні свідком її побачень з охоронцем древнощей.

Як бачимо, П. Бенуа не довго вдержався на отих позиціях висміювання буржуазії, пишучи марксієвські романи.

Дуже й дуже швидко повернувся він знову до вигаданої фабули, до екзотики, до задоволення потреб „середнього читача“, що потребує „цікавого читання“.

І коли в попередніх своїх романах визначався його „хист цікаво оповідати“ то в „Прокаженном Короле“ читач частенько таки позіхає, перечитуючи картки роману, особливо ті, що штучно, надумано зв'язують окремі частини твору.

Більше того, в попередніх своїх творах Бенуа „свідомо чи несвідомо“ став буржуазії за „кваліфікованого байкаря для чухання перед спанням п'яток“, в цьому ж він безперечно свідомо ставиться до цього завдання.

„В настоящее время все в мире перемешалось. Все, что было наверху, теперь внизу и наоборот. Отсюда родилась эта необузданная любовь к древностям, к безделушкам, которыми пытаются затормозить движение вперед (розстрілка моя С. К.), к антиквару обращаются, чтобы он помог сжечь прошлое“ — каже Бенуа, устами свого героя.

Ось справжня, одверта декларація Бенуа, романіста-антиквара, що намагається гальмувати поступ вперед, антиквара, що свідомий своєї продажної ролі — „не думай пожалуйста, что это (антиквара С. К.) легкая профессия. Нужен до сих пор еще невиданный синтез двух элементов: учености и коммерческих способностей. Смешай их вместе и ты увидишь результат... Ваши заработки умножатся во много раз“ каже той же герой його.

Писати так одверто може лише популярний, визнаний винахідник способу „затормозить движение вперед“, що вдосконалився в цій роботі й одкриває вже й секрети її, не побоюючися конкуренції.

С. Кравців

ЗМІСТ

МІСЯЧНИКА

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

ЗА 1926 РІК (ВИДАННЯ — ЧЕТВЕРТЕ)

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО. Поезіі

<i>Атаманюк В.</i> У мене і слів не було. Я згадую	V — VI	52
<i>Барабаш Т.</i> Тривога. Любов	V — VI	54
<i>Бехер Й.</i> До Росії. Слово "каліки" (переклав О. Бургардт)	II	49
<i>Бобинський В.</i> Смерть Франка	II	5
<i>Бобинський В.</i> Майбутній метеор	III	21
<i>Броневський В.</i> Остання війна (переклав Атаманюк В.)	X	116
<i>Вандурські В.</i> До панів поетів (переклав М. Ірчан)	IV	86
<i>Влизько О.</i> Poesie in'іше	XI — XII	60
<i>Волькер І.</i> Поезія кохання (переклав Ірчан М.)	I	69
<i>Волькер І.</i> Коханці (переклав Павлюк А.)	V — VI	103
<i>Вороний (Марко)</i> Сосни	II	27
<i>Гора Й.</i> Поезія (переклав М. Ірчан)	I	69
<i>Гордієнко Д.</i> Стою біля воріт	VII — VIII	66
<i>Гофштейн Д.</i> Справедливість. Із циклю „Поля“ (переклав Тичина П.)	XI — XII	87
<i>Дніпровський І.</i> * * *	IX	53
<i>Донченко О.</i> Сатана	XI — XII	42
<i>Драй - Хмара М.</i> З циклю „Сліпі“	I	51
<i>Драй - Хмара М.</i> Пам'яті С. Єсеніна	II	14
<i>Йогансен М.</i> Три маленьких вірші	III	7
<i>Йогансен М.</i> * * *	VII — VIII	65
<i>Коломієць П.</i> Уривок з ліричної поеми „Хлопчик“	V — VI	55
<i>Коломієць П.</i> Осінь	X	64
<i>Корж О.</i> Черемха	VII — VIII	12
<i>Корж О.</i> Невідоме причастя	XI — XII	71
<i>Косяченко Г.</i> Вітрини	IV	34
<i>Кручинін Н.</i> Ну, що мені у тім . . . Опівночі. (переклав Сосюра В.)	V — VI	103
<i>Кулик І.</i> Ніагара	III	83
<i>Лан О.</i> Пісня про дві сорочки	VII — VIII	5
<i>Лан О.</i> * * *	IX	76
<i>Лільде Л.</i> Слони (переклав Драй - Хмара М.)	VII — VIII	101
<i>Малярме С.</i> Морський вітер (переклав Рильський М.)	II	89
<i>Мисик В.</i> Осінь	I	50
<i>Мисик В.</i> Дні	II	25
<i>Мисик В.</i> Вишневий шум	IV	16
<i>Мисик В.</i> Син	V — VI	5
<i>Поліщук К.</i> Із циклю „місто“	II	13
<i>Рабінович Л.</i> * * *	V — VI	53
<i>Ренбо А.</i> Лихо (переклав Бургардт О.)	X	121
<i>Рильський М.</i> З весняного заливу	IX	51
<i>Сайко М.</i> Літосінь	II	6
<i>Сайко М.</i> * * *	II	26
<i>Сайко М.</i> Пряля	IX	76
<i>Сайко М.</i> Поезіі	XI — XII	31
<i>Свідзінський В.</i> * * *	X	65
<i>Слісаренко О.</i> Осінь	IX	53
<i>Сорока О.</i> Хмарно	XI — XII	61
<i>Сосюра В.</i> Перстень	III	5
<i>Сосюра В.</i> Ой, весна!	V — VI	14

Римські цифри означають число журналу, арабські — сторінку.

Сосюра В. * * *	XI — XII	30
Станде С. Телеграма звігчика (переклав Атаманюк В.)	XI — XII	86
Товар В. Люблю Америку (переклав М. Ірчан)	IV	87
Тувім Ю. Брати (переклав Поліщук К.)	III	88
Філянський М. Образи. Геній звуків. Геній рівноваги. Геній волі. Геній досягнення	III	24
Фрайліграт Ф. Корабель революції (переклав О. Бургардт)	VII — VIII	103
Фрайлігарт Ф. Хліба (переклав О. Бургардт)	IX	123
Франко І. Святий Валентин	IX	5
Хитрин В. Степи	I	56
Цітович І. Фашистам Італії	I	5
Цітович І. Пісні	IV	18
Цітович І. Село	X	23
Цітович І. * * *	XI — XII	41
Яновський Ю. Ранок. С. Есеніну	IV	33

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО. Проза

Бехер Й. Банкір верхи над боєвищем (переклала Ільтична М.)	XI — XII	62
Воруський В. Легенда	X	20
Громів В. Мій синій сон	IV	40
Досвітній О. Хто?	III	9
Івченко М. Ранок	V — VI	7
Качура Я. Шанці	I	9
Костенко П. Вузли	IX	54
Ле І. Юхим кудря	III	29
Лідянко М. Перед зміною владарів	X	26
Любченко А. Оповідання про утечу	XI — XII	5
Мізерницький О. Гануся	VII — VIII — 67, IX	77
Мінько М. Стогін	IX	41
Могілянський М. Вбивство	I	53
Піонківський М. Аборт	XI — XII	33
Прем Чанд Савт (переклав Баранніков О.)	I	60
Рогальський Л. Абрум різник	VII — VIII	7
Романович-Ткаченко Із зеленого зшитку моєї товаришки	II	28
Сейфуліна Л. Старою межею (переклав І. Дніпровський)	II	15
Слісаренко О. Князь Барцила	IV	7
Сосюра В. З минулого	X	146
Стефанік В. Военні шкоди. Morituri. Дід Гриць	II	5
Чабан О. Коди зацвіли садки	XI — XII	43
Чередниченко В. За плугом	V — VI 16, — X — 68 — IV	44
Чернявський М. Блискавиці	VII — VIII	17
Шовкопляс Ю. Чорна балка	IV	19
Шолом Алейхем. Великий виграш (переклав Михайлець Г.)	V — VI	56

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ СТАТТІ

Александров А. Лейтенант П. П. Шмідт	III	90
Берман Є. Про структуру державного апарату	I	117
Берман Є. Уваги про основні дефекти державного апарату	IV	114
Б. Є. Сучасний Єгипет	II	170
Гринько Г. Нарис української економіки	V — VI	120
Кемаль-Паша Т. М. Спогади	XI — XII	90
Клунний Г. В боротьбі за селянство	IV	90
Лісовий П. Нічого фантастичного	I — 70, II	73
Соболев-Удінов Г. В Парижі перед двадцятьма роками	V — VI	105
Таран Ф. Блакитний (Еланський) Василь Михайлович	II	52
Таран Ф. На переломі	III	112

НАУКОВІ СТАТТІ ТА РОЗВІДКИ

Багалій Д. акад. Декабристи на Україні	I	93
Братчиков Н. д-р. Елементи колективного досвіду в медицині	I	154

Вітфогель К. Природознавство, класова боротьба і лівий рух у німецькому робітництві	III	125
Магура С. Побут по залишках трипільської культури	XI — XII	125
Михайловський І. Проф. Промивання крові, його методологія і майбутнє в медицині	IV	119
Александренко Л. Константин Пекер	IX	146
Соболев Д. Еволюція і революція в історії органічного світу	VII — VIII	145
Степовий Т. Буржуазні соціологічні школи	V — VI 137 VII — VIII 105, IX 125, X	122
Тутковський А. акад. Перспективи електрифікації на Україні	VII — VIII	127
Чучмарьов В. Спіноза, як матеріяліст	I 131, II	94
Чучмарьов В. Спіноза, як матеріяліст	II	94
Чучмарьов В. Кілька уваг з приводу роботи Л. І. Аксельрод-Ортодокс про Спінозу й матеріялізм	V — VI	156

ЛІТЕРАТУРНО ТА МИСТЕЦЬКО-КРИТИЧНІ СТАТТІ

Айзеншток І. Тургенєв і Шевченко	II	139
Айзеншток І. Ів. Франко як історик письменства	V — VI	205
Баба Ю. Кіно і мистецтво	VI — XII	221
Білецький О. Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року	II 121 III	133
Бойко В. Формалізм і марксизм	XI — XII	141
Булахівський Л. Проф. Динаміка слова	IX	196
Десняк В. Великий каменярь	V — VI	165
Доленго М. Поет і побут	X	186
Жінкин Н., проф. Коломийки	X	200
Ейхенбаум Б. Теорія „формального методу“	VII — VIII	182
Зеров М. Наші літературознавці і поемісти	IV	151
Ірчан Н. Аптон Сінклер	IX	158
Козицький П. Форми музичного мислення у Миколи Леонтовича	IV	204
Козуб С. Коцюбинський, як учень Драгоманова на полі публіцистики	III	184
Майфет Г. Матеріали до характеристики творчості П. Тичини	I 177, IX	212
Мамонтов Я. Українська драматургія передреволюційної доби (1900 — 1917)	XI — XII	176
Навроцький Є. Проблеми Шевченкової поетики	II	149
Плевако М. Микола Чернявський. III. Проза	I	206
Полфйоров Я., проф. Іван Франко в музиці	V — VI	230
Полфйоров Я., проф. Музичні силуети	X	194
Рулін П. Артистичний шлях М. К. Заньковецької	III	164
Рулін П. Історичний шлях М. К. Заньковецької	XI — XII	204
Савченко Я. Поет праці	I	160
Сінклер А. Про Анатоля Франса	X	221
Сінклер А. Про О. Генрі (Вільяма Портера)	X	225
Сулима М. До характеристики мови Архипа Тесленко	V — VI	218
Ткаченко І. Літературна історія роману „Повія“ П. Мирного	III	198
Христюк П. Соціальні мотиви в творчості В. Сосюри	II	130
Чучмарьов З. Соціологічний метод в історії та теорії літератури	VII — VIII	208
Шамрай А. Творчість С. Васильченка	IV	178
Шамрай А. „Формальний“ метод у літературі	VII — VIII	233
Якубовський Ф. Під водами імлістої річки	II	166
Якубовський Ф. „Fata morgana“ Коцюбинського та наше „Сьогодні“	XI — XII	165

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ МАТЕРІЯЛИ

Єрофійв І. Сторінка з біографії поета — заслання (П. Грабовського)	VII — VIII	290
Єрофійв І. Матеріали до біографії В. С. Олександра	IX	253
Єрофійв І. Спадщина Гоголів (Яновський)	XI — XII	249
Коцюбинський М. Листи до Чернявського М.	X	230
Ланевський. Знахідка нового листа Т. Г. Шевченка	II	162
Якимович С. Забраковані матеріали Подільського губернського статистичного комітету 1872 року	I	124

РІЗНЕ

Економічний огляд . . . I 240, III 208, IV 214, V — VI 235, VII — VIII 267, XI — XII	229
--	-----

Хроніка I 257, II 173, III 211, IV 220, V — VI 241, VIII — VII 282, IX 246, X 239, XI — XII 238
Лист до редакції К. Дубняка . . . VII — VIII 310

БІБЛІОГРАФІЯ

- Марксизм. Ленінізм. Комунізм. Соціально-політичні знання
- Блаквіст Е., Ибах В. Нескова Л. Первобытний человек, материальная культура и религия. „Прибой“ Лигр. 1925. Стелецький Г. IX 262
Боал С. Розвиток людства. Вид-во „Новий Світ“ Монреаль 1926 П. Г. VII — VIII 298
„Вся Украина и АМССР на 1926 год“ „Український Червоний Хрест“ 1926 Піщанин V — VI 255
Галаган М. Атомістично-молекулярна теорія. УГВФ. Прага 1925 Собо-лів О. III 223
Готье Ю. Проф. Очерки по истории материальной культуры восточной Европы до основания первого русского государства I. Ленинград 1925 Кацевалов А. I 266
Дашковський І. Політична економія ДВУ. 1926. П — у XI — XII 252
Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка, т. СХLI — СХLIII Львів. 1923. Єрофіїв І. XI — XII 254
Збірник історично-філологічного Відділу Української Академії Наук ч. 7 Київ 1926 Рулін П. IV 236
Збірник історично-філологічного відділу Української Академії Наук. Декабристи на Україні 1926 Слабченко Т. VII — VIII 293
Зомбарт В. Організація господарства (Die Ordnung des Wirtschaftslebens) Берлін 1926. Бак І. V — VI 256
Історичний матеріалізм. Хрестоматія за Леніним. ДВУ. 1926 М. Т. Київ та його околиця в історії і в пам'ятках. (Збірник). Під редакцією Грушевського М., акад. ДВУ 1926 Пархоменко В. VII — VIII 295
Лукін (Антонов) Н. Новітня історія Західн. Європи. Вип I. ДВУ 1926 П — у X 253
Марр Н. Из переживаний доисторического населения Европы, племенных или классовых, в русской речи и топонимике. Чувашское Гос. Изд-во. Чебоксары 1925. Пархоменко В. V — VI 259
Матьє. Навколо Робесп'єра. Париж, 1925 Ж. І. III 222
„Об'єднання“ Збірник перший. Відень П. Г. IV 232
Осталець С. Енергетика громадського господарювання за 1913 та 1923 роки. ДВУ 1925. Дубняк К. X 251
Пажитнов К. Робітничий рух за кріпацтва. „Книгоспілка“ 1926 Горбань М. V — VI 252
Пантлейн Ярмарки та контракти (Pantlein. Märkte und Messen) Ена 1925 Бак І. VII — VIII 299
Паперний Л. Азбука марксизму. Філософія, політична економія, науковий соціалізм. ДВУ 1926 Т. М. III 220
Пархоменко В. Проф., Початок історично-державного життя на Україні. ДВУ 1925. Єрофіїв І. I 268
Платонов Ю. Америка. „Книгоспілка“ 1926 С. Г. IV 227
Полянський М. Колективізація сільського господарства. „Книгоспілка“ 1926. Клуний Г. V — VI 252
Пугачевщина Том I. Из архива Пугачева Центрархив 1926 Горбань М. IX 259
Хоткевич Г. Спогади з революції 1905 р. ДВУ 1925 Новицький М. II 184
Царинський А. Українское движение. Берлін 1925 Айзеншток І. IX 260
Цімерман Й. Німецький комуніст Томас Мюнцер. м. Ульштейн. Борщак І. VII — VIII 294
Шерр І. Проф. Учення о торговле „Экономическая Жизнь“ Мск. 1922 Бак І. IV 229
Шраг М. Персія. „Книгоспілка“ 1926 С. Г. IV 226
Яворський М. Нарис історії України ч. I і II ДВУ 1925. Пархоменко В. I 282
Яхонтов А. Переселение за пределы Украины. Хрк. 1926 Дубняк К. VII — VIII 300
- Підручна література. Порадники II 190
- Берштейн Г. Инж. Керамика. ГИУ 1925 Андрієвич Г. II 190
Волубуєв П. і Мостовий П. Краєзнавство в трудовій школі. „Книгоспілка“ 1926 Гавриленко Г. XI — XII 256

- Кістяковський В. Робоча книжка з географії ч. ч. I і II ДВУ 1926 Кістяковський В. Порадник до робіт. книжки з географії. ДВУ. 1926. Дубняк К. XI — XII 253
Константинов О. Предмет и метод экономической географии. ГИЗ. Ленинград 1926. Дубняк К. IX 287
Махов Г. Грунтознавство. ДВУ 1925. Дубняк К. VII — VIII 296
Столяров Я., проф. Организация учебно-методологической работы в институтах. ГИУ 1925. Білгородський Н. I 273
Толбузин Д. Як влаштувати сільський театр. „Книгоспілка“ 1926. Смолич Ю. VII — VIII 301
- Красне письменство
- Айзмаєв Д. Терновий Куш. Переклав М. Ірчан, Віннепег 1925. Арфолом В. Гете Й. Ф. Фауст. Переклав з німецької мови Улезко М. ДВУ 1925. Тиховський П. III 233
Голота П. Степи — заводові ДВУ 1925; Лісовий А. Гасла. ДВУ 1925. Дорожній У. Прорість. Мск. 1926. Доленго М. IX 265
Достоевський Ф. М. Письма к жене. ГИЗ 1926. Назаревський О. XI — XII 265
Драй-Хмара М. Проростень. „Слово“ Київ 1926 Б. О. X 267
Дробинський Б. та Колика М. Трясовина. „Книгоспілка“ 1926. Смолич Ю. X 261
Журлива О. Металом горно. ДВУ 1926 Б. О. VII — VIII 306
Епк Г. На зломі. ДВУ. 1926. Кожушко С. XI — XII 263
Івченко М. Оповідання. Збірка друга. ДВУ. 1925. Ф. Якубовський. I 278
Ірчан М. Підземні Галичина. Робітниче-фермерське Вид-че Т-во Віннепег. 1926 Яблуненко В. II 166
Карий К. Сількорія. ДВУ. 1926. Арфолом В. IX 276
Кобиліяцька О. Новелі. „Книгоспілка“ 1925. Могиллянський М. X 265
Коляда Г. Штурм і натиск „Сім“ 1926, Прекрасний день „Сім“ 1926. Білецький О. V — VI 265
Коляда Г. Золоті Кучері. Мск. 1927. Доленго М. I 276
Корж О. Борть „Книгоспілка“. 1926. Доленго М. VII — VIII 307
Косинка Г. Мати. „Книгоспілка“ 1923. Доленго М. IV 248
Косинка Г. В житах. ДВУ. 1926. Слісаренко О. I 275
Котляревський І. Твори. ДВУ 1926. Айзеншток І. IX 269
Коцюбинський М. Fata Morgana. „Книгоспілка“. 1925. Козуб С. VII — VIII 304
Коцюбинський М. Fata Morgana. ДВУ 1926. Козуб С. II 192
Коцюбинський М. Вибрані твори кн. I і кн. II Вид-че Т-во „Час“ Київ. 1926. Козуб С. IV 244
Кошевий К. (за Коцюбинським М.). Блудні вогні. „Рух“ Хрк. 1926 Рулін П. IX 271
Куліш І. Чорна Рада. „Книгоспілка“ 1925. Могиллянський М. X 263
Лебідь А., Рильський М. За 25 літ. Літературна хрестоматія. „Час“ Київ 1926. Д — го М. V — VI 264
Любченко А. Буремна путь. „Книгоспілка“ 1926. Василенко В. XI — XII 261
Лянган Зрадник. Переклав М. Ірчан. Віннепег 1925. Кожушко С. III 232
Мамонтов Я. Баталіон мертвих „Книгоспілка“ 1926. Білецький О. III 232
Матвієнко Оленка. ДВУ 1926. Сенченко І. IV 243
Павлюк А. Життя. Прага 1925 Д. М. X 266
Панч П. Солом'яний дим. ДВУ 1925 С — ко О. I 281
Панч П. Мишачі нори. ДВУ 1926 Василенко В. I 274
Панч П. Бог богів. ДВУ 1926 Д. М. III 227
„Плуг“. Літературний альманах. Збірн. друг. ДВУ. 1925. Слісаренко О. X 263
Пролєс М. В тенетах далечини (пам'ять Г. Сковороди) „Нова Україна“ Прага-Берлін 1924 Єрафіїв І. V — VI 262
Самійленко В. Вибрані твори. „Книгоспілка“ 1926. Зеров М. V — VI 261
Словацький Ю. Мазепа „Слово“ 1926 Кожушко С. XI — XII 262
Смолич Ю. Останній Еджевуд „Книгоспілка“ 1926 А. І. II 197
Стеблик В. Прожектори. „Книгоспілка“ 1926 Михайлець Г. X 262
Франк Л. Різницька кухня. „Книгоспілка“ 1926. Велз С. Таємниці таксидермії „Книгоспілка“ 1926. М — лець Г. IX 279

Франс А. Повстання анголів. З французької переклав Є. Касяненко Вид. 2. ДВУ 1926. Доленго М.	X	260
Шоголів Я. Поезії. „Книгоспілка“ 1926 Айзеншток І.	VII—VIII	302
Юрезанський В. Зникле село. „Книгоспілка“ 1926 Горбань М.	V—VI	266
Ярошенко В. Байки Видання Друк Київ 1926 Доленго М.	IV	247

Мистецтво. Критика. Мовознавство.

Антонович В. Українське мистецтво „Нова Україна“ Прага - Берлін 1923. Єрофіїв І.	V—VI	
Бруксон Я. Театр Мейерхольда. „Книга“ Лнгр. 1925 Рулін П.	II	191
Валліте. Зошит перший ДВУ 1926 Христюк П.	IX	264
Волянський А. Книга ликований. Хореографический Техникум Лнгр. 1925. Могилянський М.	II	195
Гадзінський В. На безкровному фронті. „Сім“ 1926 Доленго М.	IX	275
Герасименко В. Кармалюк в українській народній пісні Кам'янець - Подільське Наукове Т-во при У. А. Н. 1926. Єрофіїв І.	XI—XII	258
Гнатюк В. Лука Гарматій і його спомини про М. Коцюбинського. Львів 1926. Айзеншток І.	XI—XII	261
Дорошенко Д., Білецький Л. Памяти академика Миколи Сумцова. Прага 1925. Айзеншток І.	IV	242
З нової літератури про Шевченка Айзеншток І.	IV	239
Кримський А., акад. Перський театр, звідки він узявся і як розвивавсь. ВУАН Київ 1925. Білецький О.	I	271
Лященко А. Летописные сказания о смерти Олега Вещего. Лнгр. 1925. Пархоменко В.	II	189
Никитина Е. Русская литература от символизма до наших дней. Изд-во „Никитинские субботники“ Мск, 1926. Айзеншток І.	X	253
Перетц В., акад. Слово о полку Ігоревім М. Збірник історично-філологічного відділу УАН № 33. Київ. 1926. Пархоменко В.	XI—XII	257
Поліщук В. Розкол Європи. „Книгоспілка“ 1925. Яловий М.	I	270
Ржіга В. Гармонія мови. Слова о полку Ігоревім М. Шевченко С.	X	257
Село в українській художній літературі Уложили Кучмії В. і Кравков А. „Книгоспілка“ 1926 Т. П.	X	278
Смаль-Стоцький С. д-р. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаїмне споріднення. Львів 1925. Німчинів К.	III	225
Суля К. Поезія і мишлення Стефана Мелярме (Camille Soula La rosesie et la pensèe de Stepane Mallarme). Париж 1926. Державин В. XI—XII		260
Тексти и разыскания по кавказской филологии Российская Академия Наук. Лнгр. 1925 Пархоменко В.	V—VI	256
Шевченківська література в 1925 р. Яшек М.	II	199
Шевченківська література в 1925 р. Яшек М.	III	235
Шкловський В. Трегья фабрика. „Круг“ Мск. 1926, Шкловський В. Удачи и поражения Максима Горького. „Закнника“ 1926. Державин В. XI—XII		266

Різні видання

Бібліотечний Збірник ч. I. ВБУ 1926. Київ. Дубняк К.	IX	256
Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Українській Академії Наук. Дубняк К.	IX	256
Дорошенко Д. Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 р.р. Прага 1925. Айзеншток І.	X	256
Етнографічний Вісник кн. II. Київ 1926. Селецький І.	X	252
Калинович І. Українська мемуаристика 1914—1924. Львів 1925. Кревецький І. Українська мемуаристика Львів 1923 А. І.	IX	261
„Новий Світ“ ілюстрований календар. Вид-во „Новий Світ“ Монреаль 1926. П. Т.	VII—VIII	297
Чикаленко Є. Спогади ч. I і II, Львів 1925. Айзеншток І.	XI—XII	267
Редагували Пилипенко С., Тичина П., Хвильовий М., Шумський О. (головний редактор), Яловий М.		
Видавець Державне Вид-во України.		

ПЕРІОДСЕКТОР ДЕРЖВИДАВУ УКРАЇНИ

ДВОТИЖНЕВА

„ЛІТЕРАТУРНА ГАЗЕТА“

Орган Всеукраїнської Спілки
Пролетарських Письменників
(ВУСПП)

„Літературна газета“ — освітлює літературно-мистецькі проблеми та їх ролі в нашому радянському будівництві; дає критичну оцінку поточним літературним фактам і явищам; подає широку інформацію про літературно-мистецьке життя України, Союзу й закордону.

„Літературна газета“ — освітлює всі позитивні й негативні сторони побуту наших письменників; містить поезії, оповідання, критичні теоретичні статті, огляди літературного й загально-культурного життя, репродукції картин, фотографії, шаржі, карикатури, пародії то-що.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ: на рік — 2 крб., на 6 міс. — 1 крб. 10 коп., на 3 міс. — 60 коп.

Международный язык

„ЭСПЕРАНТО“

Я. Волевич

Практическое руководство для
самообразования и курсов

С эсперанто - русским словарем

3-е ИЗДАНИЕ — ЦЕНА 80 КОП.

ТРЕБОВАТЬ:

Харьков, ул. 1 Мая, 17.

КОЖНУ КНИЖКУ,

яка Вам потрібна, надсилає
накладною платною

Відділ поштових відправлень

Державного Видавництва України

ЗВЕРТАЙТЕСЬ НА АДРЕСУ:

Харків, вул. 1 Травня, 17.

Колективним замовцям ЗНИЖКА
Безплатно вимагайте каталоги про кожну книжку

Приймається передплату на щомісячний журнал

„БІЛЬШОВИК УКРАЇНИ“ Політико-економічний орган
ЦК КП(б)УЗа редакцією: Є. Гірчака, С. Гонікмана, В. Затонського, М. Попова,
А. Річицького, М. Скрипника та В. Юринця

Більшовик України освітлює головні питання нашого соціялістичного будівництва в галузях політики та економіки. Освітлює головні питання марксизму й лєнінізму та боронить їх від усяких перекручувань.

Більшовик України освітлює особливості культурного будівництва УСРР та міжнародне життя й особливо міжнародній комуністичний рух.

Більшовик України освітлює національне питання на Україні та завдання партії й радянської влади в цій галузі. Освітлює всі питання теоретичні й практичні, партійного, радянського, господарського, професійного, кооперативного й культурного життя УСРР та СРСР.

Більшовик України освітлює історію революційного руху та громадської думки на Україні в дусі революційного марксизму та лєнінізму. Освітлює політичне, економічне та культурне життя українських робітників та селян, що живуть поневолені в Польщі, Румунії та Чехо-Словаччині.

Більшовик України освітлює життя української жовто-блакитної еміграції.

Більшовик України — бойовий орган революційного марксизму та лєнінізму, що захищає їх від усяких нападів лівідаторів, реформістів та ворогів. Має за своїх співробітників видатних діячів УСРР, СРСР та Комінтерну.

Більшовик України призначається для широких кіл партійців, що працюють у самих різних галузях нашого соціялістичного будівництва.

Більшовик України є найкращий спутник усякого більшовика, що бере участь у боротьбі на політичному, господарському та ідеологічному фронті.

Редакція міститься: Харків, вул. К. Лібкнехта, 64

Умови передплати: на 1 рік — 4 крб. 50 коп., на 6 міс. — 2 крб. 50 коп., на 3 міс. — 1 крб. 25 коп., на 1 міс. — 45 коп. Окреме число — 60 коп.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЄ СЕКТОР ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАВЬ ДВУ

Харків, Сергіївська пл., Московські ряди, 15

та контори Періодсектору: Київ, вул. Короленка, 49; Дніпропетровськ,
проспект К. Маркса, 49.Крім того, передплату приймають уповноважені періодсектору по всіх містах
України та поштово-телеграфні контори.

НБ ПНУС

282871